

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 5

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2010

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2010 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **Р. І. Ветров**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**; канд. іст. наук, доц. **Г. М. Книш** (відп. секретар); канд. іст. наук, проф. **С. І. Поляков**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**
д-р іст. наук, проф. **В. О. Василенко**

П 78 **Проблеми політичної історії України** : зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 5. – 248 с.

У виданні опубліковано результати науково-дослідної роботи викладачів кафедри української історії та етнополітики, співробітників історичного факультету ДНУ, науковців інших ВНЗ країни. Висвітлено досить широке коло актуальних проблем політичної історії Наддніпрянської України – питання розвитку революційного руху, діяльності політичних партій та громадських організацій, окремих історичних персоналій XIX–XX ст. та ін.

Збірник розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

**Зміст наукових праць не завжди збігається
з точкою зору редакційної колегії**

ВСТУП

Пропоноване видання є п'ятим випуском збірника наукових праць кафедри української історії та етнополітики ДНУ. Разом з тим у ньому знайшли відображення результати наукової роботи дослідників різних ВНЗ Дніпропетровська, а також істориків із Запоріжжя, Дніпродзержинська, Херсона та Львова. Значна частина матеріалів, надрукованих у даному випуску, була апробована на Других наукових читаннях з проблем політичної історії України та Росії, присвячених пам'яті відомого вченого-історика професора А. М. Черненка, які відбулися на історичному факультеті ДНУ у квітні 2009 р.

У збірнику висвітлено широке коло актуальних та дискусійних питань політичної історії Наддніпрянської України. Зокрема, аналізуються недостатньо вивчені сюжети генезису вітчизняної державності, історії політичних партій та громадських організацій, революційного руху в українських землях. Всебічне та неупереджене дослідження різних аспектів політичної історії України покликано сприяти відродженню та становленню історичної пам'яті, осягненню вітчизняного історичного процесу в контексті європейського цивілізаційного поступу, формуванню надійних орієнтирів майбутнього розвитку незалежної держави.

Вміщені у цьому збірнику матеріали умовно можна структурувати на декілька частин. Перша з них містить статті А. Г. Болєбруха, А. І. Лохмагатової, Д. В. Коротенко, В. Я. Яценка, Ю. І. Коломойця, О. О. Чепурка, С. І. Полякова, Р. В. Гули, О. П. Сарнацького, Є. А. Врадїя, Г. М. Книша, В. І. Мороза та О. І. Савченка, у центрі розгляду яких знаходяться питання суспільно-політичного розвитку Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст., діяльність соціал-демократів, анархістів, монархістів та інших організацій, ступінь їхнього впливу в тогочасному соціумі. Крім того, діяльність окремих історичних персоналій цього часу досліджено в студіях О. Б. Шляхова, В. І. Лазебник, С. І. Світленка, В. Д. Дацика, В. Д. Мирончука та О. О. Коника. Ще одна частина збірника акумулює розвідки О. П. Вівчарик, О. В. Іщенко, К. В. Познанської, Р. І. Вєтрова, С. В. Зборець, О. Ю. Коломоєць, В. С. Савчука, І. А. Якименко, І. В. Толстих, Н. М. Бикової, Ю. М. Чекушиної, присвячені вивченню історії політичних партій і громадських організацій часів революції 1917 р., громадянської війни та періоду 20–30-х рр. ХХ ст. Зокрема, тут зосереджено увагу на проблемах Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресій в УРСР у передвоєнний час.

Наступну частину збірника утворюють студії, в яких висвітлюються малодосліджені сюжети політичного та соціокультурного життя України як у повосенний період, так і в роки незалежності, питання європейського вектора у зовнішній політиці України, її взаємодії з окремими міжнародними організаціями. Ці статті репрезентували В. В. Іваненко, О. В. Бойко, О. Ф. Нікілев, О. Л. Тупиця, Н. С. Захарова, Т. М. Кондратюк та Л. Ф. Кондратюк.

Широкий спектр проблематики вміщених у збірнику матеріалів, повнота використання авторами різноманітних джерел робить запропоноване видання цікавим та корисним не лише для фахівців-дослідників, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, а й для всіх тих, хто зацікавлений у поглибленому вивченні минулого України.

О. Б. Шляхов
*відповідальний редактор,
доктор історичних наук*

А. Г. Болебрух

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ОРІЄНТИРИ ДЛЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ШКОЛЯРІВ XVIII ст.

Розглянуто навчально-методичний посібник, який використовували у вітчизняних та російських школах з виховною метою, тобто для прищеплення учням громадянських чеснот.

Ключові слова: школа, підручники, виховання, громадянські чесноти, просвітницький ідеал.

Рассмотрено учебно-методическое пособие, которое использовалось в отечественных и российских школах с воспитательной целью, то есть для прививания ученикам гражданских достоинств.

Ключевые слова: школа, учебники, воспитание, гражданские достоинства, просветительский идеал.

In the article the author studies the textbook that used in the Ukrain and Russian schools to foster civis values in consciousness of the pupils.

Key words: school, text-books, civis values, upbringing, enlightenment' ideal.

У XVIII ст. в Україні, як, власне, і в усій Російській імперії набрав сили процес формування світської – за формою та змістом – культури. Її органічною складовою частиною була освіта. Протягом усього століття, починаючи з кардинальних реформ Петра I у цій сфері суспільного життя і закінчуючи системними заходами уряду Катерини II, вибудовувалися організаційні та науково-методичні засади початкової й вищої освіти позацерковного типу.

Народження та становлення нової освіти, особливо у другій половині XVIII ст., – дослідницька проблема, яка за декілька історіографічних періодів оброста чималою кількістю наукової літератури. Лише з 1960-х рр. до наших днів історична наука збагатилася працями Є. Анисимова, М. Белявського, Я. Ісаєвича, О. Каменського, Б. Краснобаєва, Ю. Лотмана, О. Омельченка, Л. Посохової, Л. Семенової, Г. Смагиної та ін. [1; 2; 5–7; 9; 10; 13; 14], у яких висвітлені провідні тенденції розвитку нашої духовної культури XVIII – першої половини XIX ст., зокрема особливості внутрішньої політики правлячих верств у питаннях освіти. Та все ж ми ще дуже мало знаємо про ідеологію навчально-виховного процесу тієї доби, не про політичну, а про суто соціально-гуманітарну складову, в тому числі про ті морально-етичні

норми, що їх прищеплювали учнівській молоді. Надзвичайно багатий, але й надзвичайно розрізнений матеріал міститься в мемуарах; на жаль, він не зібраний та не оброблений належним чином. Між тим, без докладного розгляду системи освіти важко розібратися в механізмі функціонування будь-якого суспільного ладу, зрозуміти його пануючий світогляд, стереотипи соціального сприйняття і поведінки.

Вивчаючи історію суспільства певного періоду, неодмінно слід відділяти політично корисливі заходи владних структур від історично зумовлених прогресивних змін у навчанні та вихованні підростаючого покоління, які диктуються нагальними потребами часу. Уряд змушений враховувати ці вимоги, а тому антиісторично зводить внутрішню політику держави виключно до задоволення вузькокласових інтересів тих сил, що обіймають на той момент владу. На кожному історичному етапі ці суперечливі потоки (вимоги часу та інтереси керівної верстви) виступають у діалектично цілісному вигляді. Хоч пропорції, зрозуміло, можуть бути доволі різноманітними.

У Російській імперії в другій половині XVIII ст., в роки правління Катерини II (1762–1796), утверджувалась абсолютистська монархія, що, не втрачаючи основоположних рис феодально-кріпосницького режиму, почала запозичувати на Заході окремі елементи культури, науки, освіти, літератури, адаптуючи їх до російських умов. Колишня прусська принцеса, Катерина II, діставшись до імператорського трону, уважно слідкувала за новітніми віяннями в західноєвропейській політичній й філософській думці, намагаючись творчо їх використати для створення власної стратегії державного управління. За прикладом пруського та австрійського монархів (Фрідріха II, Йозефа II), вона вірила у можливість побудови ідеальної держави в тих історичних умовах, змобілізувавши усі потенційні ресурси феодальної монархії та скасувавши її анахронічні інститути. Катерину II не можна вважати прибічницею буржуазного суспільно-політичного устрою, хоч вона, безумовно, дала перший поштовх еволюційному просуванню Російської імперії у напрямку буржуазної монархії [9; 5]. Тому не можна поділяти твердження деяких радянських дослідників про те, що Катерина II вдавалася до перетворень лише в тих випадках, коли це було край необхідно для заспокоєння радикальних настроїв.

Загалом Катерина II займала прогресивну позицію у вирішенні нарізних проблем освіти. Невдовзі після перевороту 1762 р. вона – паралельно з підготовкою Законодавчої комісії 1767–1768 рр., що мала виробити новий кодекс законів, – слідкувала за діяльністю І. Бецького щодо реформування освітніх установ та опрацювання концепції підготовки освічених кадрів у імперії [4, с. 349–368]. Головною ж метою навчання й виховання визначалося створення з молодого покоління «нвої породи людей», покликаних суттєво змінити стан

справ у державі. З 1782 р. ця робота поживалася і набула системного характеру: була організована спеціальна Комісія для заснування училищ під керівництвом П. Завадовського, результатом діяльності якої стала широка мережа закладів освіти різного рівня по всій території імперії (у кінці століття в країні діяло вже приблизно 550 училищ з 62 тисячами учнів, серед них було й 60 закритих установ для дворян).

З 1786 р. шкільна реформа поширилася й на Лівобережну Україну, де були також створені двокласні – чотирьохкласні училища. Крім Києво-Могилянської академії в Україні працювали духовні колегіуми у Переяславі, Чернігові та Харкові [10].

Незважаючи на те, що в Росії кінця XVIII ст. вчилося всього-навсього 0,002 % населення, Катерина II потурбувалася про ідеологічну «озброєність» майбутніх випускників. Для цього був потрібний посібник, який би, з одного боку, не дуже суперечив «духу времени», а з іншого – не підривав устої абсолютистської монархії. Вирішити нелегке завдання допоміг випадок. Під час однієї зустрічі з австрійським імператором Йозефом II (1780) Катерина II довідалась, що в Австрії шкільну реформу здійснював відомий педагог І. Фельбігер. Цей досвід за дорученням імператриці узагальнив академік Ф. Епінус у спеціальній записці, яка потім лягла в основу роботи Комісії для заснування училищ. До складу Комісії ввели також сербського педагога, прихильника Я. Коменського Ф. Янковича де Мириєво.

Йоан Фельбігер (1724–1788) – німецький педагог, був абатом одного з монастирів августинського ордена; реформував усі школи підвладної йому округи, а в 1778 р. призначений директором усіх шкіл на території Австрії. Як повідомляють джерела, із вступом на престол Йозефа II вплив Фельбігера впав і він був переведений на якусь незначну посаду в Пресбург.

У Росії використали не лише проекти перетворень Фельбігера, але і його книгу «О должностях человека и гражданина», що, мабуть, була навчальним посібником в австрійських школах. Її вибір зумовлювався ідейним спрямуванням, християнськими духовними цінностями й феодально-монархічними переконаннями автора. Звичайно, посібник Фельбігера орієнтувався на австрійське (ширше – німецьке) соціальне середовище, а тому, як можна припустити, деякі положення цього педагога не могли беззастережно застосовуватися у навчальних закладах Російської імперії. У зв'язку із цим, І. Бецький вніс у текст книги потрібні корективи, а імператриця остаточно його відредагувала [5, с. 438–439; 8, с. 98–99].

Книга Фельбігера витримала в кінці XVIII ст. декілька видань, та вкрай рідко аналізувалася в науковій літературі, а коли й згадувалася, то в ракурсі ілюстрації до «продворянської» консервативної політичної лінії Катерини II, а тому на сучасному історіографічному

етапі виникає необхідність подивитися на неї дещо інакше. Передусім наведемо назву книги видання 1787 р.: «О должностях человека и гражданина. Книга к чтению, определенная в народных городских училищах Российской империи, изданная по Высочайшему повелению царствующей Императрицы Екатерины Вторыя в Санктпетербурге 1787 года».

Цуй твір Фельбідгера досить коротко розглянув В. І. Моряков (1994), порівнявши педагогічні погляди свого персонажа та російської імператриці. На думку В. Морякова, книга «О должностях человека и гражданина» стала «не только манифестом педагогических воззрений самодержавия; в ней в завершеном виде была представлена политико-идеологическая доктрина русского абсолютизма». Власне кажучи, В. Моряков кваліфікував погляди автора книги «О должностях человека и гражданина» як беззастережно консервативні, спрямовані на захист феодально-монархічних порядків. Людина мала, за Фельбідгером (у викладі В. Морякова) суворо дотримуватися божественних заповітів, підкорятися батькам, панам, будь-якій владі, звісно, монархові, постійно працювати, не лінуватися, обходитися тим, що має, не зазіхати на чуже, вести здоровий спосіб життя тощо. «Таким образом, – писав В. Моряков, – в книге «О должностях...» проводилась идея полного подчинения человека государству и монарху, доказывалось, что счастье и благополучие людей зависят не от положения, занимаемого ими в обществе, а от духовного воспитания. Вопрос о благосостоянии, патриотизме, следовательно, переносился из области социальной в моральную. В книге настойчиво утверждалось и пропагандировалось образцовое послушание монарху, закону, различным начальникам. Только законопослушный, преданный монарху подданный независимо от своего сословного положения может считаться патриотом, истинным сыном Отечества» [8, с. 100].

Погодитися в усьому з В. Моряковим важко. І ось чому. Тлумачачи книгу Фельбідгера як невідворотно консервативну, ми випускаємо з уваги такі два моменти. По-перше, ця книга належала перу відомого в Австрії священика, педагога, реформатора середньовічної шкільної освіти, діяча, про якого позитивно говорив один освічений монарх Європи (Йозеф II) іншому освіченому монарху Європи (Катерині II). Вони обидва ставили метою правління модернізацію своїх країн, що, правда, в межах існуючих у них на той час можливостей.

По-друге, Катерина II, яка доволі критично ставилася до багатьох феодальних анахронізмів (про це справедливо писали О. Омельченко, О. Каменський, Л. Гаврилова та ін. [5; 9]), не спроможна була б вибрати посібниками для своєї «нової школи» відверто консервативну літературу. Так, російська імператриця не тримала політичний курс на буржуазний шлях розвитку, однак у багатьох галузях суспільного

та державного життя, зокрема у законодавстві, економіці, культурі, науці, освіті, та навіть в соціальних відносинах, Катерина II перейшла з Росією певний рубікон. Інша річ, що спадкоємність в політиці та суспільному житті не притаманна була російському характеру, про що писав ще П. Чаадаєв.

Отже, які соціальні та моральні орієнтири Катерина II рекомендувала учнівській молоді? Навчальний посібник Фельбігера структурно поділявся на вступ та чотири частини: Вступление. О благополучии вообще. Часть I. О образовании души. Часть II. О попечении о теле. Часть III. О должностях общественных, на которые мы от Бога определены. Часть IV. О домоводстве.

Концепція книги зводиться до того, що люди у повсякденному житті повинні неодмінно керуватися Христовими настановами. Кожен структурний елемент твору конкретизує цю головну тезу стосовно певного обшару людського буття. Здавалося б, нічого принципово нового порівняно з попередніми духовними повчаннями Фельбігер не пропонує. Однак це тільки на перший погляд. Бо за зовні традиційними фразами чуються просвітительські нотки. Це безумовний вплив ідеології Просвітництва на світоглядні процеси тієї доби. Перетравлені консервативно-ліберальною думкою просвітительські ідеї XVIII ст. почали помітно змінювати суспільні ідеали, змінювати поступово, можна сказати, обережно, тим самим ще не відлякуючи правлячі династії. Зміни ще ледь помітні, однак важлива сама поява цих перших проблесків. Вже перше речення звертало на себе увагу: «Всяк человек желает себе благополучия и не довольно того, чтоб другие о нас думали, что мы благополучны; но всяк хочет быть в самом деле благополучным, и сего благополучия желает не на короткое время, но навсегда и вечно».

Програмна теза Фельбігера в цілому співпадає з просвітительськими гаслами. Один з вітчизняних мислителів трохи пізніше стверджував: «Уже давно признано, что благополучие граждан должно представлять первую и конечную цель государства...» [12, с. 361]. А в Конституції Французької республіки 1793 р., перша частина якої називалася «Декларация прав человека и гражданина», закріплена така правова норма: «Целью общества является всеобщее счастье» [16, с. 183]. Катерина II також поділяла згадані переконання: «...я хочу общей цели делать всех счастливыми»; «Примите за правило ваших действий и ваших постановлений благо народа и справедливость» [3, с. 627].

Зупинимося на цьому переліку збігів і зазначимо, що названі автори навряд чи погодилися б з єдиним визначенням соціально-політичного й економічного змісту поняття «благополучие чело-

века». Та все ж визнання блага та щастя людини вищою цінністю, «першою й кінцевою» метою держави та суспільства становило ядро нової європейської цивілізації, а Фельбігер не залишився осторонь її впливів. Він не належав до просвітительської течії суспільної думки, він – духовна особа, але така, що частково сприйняла прогресивні ідеї та відійшла від релігійно-аскетичного вчення. Він прагнув зробити все від нього залежне, щоб новий суспільний ідеал ґрунтувався на нетлінних християнських цінностях. Європейський педагог наголошував на тому, що людина повинна задовольнятися мінімумом необхідного для нормального існування й не тягнутися до багатства. Багатство, розкіш, коштовності самі по собі не спроможні зробити людину щасливою та «благополучною». Але гонитва за багатством, писав Фельбігер, дестабілізує соціальну обстановку, а саму людину позбавляє життєвого спокою, оскільки «...те люди только на свете прямо (тобто: по-справжньому. – А. Б.) благополучны, кои состоянием своим довольны, ибо без довольствия, спокойные совести, благочестия и благоразумия самой богатой и знатной (тобто: найбагатший і найзнатніший. – А. Б.) столько же мало может быть благополучен, как и самого низкаго состояния человек» [15, с. 2].

У частині I «О образовании души» Фельбігер проявив себе прибічником окремих філософських положень, близьких до просвітительських: «Легко видеть можно, что великая в том нужда, дабы душа правильно рассуждала. Почти все вещи в свете имеют в себе нечто, кое нам или полезно или вредительно быть может. Часто злое кажется весьма приятным, а доброе часто имеет в себе нечто нам неприятное, и кто что ему приятно или неприятно показалось, истинное же зло или добро забывает, тот неправильно рассуждает, и почитая иногда злое за доброе, а доброе за злое, причиняет себе часто несказанный вред» [15, с. 3–4].

Ту ж філософську ідею, але у більш зрілій формі, висловив О. Радищев, і також на початку свого твору: «...бедствия человека происходят от человека, и от того только, что он взирает непрямо на окружающие его предметы» [11, с. 51]. Відштовхуючись від цієї думки, обидва автори доходили логічного висновку про те, що одним з дієвих чинників соціального перетворення повинна бути освіта та знання. Освіта («просвещение») покликана була, на що сподівалися просвітелі, розкрити людям очі на усі біди й недоліки суспільства, а це незабаром мало сприяти їх викоріненню. Внаслідок цього на землі, вірилось, утвердиться «царство розуму», «царство загального благоденства».

Фельбігер, звичайно, не замірявся кардинально змінити суспільний лад, проте новітні способи сприйняття оточуючого соціального

світу, які він викладав у посібнику, могли служити значно радикальнішим цілям, ніж ті, на які він розраховував. Прогресивною у Фельбігера була постановка питання про соціальну політику уряду. Орієнтуючись на засади європейського абсолютизму, автор намагався послідовно провести принцип загального блага: «Предложения, коих исполнение для некоторых только особ или некоторой только статьи граждан выгодно, не годятся ни к чему, ежели они большей части людей или статей гражданства вредны. В государстве должно наблюдать паче всего всеобщее благо или по крайней мере большей части людей» [15, с. 52].

Принцип загального блага, як відомо, був основою теорії виникнення суспільства та держави, яка сформувалася в основному в XVII – на початку XVIII ст. та увійшла до складу буржуазної ідеології. У Фельбігера ми зустрічаємося з дещо протиприродним поєднанням двох різних учень щодо походження суспільства: 1) теологічного, згідно з яким суспільство постає внаслідок креативних зусиль Бога й він за власним задумом визначив його ієрархічну будову та стосунки між станами, а також образ правління, тобто монархію; 2) реалістичного – первісні люди впродовж багатьох століть еволюції впевнилися у необхідності об'єднатися з метою взаємодопомоги та досягнення «загального благоденства», встановлення рівноправних відносин між усіма членами.

Проте зміст посібника дивним чином балансував між різними теоретичними полюсами. Там, де мова йшла передусім про морально-етичні проблеми, переважала апеляція до християнської парадигми, а коли автор переходив до суспільно-політичних питань, – до раціоналістичної. Наявність двох світоглядних підходів не завадила автору-наставнику молоді залишатися консерватором та провіденціалістом: він за своїми переконаннями монархіст, прихильник станово-ієрархічного устрою, кріпосницьких відносин, майнової і соціальної нерівності і т. д. Він був переконаний у тому, що Всесвіт виник та існує завдяки божому задуму, як і все у природі та у соціальній сфері. Це, як писав пізніше Гегель, рівень загальної історії людства.

Що ж стосується конкретного періоду земного життя людей, то його механізм працює в результаті людських дій (вчинків, поведінки тощо), а підсумковий наслідок визначається узгодженням прагнень громадян із божественним задумом стосовно земної історії. Ось чому, з точки зору Фельбігера, духовне здоров'я, моральність слід вважати найбільш ефективним інструментом модернізації суспільства та його прогресивного розвитку взагалі. Докладно аналізуючи такі поняття, як «добродетель», «справедливість», «благоденствие», «миролюбие», «дружелюбие», «тщеславие», «распутство», «честность», «трудолюбие», він намагався адаптувати християнські норми до повсякденного

світського життя. Такий підхід до виховання молодого покоління був властивий також українським педагогам й викладачам Я. Козельському, Ф. Прокоповичу, Г. Сковороді та іншим. Мабуть тому посібник І. Фельбігера «О должностях человека и гражданина» не був зайвим у вітчизняних навчальних закладах XVIIIст.

Отже, книга Фельбігера, яка не відзначалася ні особливою оригінальністю, ні особливою талановитістю, демонструє, що при уважному, прискіпливому джерелознавчому аналізі подібні видання також спроможні висвітлити деякі цікаві боки соціального світогляду певної доби.

Бібліографічні посилання

1. *Анисимов Е. В.* Время петровских реформ / Е. В. Анисимов. – Л.: Наука, 1989. – 325 с.
2. *Белявский М. Т.* ...Все испытал и все проник / М. Т. Белявский. – М.: МГУ, 1986. – 222 с.
3. *[Екатерина II].* Записки императрицы Екатерины Второй / [Екатерина II]. – М.: Орбита, 1989. – 749 с.
4. *История России XVIII–XIX веков* / Л. В. Милов, Н. И. Цимбаев; под ред. Л. В. Милова. – М.: ЭКСМО, 2006. – 784 с.
5. *Каменский А. Б.* От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века / А. Б. Каменский. – М.: РГГУ, 1999. – 575 с.
6. *Краснобаев Б. И.* Очерки русской культуры XVIII в. / Б. И. Краснобаев. – М.: Наука, 1987. – 420 с.
7. *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – М.: Искусство, 1994. – 399 с.
8. *Моряков В. И.* Русское просветительство второй половины XVIII века / В. И. Моряков. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1994. – 216 с.
9. *Омельченко О. А.* «Законная монархия» Екатерины II / О. А. Омельченко. – М.: Мысль, 1993. – 342 с.
10. *Посохова Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Л. Ю. Посохова. – Х.: Вид-во «Народна Академія укр. мови», 1999. – 125 с.
11. *Радищев А. Н.* Избр. Философские и общественно-политические произведения / А. Н. Радищев. – М.: Госполитиздат, 1952. – 675 с.
12. *Русские просветители (от Радищева до декабристов): в 2 т.* – М.: Мысль, 1966. – Т. 1. – 440 с.
13. *Семенова Л. Н.* Очерки истории быта и культурной жизни России: первая половина XVIII века / Л. Н. Семенова. – М.: Наука, 1982. – 256 с.
14. *Смагина Г. И.* Академия наук и российская школа: вторая половина XVIII в. / Г. И. Смагина. – М.: Наука, 1996. – 178 с.
15. *[Фельбигер И. И.].* О должностях человека и гражданина / [И. И. Фельбигер]. – СПб., 1787. – 73 с.
16. *Цейтлин С.* Учредительные и законодательные собрания в конституционных государствах / С. Цейтлин. – СПб., б.г., б.в. – 192 с.

Надійшла до редколегії 8.10.2009.

УДК: 94-058. 222. (477. 63/64)

А. І. Лохматова

Запорізький національний університет

ПОВІТОВЕ ДВОРЯНСТВО І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ХІХ ст.

Розглянуто дворянство Олександрівського повіту Катеринославської губернії, його побут, взаємовідносини із селянством, роль у суспільному житті.

Ключові слова: дворянство, суспільне життя, Південна Україна, Олександрівський повіт.

Рассматривается дворянство Александровского уезда Екатеринославской губернии, его быт, взаимоотношения с крестьянством, роль в общественной жизни.

Ключевые слова: дворянство, общественная жизнь, Южная Украина, Александровский уезд.

The nobility Alexandr of district Catherinoslav of a province, his household activities, relationship with peasantry, role in public life is considered.

Key words: nobility, public life Catherinoslav of a province, Southern Ukraine, Alexandr district.

Проблема дворянства – одна з тих, дослідження яких в усі часи, певною мірою, мало досить своєрідний характер. У дореволюційній історіографії праць, присвячених дворянству, було чимало [6; 9; 11], але в основному то були роботи полемічного напрямку [8; 12], де автори, намагаючись підняти авторитет першої верстви держави, що з відміною кріпосництва і переходом країни до капіталістичного ладу стрімко знижувався перед усім у галузі економічній, досліджували питання, пов'язані зі становленням дворянства в державі, його ролі в суспільному, політичному житті Росії. У радянській історіографії проблеми дворянства ґрунтовно висвітлювались А. М. Анфімовим, А. П. Кореліним, С. М. Троїцьким [1; 5; 10]. Але як в дореволюційній, так і післяреволюційній історіографії годі й шукати праць, де б віддзеркалилася у тих чи інших аспектах історія провінційного дворянства. Щоправда, треба віддати належне досліднику з історії Полтавської губернії взагалі, і проблем дворянства зокрема, І. Ф. Павловському, який у 1907 р. видав працю, де висвітлювалася історія полтавського дворянства за сто років [7]. Між тим, історія повітового дворянства – органічна складова частина дореволюційної історії будь-якого регіону. І південний край тут не виняток.

Як визначалося «Грамотою на право вольности и преимущества благородного российского дворянства», «дворянское название есть

следствие, истекающее от качества и добродетели начальствовавших в древности мужей, отличивших себя заслугами: чем, обращая самую службу в достоинство, приобрели потомству своему нарицание благородное. Благородными разумеются все те, кои либо от предков благородных рождены, или монархами сим достоинством пожалованы» [11, с. 533]. Наприкінці XVIII ст., тобто у той час, коли вперше на території південних повітів Катеринославської губернії з'являються дворяни, дворянство Російської імперії володіло переважною більшістю виробничого багатства країни, без нього самодержавство не могло ані управляти державою, ані захищати її. Дворянство являло собою в усіх відношеннях найсильнішу і найбагатшу групу населення, яку найкраще захищав закон і яка була найбільш освічена і політично свідома, хоча, щодо останнього, то потрібно мати на увазі, що політична свідомість була притаманна лише невеликій кількості найбільш заможної еліти суспільства, до якої провінційне дворянство ніколи не відчувало довіри і ніколи за елітою не йшло. При Катерині II усі стани корпорації отримали свою організацію. Було визначено права кожної станової спільноти. Але що стосується дворянства, то воно обирало посадових осіб не лише для завідування справами свого стану, але й таких, які мали важливе значення для усього загалу. Ними обиралися земський справник і повітовий суддя, засідателі верховного земського суду і повітовий предводитель дворянства. Усі інші стани також отримали право обирати посадових осіб для управління і суду. Але діяльність цих обранців обмежувалася інтересами тільки своїх станів і ніхто з них не мав таких прав, які мали дворянські обранці. Тому можна стверджувати, що роль дворянства в житті країни взагалі, і кожного повіту зокрема, була у період, що розглядається, досить великою.

Яскраву картину життя дворянства кінця XVIII – початку XIX ст. дають спогади Д. Гнедіна [2], відомого громадського діяча Олександрівського повіту другої половини XIX ст., дід якого, запорозький козак Дмитро Гнида, був осавулом на Січі, а після приєднання Криму отримав від Катерини II 20 тис. дес. землі, що потім увійшла до складу Олександрівського повіту. Селяни перших степових поміщиків-запорозьців, як зазначає Д. Гнедін, жили в достатку. Дехто з них мав по кілька сотень овець і по декілька десятків рогатої худоби. Пояснення тут просте: селян було мало, а землі – багато. Наприклад, у діда Дмитра Гнедіна на 20 тис. дес. землі селян було всього 100 душ [2, № 5, с. 144]. У середньому ж кожен поміщицький селянин міг обробити близько 15 дес. Тож з 20 тис. дес. загальної кількості землі обробленої, або як писалось в документах тих часів, заселеної, було лише 1,5 тис. дес. Таке становище було безумовно вагомим аргументом на користь добрих стосунків поміщика з селянами. До того ж і просте життя, відсутність розкоші, всіляких коштовних надмірностей до-

зволюли поміщикам задовольнятися відносно невеликим прибутком і не пригноблювати селян. Жив поміщик разом з сім'єю у невеликій дерев'яній хаті, кімнати на 3–4, не більше, задовольнявся простими дерев'яними пофарбованими меблями. Декілька невеликих дзеркал та фарбована оббита жерстю скриня завершували умеблювання. Ось і весь інтер'єр. Одяг носили свій, запорозький – сукняні та шовкові каптани, що робилися раз в декілька років. А дружини поміщиків, хоча і полюбляли, як і всі жінки світу, шовковий одяг, та берегли його і також не кожного року витрачали кошти на нове вбрання. Простою була і їжа поміщика. Як у селян, тільки дещо краща. Про кухаря і мови не було, на кухні ж поралася сама господиня, якій інколи допомагала проста робітниця. І варилося, і випікалось всього вдосталь. І все це з своїх домашніх продуктів – нічого купленого. Життя вони вели скромне, досить примітивне і зарозумілість була не в честі. Часто, згадував Д. Гнедін, дід його після обідні заходив до якого-небудь селянина на пироги, так само і селян у себе пригощав. То ж побут перших поміщиків мало чим відрізнявся від побуту селян: жили вони в тих же селах, мали такі ж, як і селяни, хати під очеретом, вели такі ж розмови, певною мірою збігалися і їхні інтереси.

У Інституті Рукописів ЦНБ ім. Вернадського зберігається складений 13 березня 1813 р. опис майна, яке залишилося після смерті ротмістрши Карпинської. «Дом господский ветхий земляного кирпича, покрыт камышом – об одном покое с чуланом. Через сени – кухня также с земляного кирпича», – читаємо в описі. А що було в «господському домі»? На першому місці в опису стоїть ікона – найкоштовніша річ в будинку: «посредственной величины круглая оправленная с обеих сторон серебром с позолотой. ...» [4, ф. II, 24628–24638, арк. 67]. А далі – меблі: «стол большой простой», «стол меньший грушевого дерева», «канане простое старое без обшивки», 3 стільці «ветхих с изорванными подушками», «сундук большой деревянный, окованный железом», був ще «чайник фаянсовый полосатый без крышки», 2 чашки чайні «простого фарфору», 1 стакан, 1 рюмка, 1 «подсвечник». У розділі «постіль» значилося: «перина – 1, подушек головных пуховых – 4, покрывало простое набойчатое – 1». На кухні були переохорані старий казан червоної міді, казан чугунний і таз. Дісталось у спадок малолітньому Андрію Карпинському 7 волів, 15 старих корів, 10 биків, 3 бички, 3 теляти, 1 бугай, 2 коней, 2 свиней, 2 вози, 1 сани. Ще був хліб: «пшеницы примерно копей 60, арнаутки – 20, проса – 10» [4, ф. II, 24628–24638, арк. 67–68]. Було ще 700 дес. землі, але хто ж би її обробляв, якщо за останньою ревізією у господарстві значилося 6 чоловічих і 4 жіночих душі.

Звичайно, й тоді не всі були такими бідними. Так, у заповіті колезького секретаря Отрешка читаємо: «находясь в изнеможении сил от болезни... но бывши еще однако при... памяти разделил благоприо-

бретенное мною имяне... Имяне сие суть следующее...». По-перше, зазначимо, що у Отрешка були селяни – 15 чоловічих і 11 жіночих душ. Для малолюдних південних степів це немало. Був хліб, рогата худоба, коні. То ж усіх Отрешко наділив. Навіть про селянина свого не забув, а заповів «Ивану Иванову в вечное владение за его верную службу дать пару быков да вернуть находящиеся у меня собственные его семьдесят рублей...» [4, ф. II, 24628–24638, арк. 69–70].

Побут дрібних поміщиків повіту не змінився і півстоліття потому. У Інституті Рукописів ЦНБ ім. Вернадського зберігається опис майна нащадків померлого колезького регистратора Івана Горлинського і його дружини Євдокії, складений дворянським засідателем Олександрівського повітового суду у 1848 р. [4, ф. II, 24975, арк. 1–4]. Майно померлих переходило до завідування Олександрівської дворянської опіки до часу повноліття дітей (їх залишилося п'ятеро). Дітям у спадщину батьки залишили «дом ветхий, о четырех покоях, покрыт камышом, и при нем во дворе постройки: амбар, сарай деревянный, ледник, погреб». «В доме икона изображения Божей матери» і далі перелік речей, які свідчать про надзвичайну убогість дворянської родини. Перераховані чавунна праска і мідна ступка; мідний таз і три чавуни також не забуті, шість стаканів та дві чарки – в «шкафу простой работы». Перераховано все, до чайних ложок включно, їх, до речі, було шість на сім членів родини. Найкоштовнішими речами були теплий жіночий мантол з лисячим коміром вартістю в 10 крб.

З роками перші дворяни-запорожці зникли, їхнє місце зайняли їхні діти і, що значно тяжче для селян, «великоросійські цивілізатори», як їх називав Д. Гнедін. І життя в краї набуло зовсім іншого характеру. Кожен з нових поміщиків, по-перше, зрозумів, що він – володар живих душ, якими можна розпоряджатися, як заманеться. А по друге, кожен з них прийшов до думки, що маєток буде приносити прибуток незрівнянно більший, якщо завести велике хліборобство, яке б ґрунтувалося на панщині, спочатку «правильній», а потім і «неправильній». І якщо якийсь час поміщики остерігалися порушувати наказ Павла I, за яким їм заборонялось примушувати селян працювати на них у недільні і святкові дні, а в буденні дні панщина обмежувалася трьома днями на тиждень, то згодом на цю перестрогу вже ніхто не звертав уваги.

Поліпшення умов життя власника землі і селянських душ вимагало великих витрат, проте земельні володіння зменшилися, бо були поділені між братами та сестрами. Виявилося, що будинок поміщика занадто малий і, як для поміщика, непристойний. То ж час будувати новий і меблі в цей дім – відповідні. Господарству тепер потрібні були слуги як жіночої, так і чоловічої статі. Подвір'я вимагало і кучера, і конюха, а будинок – кухарку і пралю, ключницю і економку. Всі ці люди забиралися з села. То ж після тих добрих стосунків, які існували

між старими поміщиками-запорозжцями і селянами, виникли неприязні стосунки між молодим поколінням поміщиків та їхніми селянами. Почався цей процес приблизно з 1815 р. і інтенсивно продовжувався в наступних роках.

І вже в 1830-х рр. стосунки між селянами і поміщиками характеризуються як край антагоністичні. Та все ж діти перших степових поміщиків були певною мірою стриманими у своїх намаганнях розбагатіти. Вони, хоча і утискали селян, проте мали розумні межі своїм прагненням. Далі пішли внуки перших поміщиків. Ці ставилися до придбаних селян як до рабів, котрі були зобов'язані працювати на них повсякденно. Коли ж стало відомо про скасування панщини, деякі з них перетворили селян в дворових і таким чином усі селянські сім'ї стали отримувати і їжу, і одяг від поміщика, маючи лише право утримувати одну корову, одну свиню та декілька овець. Проте, поміщиків, які таким чином влаштовували своє господарство, було небагато. Небагато було і таких маєтків, де поміщики суворо дотримувалися триденної панщини. Була ще невелика кількість поміщиків, яка влаштовувала своє господарство на зразок військових поселень. Що ж стосується основного поміщицького загалу, то він доводив кількість панщинних днів до 4-х або навіть 5 днів на тиждень. Окремо потрібно сказати про групу поміщиків, що їх за жорстокість і деспотизм місцеві поміщики прозвали «бурбонами». Це були ті дворяни, котрі, дослужившись до офіцерського чину, придбали шляхом купівлі чи вдалого шлюбу маєток і завели там такі порядки, які шокували їхніх добропорядних сусідів, що, проте, не заважало останнім не тільки все це терпляче зносити, але й мати від такого «сусідства» певну «користь», а саме: своїх неслухняних селян за найбільші провини вони відсилали не до Сибіру, згідно з правами, що їм були надані урядом, бо це було пов'язано з великими клопотами, а до цих «бурбонів» на «перевиховання», або на каторгу, як самі поміщики говорили. Посилали на декілька місяців, а то й півроку. Такими «бурбонами» в Олександрівському повіті були поміщики Іван Ліньов та Павло Куксенко.

Справа хорунжого Ліньова виникла у 1843 р. Суть її полягала у жорстокому поводженні Ліньова зі своїми кріпосними. Особливо ж діставалося селянській дівчині Агафії Литовченко, котру Ліньов неодноразово заковував у ланцюги. Про знущання хорунжого стало відомо повітовій палаті карного суду, яка визнала його винним у нелюдському ставленні до кріпаків і присудила Ліньову сплатити на користь казни штраф у розмірі 30 крб. сріблом, попередивши його при цьому, щоб наперед він утримувався від жорстокого поводження з селянами «под опасением строжайшего поступления с ним по законам» [4, ф. II, 24772–24775, арк. 1178]. Постановою також передбачалося «заведенные в имени жены Линева железные цепи для заковывания людей уничтожить со взятием с обоих Линеваых подписок, чтобы

впредь они ни цепей, ни других подобных орудий для наказания людей употреблять не будут» [4, ф. II, 24772–24775, арк. 1178]. Справа Ліньова набула розголосу. Палата повідомила про своє рішення Катеринославське губернське правління, яке у свою чергу проінформувало Катеринославські дворянські збори, останні ж – предводителя дворянства Олександрівського повіту. У 1847 р. ім'я хорунжого зникає із списків землевласників повіту. Натомість з'являється його дружина Пелагея, яка й успадкувала і 300 дес. землі, і 4 рев'язькі душі [4, ф. II, 24039, арк. 866].

Другим прихильником жорстокого ставлення до селян був капітан Куксенко. Цікаво, наскільки схожими були біографії обох самодурів. Ліньов народився у 1776 р., Куксенко – у 1780 р. І один, і другий тривалий час перебували на військовій службі. Обидва дуже пізно одружились на жінках, які були набагато молодшими від них. У хорунжого було п'ятеро дітей, у капітана – троє. У обох останні діти народилися тоді, коли їм було вже за 60 років. Схожим був і майновий стан обох поміщиків: обидва вони були в списку бідних дворян повіту. Жорстокість і Ліньова, і Куксенка досягла апогею і набула розголосу тоді, коли їм було по 67–68 років.

У квітні 1850 р. державні і станові дворянські установи повіту облетіла приголомшлива звістка. Тимчасове відділення Олександрівського земського суду в селищі Гуляй-Поле повідомило повітового предводителя про те, що поміщик Куксенко прикував 12-річного хлопчика, якого отримав від поміщика М. Солошича (мабуть, на «виховання», бо ніяких документів про купівлю укладено не було), у своєму сараї «железної цепью за шею». Хлопчик взагалі був хворобливий, та крім інших захворювань, страждав «падучей болезнью», то ж через два дні на тому ж ціпу він і помер. Реакція була миттєвою: Куксенка відразу ж заарештували, управління маєтком передали дружині, яка до злочинів чоловіка була непричетна. Розслідування виявило, що Куксенко вів нетверезий спосіб життя і до того ж мав вдачу дратівливу і жорстоку. І адміністрація, і громадськість були єдині у своєму ставленні до дій Куксенка. Вони визнали їх не лише незаконним і як такі, що перевищували владу власника над своїми кріпосними, але й вкрай нелюдським вчинком. Їхній вирок: Куксенко не може володіти і розпоряджатись селянами. Капітан корпусу жандармів Бондаревський вважав, що Куксенка необхідно судити військовим судом [4, ф. II, 24789–24796, арк. 77–79 зв.].

Зображені сюжети дають певну уяву про дворянство Олександрівського повіту. Для більш повної характеристики необхідно мати картину матеріального становища дворянства напередодні скасування кріпацького ладу. Два показники відображують їхній економічний стан: кількість землі, якою вони володіли, і кількість селян, які до цієї землі були прикріплені. Усе дворянство повіту можна розділити на

5 груп: 1) дворяни, земельні володіння яких не перевищували 100 дес.; 2) дворяни, земельні володіння яких були в межах 101–500 дес.; 3) дворяни з земельними володіннями від 501 до 1000 дес.; 4) дворяни з володіннями від 1001 до 5000 дес.; 5) дворяни, чії земельні володіння складали понад 5000 дес. У 1853 р. до 1-ї групи належало 14 дворянських родин. Це було найбідніше дворянство повіту. Всього йому належало 972 дес. землі і 98 селян. Найбільш багаточисельною була друга група. Тут нараховувалось 84 родини, які володіли $24323\frac{1}{4}$ дес. землі і мали 731 селян. 65 родин, що входили до третьої групи, мали 47600 дес. і 1849 селян. Четверта група в кількості 66 родин володіла $156307\frac{3}{4}$ дес. землі і 4593 селянами. І до остання групи входило лише 19 родин. Але їм належало 200015 дес. землі і 7022 селянина. Таким чином, 248 дворянських родин повіту у 1853 р. володіли 429217 дес. землі і 14293 селянами.

Дореформений час не давав можливостей повітовому дворянству повною мірою працювати на суспільній ниві. Ситуація різко змінилася з відміною кріпацтва і запровадженням реформ 1860-х рр. Частина дворян була залучена до виконання обов'язків мирових посередників, мирових суддів. Ще більша частина брала участь у роботі органів місцевого самоуправління – земствах. Не обійшли увагою дворяни і діяльність шкіл, кількість яких стрімко збільшувалася у пореформений період. Так, в Олександрівському повіті в 1908–1909 навчальному році функціонувало 125 народних шкіл. У 69-ти з них попечителями були дворяни. Всього дворян, що опікувалися справами шкіл, було 32 (з них 7 – жінки). 18 дворян були попечителями в одній школі, 7 – у двох, 5 – у трьох, а були й такі дворяни, які опікувалися роботою 8 і навіть 10 шкіл [4, ф. II, 24845–24852, арк. 1–17 зв.]. Що означало бути попечителем навчального закладу дає уяву формулярний список про службу попечительниці Олександрівського дитячого приюту графині Віри Павлівни Канкріної [3, ф. 4, оп.1, спр.19, арк. 5]. 200 крб. графиня пожертвувала на потреби попечительної ради, ще 200 – на купівлю роялю, 134 – на платню третій вчительці, на книги й інші подарунки ученицям – 1000 крб. і ще 1360 крб. на усілякі потреби. Звичайно, не всі попечителі були такими заможними, як графиня, але безперечно кожний надавав матеріальну допомогу школі. Дехто з дворян навіть учителював у цих школах. Проявляли себе дворяни і в інших сферах суспільного життя повіту.

Бібліографічні посилання

1. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 394 с.
2. *Гнедин Д.* Мои воспоминания / Д. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – № 5–7.
3. Державний архів Запорізької області.
4. Інститут Рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського.

5. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 / А. П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
6. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за сто лет. 1762–1859 / С. А. Корф. – СПб.: Тип. Тренке Сюзно, 1906. – 728 с.
7. Павловский И. Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802–1902. Очерки по архивным данным / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1907. – Т. 2. – XXXII с.
8. Плансон А. А. О дворянстве в России. Современное положение вопроса / А. А. Плансон. – СПб., 1893.
9. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала ХУШ в. до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – СПб.: Тип. Мин. вн. дел, 1872. – 562 с.
10. Троицкий С. М. Русский абсолютизм и дворянство в ХУШ в. / С. М. Троицкий. – М.: Наука, 1974. – 395 с.
11. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – М.: Тип. А. М. Котомина, 1876. – 679 с.
12. Ярмонкин В. Дворянство – духовный капитал России / В. Ярмонкин. – СПб., 1898.

Надійшла до редколегії 18.04.2009.

УДК 94 (477.63) (092) «1870/1882»

О. Б. Шляхов*, В. І. Лазебник**

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

***Дніпропетровський історичний музей імені Дмитра Яворницького*

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР І. М. ДУРНОВО: ПОСТАТЬ НА ТЛІ ЕПОХИ

Висвітлено життя та діяльність відомого державного діяча другої половини ХІХ ст. І. М. Дурново, який протягом багатьох років керував Катеринославською губернією.

Ключові слова: І. М. Дурново, катеринославський губернатор, земські збори, Міністерство внутрішніх справ, Комітет міністрів.

Освещается жизнь и деятельность известного государственного деятеля второй половины ХІХ в. И. Н. Дурново, который на протяжении многих лет руководил Екатеринославской губернией.

Ключевые слова: И. Н. Дурново, екатеринославский губернатор, земское собрание, Министерство внутренних дел, Комитет министров.

The life and activity of the known statesman of the second half ХІХ с. I. N. Durnovo, which one during many years supervised Catherinoslavka over a province, is lighted.

Key words: I. N. Durnovo, the catherinoslav governor, zemsky caucus, Ministry of intemal affairs, Committee of the ministers.

Для цілісного розуміння історичного процесу, усвідомлення складного взаємозв'язку соціального та духовного розвитку необ-

хідно приділяти належну увагу дослідженню конкретних історичних персоналій, особливо тих, що своєю діяльністю помітно вплинули на хід тогочасних подій. У цьому контексті значний інтерес становить вивчення постаті І. М. Дурново – відомого державного діяча Російської імперії пореформеного періоду, який у 1870–1882 рр. обіймав посаду Катеринославського губернатора. В історичній літературі існує низка праць, в яких уже приділялася увага І. М. Дурново. Серед них можна згадати розвідки А. Борисова, В. І. Лазебник, Ю. Б. Соловйова, Д. Л. Шилова та ін. [2; 7; 13; 14]. Утім тему державної та політичної діяльності І. М. Дурново, його ролі в розвитку економічного та соціокультурного життя Катеринославщини у пореформений час не можна вважати вичерпаною. Отже зупинимось докладніше на цьому питанні.

Іван Миколайович Дурново народився 4 березня 1834 р. у Калузькій губернії. Походив він з російського дворянського роду, який був відомий з другої половини XV ст. Батьками його були відставний підпоручик Микола Олександрович Дурново (1804–1862 рр.) та Єлизавета Ігнатівна народжена Ключарьова.

30 жовтня 1866 р. І. М. Дурново одружився з Леокадією Олександрівною Куровською (1843–1923), за словами сучасників «дуже милою, гарною дамою», донькою доглядачки одного з виховних закладів у Петербурзі. У І. М. Дурново та його дружини було двоє дітей: донька Надія (1869–1897) одружена з шталмейстером, генерал-майором у відставці Олексієм Миколайовичем Синельниковим (1850–1923) та Єлизавета (1867–1889), яка була фрейліною при імператорському дворі і померла ще у зовсім молодому віці.

Початкову освіту І. М. Дурново отримав удома, а в 1848 р. поступив до Михайлівського артилерійського училища в Санкт-Петербурзі. Завершивши навчання, І. М. Дурново в 1852 р. був випущений з училища в чині прапорщика. У 1853 р. він зараховується до 8-ї легко-кінної батареї і в якості артилерійського офіцера стає учасником Першої Східної війни 1853–1856 р. У складі загону генерала-лейтенанта Саймонова, який діяв на території Придунайських князівств, І. М. Дурново брав участь в облозі турецької фортеці Сілістрії. Надалі з 7-ю легко-кінною батареєю воював у корпусі під командуванням генерал-фельдмаршала І. Ф. Паскевича. За вдалий обстріл його батареєю турецької флотилії на Дунаї І. М. Дурново в 1854 р. був нагороджений орденом Анни 4-го ступеня «За хоробрість» [14, с. 262]. У тому ж році він отримав і чин підпоручика. А ще через рік, у 1856 р. йому було присвоєно чин поручика і звільнено з військової служби за власним бажанням.

У подальшому І. М. Дурново робить кар'єру на цивільній службі, зокрема долучається до діяльності органів дворянського станового

самоврядування Чернігівської губернії, де у селі Жукотки знаходився його родовий маєток площею в 3500 десятин [14, с. 261]. У 1857 р. І. М. Дурново було обрано депутатом чернігівських дворянських зборів. У 1860 р. він вже стає предводителем дворянства Чернігівського повіту, а з 1862 р. очолює дворянство й всієї губернії. У цьому ж році І. М. Дурново отримує чин провінціального секретаря (XIII клас «Табеля про ранги»). З 1863 р. до 1870 р. Іван Миколайович перебував на посаді Чернігівського губернатора. У цей період йому було пожалувано імператором придворне звання камер-юнкера (1865 р.) і як губернатор він зразу отримав V клас «Табеля про ранги» – став статським радником (1866 р.) [14, с. 261]. Незабаром, у 1869 р., І. М. Дурново отримав чин і дійсного статського радника.

16 жовтня 1870 р., у віці 36 років, І. М. Дурново призначається губернатором у Катеринослав. Керував він губернією аж 12 років. Так довго цю посаду на Катеринославщині за увесь період із 1776 р. до 1917 р. не займав більше жоден губернатор.

Діяльність І. М. Дурново на посаді губернатора була багатогранною та багатоплановою. Згадаємо, що у 60–80-ті рр. XIX ст. у Російській імперії завершується промисловий переворот. У цей час Південь України та його важлива складова – Катеринославська губернія – перетворюються на головну паливно-металургійну базу імперії. Останнє багато в чому визначало й основні напрями діяльності губернатора І. М. Дурново. За його керівництва губернією було зроблено чимало для соціально-економічного розвитку краю, благоустрою міст і, перш за все, власне Катеринослава.

Саме за губернаторства І. М. Дурново в Катеринославській губернії запроваджується і нове Міське Положення, за яким в містах створювалися нові органи місцевого самоврядування – думи та управи. Нагляд за їхньою діяльністю здійснювало спеціальне губернське з міських справ присутствіє, яке діяло під головуванням І. М. Дурново. 27 січня 1871 р. з нагоди проведення перших виборів до міської думи Іван Миколайович доповідав у Петербург, що «Катеринославське міське управління відкрило свої дії» [11, арк. 106].

Треба також згадати, що І. М. Дурново щорічно відкривав роботу губернських земських зборів, ставлячи перед ними нагальні завдання, що вимагали якнайскорішого розв'язання. Так І. М. Дурново постійно займався питаннями розвитку транспортної мережі регіону, створенням надійних та зручних шляхів між населеними пунктами губернії. У 1879 р. губернатор порушив питання перед земськими зборами щодо відкриття нових поштових трактів, а наступного року наполягав вжити заходів для «покращання переправ через Дніпро», збільшення відповідних перевізних засобів та «організації належного нагляду за переправами» [9, с. 13, 152]. Зрештою, саме завдяки напо-

легливим зверненням І. М. Дурново до уряду та органів місцевого самоврядування у 1881 р. розпочинається будівництво великого мосту через Дніпро (у той час третього за довжиною в Європі), що усунуло незручності в сполученні між більшою частиною губернії та її адміністративним центром.

Велику увагу губернатор приділяв і розвитку сільського господарства в регіоні, його стану. Так, у вересні 1873 р. він отримав з Петербургу Знак відзнаки за поземельне облаштування державних селян на Катеринославщині. У неврожайній 1874 р. губернатор, як свідчать стенограми Катеринославських земських зборів, порушив питання щодо необхідності термінового забезпечення населення харчами. А в 1878 р., виступаючи перед земцями, І. М. Дурново підкреслював необхідність посилення боротьби із комахами-шкідниками, які псували посіви селян. Крім того, в 1880 р. губернатор вимагав від представників органів місцевого самоврядування належним чином організувати збір статистичних відомостей щодо стану селянських господарств та й взагалі «народного харчування».

Активно опікувався Іван Миколайович і станом медичного забезпечення в регіоні, розвитком лікарської справи. У 1878 р. він клопотав перед губерньськими земськими зборами щодо посилення піклування про поранених солдат – учасників російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та про необхідність виділення для їх перевезення достатньої кількості зручних підвід. У тому ж році наполягав приділити посилену увагу та покращити становище богоугодних закладів Катеринослава, зокрема лікарні для психічнохворих. У 1880 р. І. М. Дурново порушив питання про виділення губерньським земством 20 тис. крб. з метою збільшення персоналу лікарень для боротьби з епідемією дифтериту, яка поширювалася губернією.

Покращувалася в цей час в регіоні і освітня справа, чому теж чимало посприяв І. М. Дурново. Зокрема у вересні 1875 р. за активної підтримки губернатора було відкрито Катеринославське реальне училище [5, с. 165]. Завдяки його енергійному сприянню плідну роботу в Катеринославі веде також благодійне товариство, створюється Товариство піклування про жіночу освіту, Комісія Народних читань. У 1879 р. губерньські земські збори, за пропозицією гласного П. А. Карпова, беручи до уваги «постійне сприяння та співчуття», які губернатор виказував Катеринославському земству, ухвалюють рішення про заснування трьох стипендій імені І. М. Дурново: в реальному училищі, класичній гімназії та губерньському дитячому притулку, виділивши на ці потреби 3 тис. крб. Ця постанова у той же день була вручена губернатору. У відповідь на неї І. М. Дурново писав: «Глибоко зворушений співчуттям зборів до моєї службової діяльності... Можу запевнити, що пам'ять про це залишиться до кінця мого життя» [12, с. 13, 14].

Чимало було зроблено І. М. Дурново і для подолання наслідків різних надзвичайних ситуацій в регіоні, у справі боротьби зі стихійними лихами. Так, у 1873 р. йому була висловлена подяка цесарівни Марії Федорівни «за сприяння відкриттю в Катеринославській губернії окружного правління Товариства надання допомоги при аварії суден». У 1879 р. І. М. Дурново вимагав від земських органів вжиття рішучих заходів із попередження пожеж, які у той час ширилися в населених пунктах краю.

Зазначимо, що за губернаторства І. М. Дурново постійно зростає бюджет губернії; тут справно проводилися фінансові збори, а до державної скарбниці вчасно сплачувалися всі податки. Зрештою в період свого керування краєм за успішне збирання податків у губернії І. М. Дурново отримав п'ять подяк від імператора Олександра II (у 1871, 1874, 1875, 1879 та 1880 рр.) [14, с. 662].

За активної участі губернатора на Катеринославщині вчасно вирішувалися й нагальні завдання постачання армії, поповнення її особового складу. Старанне та «похвальне відправлення служби» в цьому питанні з боку І. М. Дурново не залишилося не поміченим вищою владою. У січні 1873 р. він дістав монаршу подяку за успішне проведення на території губернії призову на військову службу нижчих чинів. У листопаді 1876 р. Дурново мав ще одну Височайшу подяку за поставку губернії коней для потреб війська. Зрештою за успішне управління губернією І. М. Дурново у 1877 р. дістав орден Анни I-го ступеня [8, с. 262].

У цілому можна вважати, що більшість населення краю була задоволена діяльністю І. М. Дурново на губернаторській посаді. Як згадували сучасники, він був просто «приємним губернатором» [3, с. 198]. Тож органи місцевого самоврядування регіону прагнули гідно вшанувати свого губернатора. У 1875 р. І. М. Дурново обирається почесним громадянином міста Павлограда, а згодом (у 1888 р.) і Катеринослава. З цієї нагоди його портрет був розміщений у залі засідань міської думи. Згадаємо також, що у період з 1871 р. до 1882 р. І. М. Дурново обирався почесним мировим суддею Новомосковського повіту, а з 1874 по 1882 рр. – і Маріупольського повіту Катеринославської губернії.

23 лютого 1882 р. І. М. Дурново був звільнений з посади губернатора Катеринославщини й отримав нове призначення в Санкт-Петербург. Але мешканці Катеринослава не забували свого колишнього губернатора, який залишив по собі добру пам'ять. 9 травня 1887 р., коли Катеринослав святкував свій столітній ювілей, міський голова направив у Петербург на ім'я І. М. Дурново телеграму, де були й такі слова: «Ваш світлий образ ніколи не згладиться з пам'яті катеринославців від мала до велика. Всі усвідомлюють, що своєму про-

гресивному поступу вперед зобов'язані Вашій освіченій плідній діяльності, коли Ви були нашим найулюбленішим губернатором» [4]. У 1895 р. під час урочистостей, присвячених одруженню царя Миколи II та Аліси Гессенської, І. М. Дурново (як почесний громадянин Катеринослава), знаходився у складі делегації, що представляла губернію та місто [5, с. 228].

Новим місцем служби І. М. Дурново в 1882 р. стало Міністерство внутрішніх справ, де він зайняв посаду товариша міністра, яку й обіймав до 1885 р. У цей час І. М. Дурново стає також таємним радником (1882 р.) і призначається сенатором (1883 р.). Як прояв заохочення службового завзяття І. М. Дурново, можна розглядати і призначення його в 1885 р. статс-секретарем Олександра III. У 1886 р. Дурново стає членом Державної Ради імперії і водночас призначається головноуправляючим 4-м відділенням імператорської канцелярії по відомству імператриці Марії, яке здійснювало керівництво благодійними, жіночими та деякими спеціальними навчальними закладами.

З 1889 р. І. М. Дурново очолює Міністерство внутрішніх справ Російської імперії. Як міністр, він дотримувався відверто консервативних правих поглядів, вважав, що необхідно зберегти самодержавство в недоторканому вигляді. Як згадував управляючий справами Комітету Міністрів О. Куломзін, І. М. Дурново різко виступав проти будь-яких прогресивних змін в управлінні державою, «вдався до залякування тими уявленими згубними наслідками, якими чреватий усілякий прогресивний крок, зроблений зверху» [6, с. 28]. Тож не дивно, що саме в період його керування міністерством були здійснені так звані контрреформи: про земських начальників (1889), про земські установи (1890), Городове положення (1892), які суттєво звузили повноваження органів самоврядування країни, багато в чому вихолостили зміст реформ Олександра II. Як суто реакційний вчинок можна розглядати і факт видання І. М. Дурново у 1891 р. циркуляра, який запроваджував «обмеження та складнощі для в'їзду євреїв» до меж Російської імперії [8, с. 52].

Важким випробуванням для І. М. Дурново під час перебування на посаді міністра став голод в Російській імперії 1891–1892 рр. Зокрема, в листопаді 1891 р. його було призначено членом Особливого комітету для допомоги нужденним у місцевостях, які спіткнув неврожай. Але, як згадували сучасники, І. М. Дурново опинився далеко не на висоті становища, яке було створено голодом. Зокрема, товариш міністра закордонних справ В. Ламздорф зазначав у своєму щоденнику, що ще в січні 1892 р. І. М. Дурново взагалі заперечував наявність проблеми голоду в Росії [8, с. 230]. Інші політичні діячі того періоду відверто звинувачували І. М. Дурново у тому, що під час голоду він не заборонив вивозити хліб на продаж за кордон [1, с. 160].

Але, незважаючи на це, вища влада імперії в особі імператора Олександра III, а потім й Миколи II була в цілому задоволена діяльністю І. М. Дурново, високо оцінюючи його бюрократичний досвід та адміністративні таланти. Так, саме в період свого керування МВС І. М. Дурново (у 1890 р.) отримав чин дійсного таємного радника, а в жовтні 1895 р. був призначений головою Комітету Міністрів імперії. Щоправда ця посада, яку І. М. Дурново обіймав до самої смерті, була скоріше почесною, ніж мала реальну політичну вагу. У той час в імперії ще не було об'єднаного уряду, і кожне міністерство існувало як замкнуте, самодостатнє ціле, яке функціонувало під безпосереднім управлінням імператора. Також у 1897 р. І. М. Дурново обирається головою Особливої наради у справах дворянського стану, яка була створена з метою підтримки дворян та їхньої земельної власності, покращання фінансового становища. Є всі підстави вважати, що праця І. М. Дурново на цій посаді цілком влаштувала царя, адже у січні 1902 р. він отримав за це монаршу подяку.

Щодо його зовнішнього вигляду та особистої вдачі, то, як згадували сучасники, І. М. Дурново мав імпазантну фігуру, добродушний характер, умів ладити з усіма, прагнув виконувати все те, що йому наказував імператор. С. Вітте у своїх мемуарах писав, що І. М. Дурново був «людиною хлібосольною, милою та дуже хитрою; у нього була саме хохляцька, малоросійська хитрість... Він умів полагодити усілякі неприємності, згладжувати кути» [3, с. 198]. У свою чергу господарка великосвітського салону у Санкт-Петербурзі генеральша О. Богданович у своєму щоденнику зазначала, що він був «простий, привітний, але часом страшенно скипить, робиться весь червоний, страшно кричить...» [1, с. 124].

Був І. М. Дурново і гарним сім'янином, який дуже любив своїх дітей. Справжньою драмою для нього стала у 1889 р. смерть старшої доньки Єлизавети. Цю трагічну подію він важко переживав. За словами сучасників, І. М. Дурново просто «захворів із смертю доньки...», характер його змінився – він зробився серйознішим, похмурим, ніколи більше не жартував, як це нерідко бувало раніше» [1, с. 109–110].

Водночас практично всі сучасники вказували, що І. М. Дурново був не дуже розумною людиною. «Як людина він був некультурний, нерозумний, скоріше обмежений», – підкреслював С. Ю. Вітте [3, с. 198]. В. М. Ламздорф наголошував, що Дурново був «позбавлений усілякого здорового глузду та ініціативи...», що він тільки чиновник, який намагається задовольнити своє начальство, але зовсім не здатний порадити йому щось розумне» [8, с. 105].

Проте все це, не завадило (а можливо і посприяло) І. М. Дурново отримати величезну кількість урядових винагород. За свою тривалу службу кар'єру він був нагороджений майже усіма орденами Росій-

ської імперії, в тому числі Андрія Первозванного (1902), Олександра Невського (1889), Білого Орла (1883), Св. Володимира 4-го, 3-го, 2-го та 1-го ступеня, Анни 4-го та 1-го ступеня, Станіслава 2-го та 1-го ступеня, а також нагородами багатьох іноземних держав – Франції, Пруссії, Японії, Італії, Швеції тощо [14, с. 262–263].

Помер І. М. Дурново 29 травня 1903 р. поблизу Берліна по дорозі у Вісбаден, куди їхав на лікування. Похований він був у Санкт-Петербурзі в Олександро-Невській лаврі. Дружина І. М. Дурново – Леокадія Олександрівна на двадцять років пережила свого чоловіка і померла в еміграції в Салоніках 15 березня 1923 р.

Зрештою, оцінюючи постать І. М. Дурново, його діяльність на посаді губернатора необхідно відзначити чималий внесок Івана Миколайовича у тогочасний розвиток Катеринославщини. За роки його керівництва губернією прискорився соціально-економічний розвиток міст регіону, і в першу чергу власне Катеринослава, покращився їхній фінансовий стан. У цей же період помітно прогресувало й місцеве самоврядування. І особа губернатора, безумовно, не була остороною цих змін. У 1882 р., звертаючись до нього, представники катеринославського земства підкреслювали: «Настільки багатогранна та корисна діяльність вашого превосходительства викликає почуття високої поваги та вдячності не тільки в нас, ваших сучасників, але ці почуття, без сумніву, перейдуть і до нащадків наших, і хроніка нашого краю повинна буде записати на свої сторінки період Вашого управління як найсприятливіший за своїми наслідками для населення» [10, с. 19–21]. Разом з тим консервативні погляди І. М. Дурново та відповідний курс, який вищі урядові установи імперії проводили під його керівництвом, не могли негативним чином не вплинути на тогочасні суспільно-політичні процеси в країні.

Бібліографічні посилання

1. *Богданович А. В.* Три последних самодержца : дневник / А. В. Богданович. – М.: Изд-во «Новости», 1990. – 608 с.
2. *Борисов А.* Хлебосольный, милый и очень хитрый... / А. Борисов // Миллиция. – 1993. – № 2.
3. *Витте С. Ю.* Избранные воспоминания, 1849–1911 / С. Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
4. *Екатеринославский юбилейный листок. 1787–1887.* – Екатеринослав, 1887. – 9 мая.
5. *Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Бoleбруха.* – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
6. *Кризис самодержавия в России. 1895–1917 / редкол. : В. С. Дякин (отв. ред.) и др.* – Л.: Наука, 1984. – 664 с.
7. *Лазебник В. І.* Золоті імена в історії міста. Почесні громадяни Катеринослава: Біографічне видання / В. І. Лазебник. – Д.: ДОНУБ, 2009. – 72 с.
8. *Ламздорф В. Н.* Дневник. 1891–1892 / В. Н. Ламздорф. – М.; Л.: Academia, 1934. – 410 с.

9. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания. 1879 г. – Екатеринослав, 1880.

10. Постановления Чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 27–28 апреля 1882 г. – Екатеринослав, 1882.

11. Російський державний історичний архів. – Ф. 1287, оп. 38, спр. 1285.

12. Стенографический отчет Екатеринославского губернского земского собрания. 1879. – Екатеринослав, 1880.

13. *Соловьев Ю. Б.* Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 383 с.

14. *Шилов Д. Н.* Государственные деятели Российской империи. 1800–1917: библиографический справочник / Д. Н. Шилов. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2002. – С. 261–263.

Надійшла до редколегії 11.10.2009.

УДК 94(477) «1848-1926»

С. І. Світленко, В. Д. Дацик

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. К. ДЕБОГОРІЙ-МОКРІЄВИЧ У СУСПІЛЬНОМУ РУСІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

Розглянуто основні віхи життя та діяльності В. К. Дебогорія-Мокрієвича – визначної постаті соціально-революційного народництва 70-х рр. ХІХ ст., простежується його ідейна еволюція впродовж останніх десятиліть ХІХ – першої чверті ХХ ст.

Ключові слова: соціально-революційне народництво, бакунізм, політична течія в народництві, російська революційна еміграція, лібералізм, федералізм.

Рассмотрены основные вехи жизни и деятельности В. К. Дебогория-Мокриевича – выдающегося деятеля социально-революционного народничества 70-х гг. XIX в., прослеживается его идейная эволюция на протяжении последних десятилетий XIX – первой четверти XX в.

Ключевые слова: социально-революционное народничество, бакунизм, политическое течение, российская революционная эмиграция, либерализм, федерализм.

The main periods of life and deeds of the outstanding representative of social and revolutionary narodnichestvo (the 1870-ies) – V. K. Dedohoriy-Mocrievich are shown. The evolution of his ideas during the last decades of the XIX-th century- the first quarter of the XX-th century are discovered.

Key words: social and revolutionary narodnichestvo, bakunism, political stream, Russian revolutionary emigration, liberalism, federalism.

Постать В. К. Дебогорія-Мокрієвича посіла помітне місце серед плеяди діячів російського визвольного руху в Наддніпрянській

Україні 70-х рр. XIX ст. Водночас ця історична особистість цікава і з погляду на подальшу ідейну еволюцію, що відбувалася в останніх десятиліттях XIX – у першій чверті XX ст. Вельми прикметною була відмова В. К. Дебогорія-Мокрієвича від революційно-народницьких доктрин і звернення уваги на еволюційний шлях оновлення суспільства. Характерно, що при цьому відбувалося зближення колишнього прихильника бунтарства з видатним діячем української національної еміграції М. П. Драгомановим. Незважаючи на неординарність життєвого шляху В. К. Дебогорія-Мокрієвича, його постать ще недостатньо вивчена, хоча частково привертала увагу істориків, таких як В. Ф. Антонов, С. Н. Валк, А. К. Волощенко, В. Ганцова-Берникова, С. О. Єфремов, А. М. Катренко, М. П. Рудько та ін. [1; 4; 5; 6; 7; 22; 29]. За цих обставин вважаємо за необхідне звернути увагу сучасного читача на особистість В. К. Дебогорія-Мокрієвича, простежити його ідейну еволюцію та основні віхи життєвого шляху, залучивши й маловідомі архівні джерела.

В. К. Дебогорій-Мокрієвич походив із стародавнього козацького роду. Його родоначальником був генеральний писар Війська Запорозького другої половини XVII ст., поляк за походженням Карл Мокрієвич, який прийняв православ'я та одворянився [30, с. 185]. Після ліквідації Запорозької Січі Дебогорії-Мокрієвичі зрусифікувалися. Народився Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич 12 (24) травня 1848 р. у Чернігові в православній дворянській родині. Батьки не вирізнялися багатством, хоча мали нерухому власність у Подільській та Чернігівській губерніях. Батько майбутнього народника Карпо Дебогорій-Мокрієвич, полковник у відставці, працював суддею [24, арк. 9; 35, арк. 121–121 зв.]. У зв'язку з початком Кримської війни він із полком виїхав на театр бойових дій. За цих обставин мати з дітьми переїхала до своїх батьків, дрібних поміщиків, які проживали у м. Лука Барська Літинського повіту Подільської губернії. Там і пройшло дитинство В. К. Дебогорія-Мокрієвича, де він уперше заприятелював зі своїми ровесниками із простого народу – селянськими дітьми.

Сімейне виховання базувалося на загальнолюдських цінностях добра і справедливості, які мали великий вплив на підростаючого В. К. Дебогорія-Мокрієвича за умов контрастної, а часом і суворої дійсності, кричущих злиднів і безправності народу [32, с. 121]. Батьки прагнули надати сину належну освіту. У дев'ять років вони підготували його до гімназії. У цей час Володимир зблизився зі своїм старшим братом Іваном, під чією опікою відбулися його перші кроки у самостійне життя [8, с. 56].

Подальше формування світогляду В. К. Дебогорія-Мокрієвича проходило у стінах Немирівської гімназії, де панував дух консерватиз-

му. Під час навчання спалахнуло польське повстання 1863–1864 рр., яке залишило глибокий слід у свідомості майбутнього народника. Більшість у гімназії складала поляки, і були настроєні шовіністично, лаяли все російське, в тому числі мову, яку називали «баранячою». Усіх православних вони характеризували «кацапами», хоча серед гімназистів було багато українців. Незважаючи на образи з боку поляків, В. К. Дебогорій-Мокрієвич співчував їм, тому що йому була вельми антипатична протилежна сторона – російська поліція й армія. Через деякий час він дав польському повстанню 1863–1864 рр. правильну оцінку. У південно-західному краї імперії слова «поляк» і «пан» були синонімами, тому повстання по-суті було «поміщицьким заколотом» і селяни до нього віднесли вороже. Середню освіту В. К. Дебогорій-Мокрієвич здобув у 1866 р., закінчивши Кам'янець-Подільську гімназію [24, арк. 9]. Отримувати вищу освіту поїхав до Києва, де вступив на фізико-математичний факультет Університету Св. Володимира. Вдень відвідував лекції, а ввечері нерідко простоявав у трактирах, спостерігаючи за грою біля більярдів до опівночі. Однак сам він грав рідко, бо не мав грошей [12, с. 52]. Проте подальше навчання не склалося – батьки не мали коштів оплачувати освіту і його відрахували. Замість навчання В. К. Дебогорій-Мокрієвич змушений був провести рік у маєтку, де працював у полі, на сіновалі, корчував дерева у садку. Вечори проводив за читанням, ініціатором якого був брат Іван. Молоді Дебогорії-Мокрієвичі читали твори В. Г. Белінського та М. О. Добролюбова що формували у них демократичний світогляд [12, с. 53]. Водночас в обстановці напіврозореного поміщицького господарства В. К. Дебогорій-Мокрієвич спостерігав «мужицьку працю», яку навчився поважати. У ході зримого осягнення селянського життя демократичний настрій все більше оволодівав ним. У цій обстановці йому спала на думку утопічна ідея «майнової рівності». Він бачив соціальну диференціацію суспільства і мріяв про устрій, за якого не буде ані «бідних», ані «багатих».

Згодом В. К. Дебогорій-Мокрієвич повернувся до навчання в університеті, перейшовши з фізико-математичного факультету до медичного. Там залучився до нелегального літературного гуртка, члени якого дотримувалися соціалістичних поглядів. У гуртку обговорювалися різні літературні твори. Згодом, згадуючи про революціонізуючий вплив літератури, він писав у «Автобіографії», що «співчуттям до революційних методів боротьби тягнуло між рядків у багатьох російських письменників» [8, с. 59]. Найбільше В. К. Дебогорію-Мокрієвичу подобався Базаров – тип нігіліста п'ятидесятих-шістдесятих років XIX ст. з відомого роману І. С. Тургенєва «Батьки і діти» та Рахметов із роману М. Г. Чернишевського «Що робити?». Ці твори

зображували революційний настрій молоді того часу, і давали уявлення про соціалістичне суспільство. Декілька фраз автора про те, «як Рахметов «тягнув лямку» з бурлаками», справили на молодого В. К. Дебогорій-Мокрієвич, при всій невиразності і незакінченості, величезне враження і розглядалися як перший натяк на «ходіння в народ» [12, с. 59].

Поступово у свідомості В. К. Дебогорія-Мокрієвича формувалися народницько-соціалістичні погляди, які в той час ґрунтувалися не на економічних засадах, а на етичних міркуваннях. Він гадав, що кожна людина не повинна експлуатувати інших, а мусить жити неодмінно фізичною працею [5, с. 27]. У студентські роки В. К. Дебогорій-Мокрієвич разом зі своїм братом Іваном створили доволі численний (до 20 осіб) «американський» гурток, який існував у Києві в 1871–1872 рр. Це був напівреволюційний народницький осередок, куди, крім братів Дебогорійів-Мокрієвичів, входили С. П. Ковалик, Г. О. Мачтет, І. Ф. Речицький, М. К. Судзиловський та ін. Гуртківці прагнули жити фізичною працею в землеробській комуні, що наближало їх до «мужицького» способу життя [31, с. 37]. За російських державно-поліцейських порядків організувати таку комуну було неможливо, а тому молоді народники мріяли переселитися до демократичної Америки. Однак своє завдання члени гуртка не обмежували створенням комуні на американському континенті, а передбачали вести широку агітацію за створення землеробських комун повсюдно. В. К. Дебогорій-Мокрієвич мріяв про започаткування подібної комуні навіть у самій Росії, заручившись для цього американським громадянством, яке захищало б його від російської поліції [12, с. 96; 8, с. 59].

Троє народників-«американців» відправилися для організації землеробської комуні в Америку. Тим часом інші гуртківці обговорювали питання пропаганди «американізму» словом у Києві. «Американці» були прихильниками фізичної праці як «єдиного чесного засобу заробітку», рівноправ'я людей незалежно від статі, заперечували особисту власність і централізм організації. Незабаром частина членів гуртка відмовилася від своїх первісних задумів і визнала необхідність революційної пропаганди та агітації серед народу [12, с. 97, 98, 102, 104].

Для В. К. Дебогорія-Мокрієвича це був період незвичайної розумової праці, пора нескінченних дебатів, з'ясування всіх можливих питань та розчарувань. Наприклад, у 1871 р. молодий народник вирішив розпочати працю на ниві освіти і близько місяця вчителював у двокласному училищі в Могильові-Подільському [24, арк. 10; 35, арк. 121–121 зв.]. У подальшому думки про вчителювання не полишали його. Так, у листі від 30 грудня 1872 р. він писав із Києва «без-

цінним» своїм батькам, що «кидався, як мовиться, в різні сторони і добився дечого». Не без гордості сповіщав, що витримав іспит на повітового учителя географії та історії, і тепер відповідний диплом дає право викладати уроки в повітових училищах та жіночих пансіонах [18, арк.16]. Узагалі період 1871–1873 рр. характеризувався внутрішньою світоглядною еkleктикою В. К. Дебогорія-Мокрієвича, поки його думки не звільнилися від суперечностей та не дійшли до єдиного революційного знаменника.

На початку 1870-х рр. помітна частина народницької молоді здобувала освіту у Швейцарії, яка приваблювала своїми політичними свободами. За даними М. П. Драгоманова, в 1873 р. тільки в Цюриху перебувало до 200 молодих осіб із Російської імперії, майже 75 % з яких були вихідцями із України [31, с.11]. За прикладом багатьох В. К. Дебогорій-Мокрієвич теж вирішив направитися у Швейцарію. Восени 1873 р. він покинув батьківський маєток Лука Барська [35, арк. 121]. Шлях молодого народника лежав у швейцарський Цюрих. Там він прочитав книгу одного з ідеологів російського соціально-революційного народництва М. О. Бакуніна «Державність і анархія». Вчення М. Бакуніна про «анархію» розвіяло колишні мрії В. К. Дебогорія-Мокрієвича. Його світогляд змінився на анархічний, бунтарський, в якому він тепер знаходив відповіді на свої питання.

Перебуваючи у Швейцарії, В. К. Дебогорій-Мокрієвич поїхав у Локарно, щоб особисто побачитися зі своїм кумиром – М. О. Бакуніним. Незабаром зустріч відбулася. Усі дні він проводив з послідовником анархістської доктрини, розпитував про революційні програми, ідеї і мрії. З Локарно молодий прихильник бакунізму вирушив до Італії, а звідти на Батьківщину, маючи на меті втілити ідеї М. О. Бакуніна і підготувати селянські маси до бунту проти царської влади [8, с. 60]. Прибувши з-за кордону, В. К. Дебогорій-Мокрієвич одразу опинився на нелегальному становищі. Відтепер він оволодівав прийомами конспірації і впродовж кількох років, до самого арешту у лютому 1879 р., переховувався від переслідувань під чужими документами «Євельського», «Істоміна», «Федорова» [24, арк. 10]. Від початку перебування на Батьківщині В. К. Дебогорій-Мокрієвич став об'єктом політичного розшуку. Так, у його заарештованого товариша В. Ф. Донецького було знайдено книгу Г. Ф. Кольба «Статистика», на першому аркуші якої увагу привернув напис – «Володимир Мокрієвич». Це й послужило приводом до обшуку в маєтку батьків В. К. Дебогорія-Мокрієвича. Проте заарештувати його тоді не вдалося. Коли в Луку Барську прибув жандарм, він уже їхав дорогою до Києва [6, с. 138].

Прихистком В. К. Дебогорія-Мокрієвича стала «Київська комуна» – важливий осередок бакуністів без жорсткої дисципліни та орга-

нізаційної структури, а скоріше явка, що діяла з осені 1873 р. Будучи її учасником, В. К. Дебогорій-Мокрієвич відразу ж став відігравати в ній одну з провідних ролей і разом із С. П. Коваликом розгорнув активну діяльність по зміцненню лав прихильників бакунізму не тільки в Києві, а й Одесі та Харкові, по підготовці до «ходіння в народ», задля чого вже у січні – лютому 1874 р. організував швейцьку майстерню [31, с. 38–39]. Згодом він вступив до теслярської артілі і став робітником. Жив він в артілі, а свята відмічав у комуні, де і проводилися невеликі збори. Там він разом із К. К. Брешковською, С. П. Коваликом, М. О. Коленкіною, Я. В. Стефановичем та іншими бакуністами мріяв про «ходіння в народ» з метою ознайомитися з умовами народного життя, звичаями та традиціями, щоб згодом виробити практичну програму дій. Прагнучи зблизитися з народом, учасники Київської комуні вважали за доцільне провадити «летучу» («бродячу») пропаганду, щоб охопити нею якомога більше селян [12, с. 162; 1, с. 112]. Навесні 1874 р. по всій Російській імперії розпочалося перше масове «ходіння в народ». У цій акції народників В. К. Дебогорій-Мокрієвич відіграв активну роль. Діючи разом зі своїми однодумцями, зокрема Я. В. Стефановичем і В. Ф. Фішером, він здійснив «ходіння в народ» по найбільш залюднених місцях Подільської та Київської губерній. За місяць обійшов пішки під виглядом фарбувальника велику територію Правобережної України, побувавши у Жмеринці, Браїлові, Тиврові, Немирові, Умані, Лисинці, і у травні 1874 р. зупинився в Корсуні Київської губернії, де здійснив збір даних про «корсунське повстання» періоду Кримської війни та повернувся до Києва. Мета подорожі полягала у тому, щоб ознайомитися з настроями й поглядами селян, придивитися до умов життя народу. На основі зібраних даних вони розраховували виробити програму практичних дій.

Характерно, що пройшовши багато сіл, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, як і інші народники-бакуністи, пересвідчився у відсутності масового селянського руху. Знайомлячися з життям селянства, він звернув серйозну увагу на повсюдне бажання селян подушного переділу землі. Водночас помітив, що мешканці сіл усі свої надії у вирішенні земельного питання покладали на царя. В уяві селян імператор був захисником селянських інтересів [12, с. 162, 167, 169, 171]. Незважаючи на це, влітку 1874 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич узяв участь у новій спробі «ходіння в народ». Повернувшись до Києва, він спочатку працював теслярем на околиці міста. Чекаючи повідомлення з Австро-Угорщини про перевезення контрабандної літератури революційного спрямування, ледве не потрапив під арешт. Тоді В. К. Дебогорій-Мокрієвич знову виїхав до Жмеринки. Там він почав працювати у підрядчика залізничної колії та мав намір провести страйк робітників. Спочатку все нібито налагоджува-

лося, однак підрядчик його звільнив. Так повторна спроба зближення з народом В. К. Дебогорія-Мокрієвича закінчилась невдачею. Він був змушений вкотре повернутися до Києва [12, с. 61, 182–183, 188]. Але перебування у Києві було небезпечним. Ще з літа 1874 р. обшуки та арешти розпочалися в одному з привольських міст, де жандарми знайшли кийвські народницькі адреси. Незабаром це спричинило репресії в Києві. «...Ми були розбиті урядом буквальною наголову», – згадував В. К. Дебогорій-Мокрієвич невдачу «ходіння в народ» 1874 р. За цих обставин він вирішив врятуватися втечею за кордон зі своїм товаришем по народницькому «американському» гуртку І. М. Ходьком. Щоб уникнути обшуку і не потрапити на очі жандармів, вони вдавалися до усіляких хитрощів та проявляли спритність. Рятуючись від переслідувань, народники перевдягались, видаючи себе за простих робітників, і часто ночували просто неба. За допомогою контрабандиста вони перетнули кордон з Австро-Угорщиною, поблизу містечка Броди, а звідти виїхали до Швейцарії. У Женеві В. К. Дебогорій-Мокрієвич зустрівся з народниками І. М. Мишкіним та М. П. Сажиним і домовився про подальшу співпрацю в Росії. Різні перешкоди з боку влади додавали народникам ще більшої впевненості у собі та у своїй справі [12, с. 62, 201].

Восени того ж 1874 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич знову прибув до Києва. Почалися його обтяжливі поневіряння по чужих хатах. Не гаючи часу, він став одним з ініціаторів створення нового гуртка, який отримав назву «південних бунтарів». Увесь 1875 р. пішов на організаційні справи, збирання матеріальних засобів та об'єднання розпорошених сил. До гуртка увійшло близько 20 осіб, уцілілих від арештів учасників анархо-бакуністських і пропагандистських гуртків першої половини 1870-х рр., зокрема М. К. Бух, Л. Г. Дейч, В. І. Засулич, М. П. Ковалевська, М. О. Коленкіна, Я. В. Стефанович, М. Ф. Фроленко, С. Ф. Чубаров та ін. В. К. Дебогорій-Мокрієвич став одним із найвизначніших діячів гуртка, його ідейним лідером. Усіх південних бунтарів об'єднали ідеї М. О. Бакуніна та віра у революційність селянства, у можливість підняти його на загальноросійське повстання. Своїм найближчим завданням учасники гуртка вважали здійснення найближчих народних вимог, насамперед селянського ідеалу подушного переділу землі [12, с. 245, 242–243, 304; 29, с. 120; 13, с. 49–50, 178; 14, с. 61–65]. Практична діяльність гуртка виявилася в організації на півдні Київської губернії поселень з метою підготовки селянського бунту. «Ми вирішили, – згадував В. К. Дебогорій-Мокрієвич, – зосередити всі наші сили в одній невеликій місцевості. Таким місцем ми визнали містечко Корсунь з околицями, в цій місцевості збереглось більше, ніж в інших місцях, революційних традицій». Проте, не сподіваючись на останне і знаючи про царистські ілюзії селян, бунтарі

вирішили вдатися до використання фальшивого царського маніфесту, і почали «бунтувати народ від імені царя». Вже улітку 1875 р. «південні бунтарі» організували перше своє поселення поблизу Корсуня [2, с. 277; 240, 241, 243, 305, 309].

У 1876 р. діяльність гуртка активізувалася. Навесні у м. Сміла відбувся 1-й з'їзд його учасників, на якому обговорювалися питання, пов'язані з утворенням «хорошої організації», яка б могла підготувати повстання. Однак конкретний план дій виробити не вдалося. Незабаром у червні 1876 р. було скликано 2-й з'їзд гуртка в Єлисаветграді. Тоді під впливом доповіді В. К. Дебогорія-Мокрієвича південні бунтарі дійшли висновку про необхідність у найближчий час розпочати селянське повстання в Чигиринському повіті Київської губернії. У серпні того ж року в Харкові відбувся 3-й з'їзд південних бунтарів, на якому виявилися значні незгоди між гуртківцями в питаннях тактики. В. К. Дебогорій-Мокрієвич виступав за більш активну діяльність в народі і заперечував «пасивні» селянські бунти. «Я відчував, – згадував він, – що гурток наш у цю хвилину розпадався і на спільну діяльність у майбутньому не сподівався». Відсутність єдиної тактики призвела до кризи гуртка, що зумовила його фактичний розпад. Невдовзі осілі поселення південних бунтарів самоліквідувалися [8, с. 64; 12, с. 336, 338; 31, с. 53]. Учасникам з'їзду стало зрозуміло, що бунтарство переживає кризу, адже вони на практиці впевнилися в хибності тверджень М. О. Бакуніна про бунтарський потенціал селянства. Улітку 1876 р. із надр південних бунтарів вийшла окрема група І. В. Бохановського, Л. Г. Дейча та Я. В. Стефановича, яка почала діяти самостійно й конспіративно і в 1877 р. зробила спробу утворити масову селянську організацію «Тємна дружина» та підняти селян Чигиринського повіту Київської губернії на збройне повстання проти поміщиків від імені «доброго царя» Олександра II. В. К. Дебогорій-Мокрієвич близько стояв до групи Я. В. Стефановича і лише один знав її місцезнаходження. Однак наприкінці серпня – на початку вересня 1877 р. «Чигиринська змова» була розкрита. Ця поразка бунтарів стала однією з причин подальшої еволюції соціально-революційного народництва в бік політичної боротьби [12, с. 337, 351; 31, с. 60].

Наприкінці 1877 р. – на початку 1878 р. в народницькому русі намітився перехід від бунтарства до політичної боротьби. Одним із найважливіших осередків нового політичного напрямку став південний «Виконавчий комітет соціально-революційної партії», який об'єднався навколо В. А. Осинського та Д. А. Лизогуба. Одним із тих, хто активно підтримував політичний напрям, став В. К. Дебогорій-Мокрієвич. Не без впливу свого брата І. К. Дебогорія-Мокрієвича він поступово сприйняв ідею боротьби за політичну свободу, за конституційні устої. У той час ці ідеї «витали в повітрі», були предметом

обговорення в колах київських радикалів і лібералів [10, с. 92]. Саме в 1878 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич активно продовжував займатися самоосвітою, вивчаючи праці багатьох інтелектуалів Заходу, зокрема Г. Т. Бокля, О. Конта, Дж. Локка, Мальтуса, Дж. Ст. Мілля, П. Ж. Прудона, Д. Рікардо, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіля та ін. [16, арк. 5, 6, 7, 8, 14–15, 16–17, 18–19, 19–21, 23 зв. – 30, 30–31, 32, 33]. У той же час В. К. Дебогорій-Мокрієвич був втягнутий у вир жорстокої політичної боротьби, яка призвела до протистояння «білого» і «червоного» терору. За його безпосередньою участю південний «Виконавчий комітет соціально-революційної партії» розробив і здійснив у Києві ряд терористичних та політичних акцій, в тому числі замах на заступника київського прокурора Котляревського (лютий 1878 р.), організацію втечі із Лук'янівської в'язниці організаторів «Чигиринської змови» І. В. Бохановського, Л. Г. Дейча та Я. В. Стефановича та вбивство відомого жандарма, барона Г. Гейкінга (травень 1878 р.) [29, с. 175; 3, с. 9–13].

За свідченням народника М. В. Левченка, «В. К. Дебогорій-Мокрієвич разом з іншими соціалістами перед своїм арештом виробив якусь грандіозну програму революційної діяльності; у розробці програми брав участь і В. А. Осинський...» Саме з метою обговорення різних питань революційної боротьби у Києві був призначений з'їзд соціалістів Росії від усіх соціально-революційних фракцій. Проте київський з'їзд не відбувся через арешти, які сталися напередодні. У ніч з 11 на 12 лютого 1879 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич, його дружина та ідейна соратниця М. П. Ковалевська та ряд інших провідних діячів (усього 12 осіб), зокрема Л. К. Брандтнер, Р. А. Стеблін-Каменський, та ін., були заарештовані в будинку Косаровської, на розі Жилианської та Паньківської вулиць [6, с. 141; 34, арк. 39, 40, 44]. Опинившись за ґратами, В. К. Дебогорій-Мокрієвич не розгубився і з самого початку став планувати втечу. Слідство було швидким, і у травні цього ж 1879 р. його засудили у Київському військовому окрузі до 14 років і 10 місяців ув'язнення. По дорозі до місця покарання В. К. Дебогорій-Мокрієвич помінявся місцями з карним злочинцем Павловим. Павлов отримав за це 8 карбованців, червоні чоботи на підборах та фланелеву сорочку. В. К. Дебогорій-Мокрієвич вийшов на місці заслання Павлова, поблизу Іркутська і розпустив хибні чутки, що йде в Іркутськ. До того ж він видавав себе за поляка і зупинявся де більше, де менше часу, минаючи Красноярськ, Єкатеринбург, Перм та Казань і прибув до Москви у 1881 р., незадовго до вбивства народовольцями царя Олександра II.

Можна припустити, що в 1880 р., попри складну життєву ситуацію, В. К. Дебогорій-Мокрієвич збирав різноманітні матеріали на злобу дня, які стали основою його публіцистичних заміток та ста-

тей, зокрема таких, як «Земська діяльність», «Міністерство народної освіти», «Уряд і адміністрація», «Становище народу», «Преса і гласність» та ін., написаних російською мовою. Цей доробок свідчив, що автор цікавився політичними питаннями тодішнього суспільного життя [15, арк. 31–40, 42–44, 45–54, 57–59]. У Москві В. К. Дебогорій-Мокрієвич постійно брав участь у дискусіях, дебатах та суперечках з деякими народовольцями, насамперед, відстоював народницькі принципи. Та невдовзі він усвідомив, що немає тієї «іскри», яка спонукала раніше. Сумніви майже здолали його душу. Як тільки В. К. Дебогорій-Мокрієвич це чітко усвідомив, він вирішив емігрувати [8, с. 66]. У 1881 р., розчарований у своїх народницько-бунтарських поглядах, В. К. Дебогорій-Мокрієвич виїхав за кордон і опинився у Женеві, що на той час була збірним пунктом російської еміграції. Тут уже перебували його товариші по гуртку «південних бунтарів» – В. І. Засулич, Я. В. Стефанович, М. К. Судзиловський, і чимало інших емігрантів, з якими він тоді познайомився, зокрема з українським політичним емігрантом М. П. Драгомановим. Вперше він побачив його декілька років тому у Києві, на квартирі учасника Київської Старої громади В. Л. Беренштама, свого старого вчителя по Кам'янець-Подільській гімназії, якого час від часу навідував. Тоді В. К. Дебогорій-Мокрієвич відмітив, що М. П. Драгоманов належав до федералістів, близько ідейно наближався до прихильників прудоніанства, серед яких було чимало його приятелів і навіть друзів поміж емігрантів-народників [23, арк. 1].

У 1882 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич переживав важкий час ідейної еволюції і перебував у дуже пригніченому настрої. Його революційні мрії та сподівання були розбиті життєвими реаліями, а виробити нових певних і твердих поглядів ще не зміг. Однак він уже не заперечував поступових реформ і вважав, що навіть незначні поступки з боку царського уряду були б певним прогресом. Саме знаходячись на ідейному роздоріжжі і маючи намір разом із М. К. Судзиловським виїхати із Парижа в Марсель і далі в Константинополь, він отримав телеграму із Женеві від М. П. Драгоманова і негайно змінив свій маршрут, направився у Швейцарію. Там В. К. Дебогорій-Мокрієвич пристав на пропозицію М. П. Драгоманова взяти участь у переговорах між Виконавчим комітетом «Народної Волі» та «Добровільною охороною» – організації, інспірованою певними урядовими колами Росії з метою домогтися від народовольців зняти вирок з царя Олександра III, пообіцявши взамін проведення конституційної реформи в Росії. З деякими сподіваннями В. К. Дебогорій-Мокрієвич знову вирушив до Парижа, де розпочалися переговори, в яких з боку революційного табору, крім нього, взяли участь П. Л. Лавров та М. М. Ошаніна. Проте надії виявилися марними, і переговори не мали жодних

позитивних наслідків [11, с. 56–59; 9, с. 56–57; 23, арк. 1]. На деякий час В. К. Дебогорій-Мокрієвич відійшов від активної участі в емігрантському житті народництва, став від нього осторонь. В еміграції він переоцінював свої духовні цінності, ідеали, вчинки та враження. В. К. Дебогорій-Мокрієвич намагався досягнути минуле життя, свою діяльність у революційному народницькому русі та розумів, що вже не є тим прихильником народницького соціалізму, котрий сповідувався багатьма та ним самим у 70-х рр. XIX ст.

Восени 1882 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич переїхав до Болгарії і влаштувався інженером на будівництво шосейних доріг [7, с. 23]. Проте він не поривав зв'язків з народовольською пресою і брав активну участь у написанні матеріалів для «Вестника Народной воли». За кордоном ім'я В. К. Дебогорія-Мокрієвича користувалося повагою в емігрантських колах. Характерно, що відомий народоволець Л. О. Тихомиров, виїхавши за кордон наприкінці 1882 р., вирішив передати йому матеріали з історії народницького руху [26, с. 180]. Свою тодішню ідейну позицію В. К. Дебогорій-Мокрієвич задекларував у листі в редакцію «Вестника Народной воли» від 10/22 березня 1884 р., коли писав, що його роль «зводиться лише до одного: допомагати чим можна тим, які ведуть боротьбу з ненависним для всіх нас Всеросійським деспотом» [10, с. 78].

У грудні 1884 р. російські емігранти-революціонери в Болгарії Д. Вінницький, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, М. К. Судзиловський та інші заснували «Слов'янський клуб», метою якого було об'єднання Східної Румелії та Болгарського князівства. 6 вересня 1885 р. Центральний комітет «Слов'янського клубу» разом із болгарськими революціонерами організували повстання, яке спричинило об'єднання Східної Румелії з Болгарським князівством [7, с. 113]. Після прилучення Румелійського краю до Болгарського князівства він поїхав до Швейцарії, того разу проживши там близько трьох років [4, с. 289]. До того часу належить ідейне зближення В. К. Дебогорія-Мокрієвича з М. П. Драгомановим, підготовлене, з одного боку, принциповим федералізмом багатьох народників-сімдесятників, а з другого, – чисто практичними вимогами: сам В. К. Дебогорій-Мокрієвич у своїх «Воспоминаниях» не раз зазначав, що народникам у зносинах з народом приходилося вживати українську мову, розповсюджувати українську літературу [22, с. 136]. В. К. Дебогорій-Мокрієвич став прихильником М. П. Драгоманова. Відтепер його переконання набули ліберальної забарвленості.

У 1888 р. у Женеві склався гурток людей, що задумали виступити із суто політичною програмою. До цього гуртка увійшли емігранти: В. М. Бурцев, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, І. І. Добровольський, М. П. Драгоманов, Й. В. Зелінський, В. Маслов-Стокос. Гуртківці до-

тримувалися того постулату, що політична воля потрібна не тільки соціалістам та для соціалістичних цілей, а має служити всьому народові взагалі. Ідейними вартостями членів гуртка були особиста недоторканість, воля, думки та віри, свобода преси, право зібрань і т. ін. У 1889 р. гурток розвинув програму в низці статей в неперіодичному виданні «Свободная Россия», три номери якого було випущено у Женеві. У журналі йшла мова про політичний устрій в Росії, за якого державна централізація змінювалась якомога більшою децентралізацією. Земства при цьому мали стати основою цього устрою [7, с. 178]. На трьох номерах «Свободная Россия» припинила своє існування. Причиною було те, що гурток ніхто не підтримав, і голос гуртка пролунав, немов у «пустелі» [9, с. 290].

Тим часом життєві обставини В. К. Дебогорія-Мокрієвича суттєво ускладнилися. У 1892 р., не знаходячи гідної праці для прогонування сім'ї, він вирішив переїхати до Великобританії у Лондон. Там працював у якості журналіста в газеті, проте не зміг довго протриматись і повернувся до Болгарії [19, с. 338]. На початку 1893 р. В. К. Дебогорію-Мокрієвичу випала можливість працювати, читаючи лекцій в Америці. Таємно листуючися з матусею і близькими (щоб не потрапити «на очі» поліції), він пише, що збирається поїхати до Америки. Мати, не знаючи, чи побачить сина ще колись, вирішила не зупинятися перед жодними труднощами і відвідати його, чого б це їй не коштувало [25, с. 318]. У лекціях в Америці В. К. Дебогорій-Мокрієвич розповідав про своє життя, про те, як утік із Сибіру. Прочитавши лекції в Америці, В. К. Дебогорій-Мокрієвич вирішив посісти посаду у Болгарії, де вже мав свій власний будиночок і виноградник. Тоді ж він отримав болгарське громадянство під ім'ям Петра Каблукова [11, 305], у Болгарії прийняв запрошення М. П. Драгоманова (у той час теж болгарського емігранта) і гостював у нього. М. П. Драгоманов познайомив В. К. Дебогорія-Мокрієвича зі своєю «рідною небогою» – Лесею Українкою. Утрюх з Лесею Українкою і дружиною господаря упорядкували його бібліотеку.

У своїх статтях у болгарській пресі, зокрема у газеті «Прогресс», В. К. Дебогорій-Мокрієвич полемізував з Д. Б. Благоевим про сутність марксизму та можливість втілення ідей цього вчення у життя на Балканах [20, с. 99]. У 1894, 1895 та 1898 рр. В. К. Дебогорій-Мокрієвич опублікував у Парижі три випуски своїх «Воспоминаний», друкувався у паризьких газетах і журналах, де заявляв, «що єдиний шлях для Росії – шлях соціалістичної еволюції, а не революції, який в нас один». У той час він задовольнявся ліберальними вимогами скасування смертної кари та тілесних покарань, свободи слова та друку. У 1890-х рр. співробітничав з «Українською друкарнею» в

Женеві, друкарнею «Соціал-демократа», в яких публікував свої праці. У 1901 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич писав своєму давньому товаришу по визвольному руху І. М. Кашинцеву з приводу революційного руху, що формувався тоді в Росії. В. К. Дебогорію-Мокрієвичу були зовсім не зрозумілі ідеали сучасних росіян, які вважали, «що Росії необхідна зовсім маленька свобода, про більше можливо і не мріяти» [4, с. 9].

На початку 1903 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич публікував статті у періодичних виданнях Штутгарта, що у Німеччині. У тому ж році в Штутгарті в одному томі вийшли в світ його «Воспоминания». У 1905 р. він ще раз видав свої «Воспоминания», де подав автобіографічні відомості, а разом із тим описав формування свого світогляду та життєвий шлях у зв'язку з розвитком революційних подій. Спогади В. К. Дебогорія-Мокрієвича були високо оцінені, як у революційних колах, так і серед російської та української інтелігенції. Взагалі до його думок щодо минулого визвольного руху прислухалися й цінували навіть такі корифеї історичної науки, як В. Я. Богучарський [27, с. 387–389; 17, арк. 1, 2, 10].

Перша світова війна, що почалася 1914 р., застала його у Болгарії, яка брала активну участь у бойових діях на боці Троїстого (згодом Четверного) союзу – супротивника Росії та її союзників по Антанті. За цих обставин він залишив службу, адже становище російського емігранта надто її ускладнювало. В. К. Дебогорій-Мокрієвич прагнув захистити правду історії, як її розумів. У ряді випадків він вступав у публічну полеміку з іншими мемуаристами. Так, незадоволений хибними твердженнями Л. Г. Дейча у статті «Украинская и общероссийская эмиграция» В. К. Дебогорій-Мокрієвич надіслав листа до журналу «Украинская жизнь», в якому спростував необґрунтованість позицій автора щодо української еміграції. Побачивши незаперечність поглядів автора, редакція надрукувала його листа в часописі за 1915 р. [33, с. 305].

Лютнева демократична революція 1917 р. застала В. К. Дебогорія-Мокрієвича у Болгарії, коли він був без служби й жив у своєму виноградникові, маючи втіху від широкої та енергійної праці своєї доньки в Америці, яка розгорнула там широку публіцистичну діяльність та допомагала своєму батькові морально і матеріально. Незабаром із Росії прийшла радісна звістка про амністію для «політичних злочинців» [25, с. 316]. Одержавши цю новину, В. К. Дебогорій-Мокрієвич покинув Болгарію восени 1917 р. і подався до Петрограда, в якому зустрів К. К. Брешко-Брешковську, В. І. Засулич та інших своїх старих товаришів та приятелів по народницькому руху 1870-х рр. У революційній столиці він відвідав дуже близького приятеля, редактора журналу «Былое» В. М. Бурцева, який хворів. У споминах В. М. Бурцев згаду-

вав, як вони тепло зустрілись «і розмовляли про нашу загальну справу по боротьбі з більшовиками» [4, с. 10].

У жовтні 1917 р. В. К. Дебогорій-Мокрієвич захворів. Тоді його було відправлено до санаторія на південь, але їдучи до курорту, він заїхав до Києва, щоб відвідати любу сестру, побачитися із родичами і залишився в місті аж до 1922 р. Родинні зв'язки у нього були дуже міцні, а Київ, де минули кращі роки молодості, завжди був для нього тією улюбленою принадою на все життя, як і вся Україна. Повернувшись до рідного краю, коли йому виповнилося вже 69 років, уже не мав великих життєвих сил. Утім В. К. Дебогорій-Мокрієвич надзвичайно прихильно ставився до українського життя і прагнув залишитися в Україні, щоб на Батьківщині дожити свого віку. До того ж він був переконаний, що саме тут праця для нього, старого революціонера-народника з величезним досвідом, знанням та розумовими здібностями, неодмінно знайдеться [25, с. 318]. У той час Київ став центром української революції. І В. К. Дебогорій-Мокрієвич не міг не цікавитися національним рухом, що розвинувся на хвилі революційного ентузіазму. У тій обстановці він пробував вступити до однієї з українських партій, був на зборах політичних партій і товариств, і для нього це являло радісну картину місцевого життя, яке повинно було забезпечувати широкий розвиток і відродження України. Проте, коли політичні партії Української Центральної Ради перейшли з позицій автономізму та федералізму до визнання незалежної України, він не зміг змінити свої переконання – залишився федералістом. А тому не уявляв України незалежної від Росії [25, с. 324].

Перебуваючи у Києві, В. К. Дебогорій-Мокрієвич зазнав несприятливих умов для життя: голодування, відсутність праці й посади важко відбилися на здоров'ї, стара недуга – бронхіальний катар і астма – загострилися, і він остаточно вирішив виїхати до Болгарії. У 1922 р. на 74 році життя він поїхав у свою останню еміграцію, з якої вже йому не судилося повернутись. Прибувши до Болгарії, В. К. Дебогорій-Мокрієвич переїхав до Чирпана, де восени 1923 р. отримав посаду міського інженера і працював до червня 1926 р., залишивши її за кілька місяців до своєї смерті. Тоді він отримував високу зарплатню (3500 левів на місяць). Не за себе тільки власне дбав. Його цікавило і турбувало становище його рідної сестри, гостинністю якої користувався в тяжкі 1917–1920 рр. Великі надії він покладав на пенсію, на те, як тоді вони будуть жити в купі, доживати віку, одне одного доглядаючи, а головне – маючи певне матеріальне забезпечення, не відчуваючи злиднів. Ці турботи в його листуванні з нею, той яскравий малюнок любові, ніжного почуття, теплоти і піклування навіть у дрібницях – оці риси проходять червоною стрічкою через усе листування [25, с. 321]. У своїх листах В. К. Дебогорій-Мокрієвич

раз у раз висловлював своє задоволення з життя у Чирпані, завжди, однак, поривався до Києва в Україну. Це поривання тісно в'яжеться з думкою остаточно улаштуватися й доживати віку на Батьківщині.

Перед виходом на пенсію В. К. Дебогорій-Мокрієвич вирішив доповнити і переробити свої спогади, в яких нічого б не приховувалося і не замовчувалося. Але, на жаль, довести до кінця поставлене перед самим собою завдання він так і не зміг. Раптове погіршення здоров'я та смерть 2 листопада 1926 р. не дали це зробити [25, с. 323]. Так відійшов у вічність В. К. Дебогорій-Мокрієвич – визначний діяч соціально-революційного народництва 1870-х рр., відомий політик-емігрант, публіцист та мемуарист кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Його буремне життя стало шляхом патріота своєї землі та народу, яких він любив і як міг прагнув до їхнього суспільно-політичного оновлення.

Бібліографічні посилання

1. Антонов В. Ф. Революционное народничество : уч. пособие / В. Ф. Антонов. – М.: Просвещение, 1965. – 268 с.
2. Аптекман О. В. Общество «Земля и Воля» 70-х гг. по личным воспоминаниям / О. В. Аптекман. – М.: Колос, 1924.
3. Богучарский В. Я. Из истории политической борьбы в 70–80-х гг. ХІХ века / В. Я. Богучарский. – М.: Русская мысль, 1912. – 483 с.
4. Валк С. Н. Предисловие до книги В. Дебогория-Мокриевича «От бунтарства к терроризму» / С. Н. Валк. – М.: Молодая гвардия, 1930. – С. 5–11.
5. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х на початку 80-х років ХІХ ст. / А. К. Волощенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 224 с.
6. Ганцова-Берникова В. Революційна діяльність В. К. Дебогорія-Мокрієвича / В. Ганцова-Берникова // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. 1927. – Кн. 15. – С. 138–145.
7. Гросул В. Я. Российская революционная эмиграция на Балканах в 1883–1895 гг. / под ред. Б. С. Интенберга / В. Я. Гросул. – М.: Наука, 1988. – 296 с.
8. Дебогорий-Мокриевич В. К. Автобиография / В. К. Дебогорий-Мокриевич // Деятели СССР и революционного движения России : энцикл. слов. Гранат. – М.: Сов. энцикл., 1989. – С. 57–67.
9. Дебогорий-Мокрієвич В. Драгоманов М. П. Из споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича / В. Дебогорій-Мокрієвич // За сто літ. – 1927. – Кн. 1. – С. 274–295.
10. Дебогорий-Мокриевич Вл. Из воспоминаний русского социалиста (от конца 1877 до весны 79 г.) / Вл. Дебогорий-Мокриевич // Вестник Народной воли. Революционное социалистическое обозрение. – Женева. – 1884. – № 3. – С. 77–189.
11. Дебогорий-Мокриевич В. К. К вопросу о переговорах «Исполнительного комитета Народной Воли» с «Добровольной охраной» / В. К. Дебогорий-Мокриевич // Былое. – 1907. – № 4/16. – С. 56–61.
12. Дебогорий-Мокриевич В. К. От бунтарства к терроризму / В. К. Дебогорий-Мокриевич. – М.: Молодая гвардия, 1930. – Кн. 1. – 420 с.

13. Дейч Л. Южные бунтари / Л. Дейч // Голос минувшего. – 1920–1921. – С. 44–77.
14. Дейч Л. От народничества к марксизму / Л. Дейч // Современный мир. – 1914. – №1. – С. 160–185.
15. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 6265, оп. 1, спр. 8, арк. 1–59. – Далі: ДАРФ.
16. ДАРФ. – Ф. 6265, оп. 1, спр. 34, арк. 1–35.
17. ДАРФ. – Ф. 6265, оп. 1, спр. 35, арк. 1–19.
18. ДАРФ. – Ф. 6265, оп. 1, спр. 41, арк. 1–48.
19. Деятели революционного движения в России : библиограф. словарь / под ред. Ф. Кона. – Т. 2: Семидесятые годы. – Вып.1. – М.: Всесоюз. об-во полит. кат. и ссыльных поселенцев, 1929. – С. 336–339.
20. Драгоманова Л. Неспокойне серце / Л. Драгоманова // Жовтень. – 1964. – № 5. – С. 98–101.
21. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – 594 с.
22. Єфремов С. Володимир Дебогорій-Мокрієвич (Посмертна згадка) / С. Єфремов // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. 15. – С. 135–137.
23. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів фондів текстології. – Ф.26, оп. 1, спр. 334, арк. 1–34.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. X, спр. 4864. – Д-й.
25. Камінський В. Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки його життя (1917–1926) / В. Камінський // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 314–325.
26. Левенталь Н. Лики отошедших // Каторга и ссылка. – 1928. – №1 /38. – С. 180.
27. Петлюра С. Воспоминания В. Дебогория-Мокриевича // Україна. – 1907. – № 9. – С. 389–392.
28. Попов И. И. М. К. Руссель-Судзиловский / М. К. Руссель-Судзиловский / И. И. Попов // Каторга и ссылка. – 1930. – № 6 (67). – С. 168–176.
29. Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.) / М. П. Рудько. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 206 с.
30. Русский биографический словарь : в 20 т. / под. ред. Е. С. Шумигорского. – М.: Terra, 1999. – Т. 6. – 448 с.
31. Светленко С. И. Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников : учеб. пособие / С. И. Светленко. – Д.: ДГУ, 1990. – 76 с.
32. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д.: Навчальна книга, 1999. – 240 с.
33. Усенко П. Г. Дебогорій-Мокрієвич Володимир Карпович / Енциклопедія історії України: у 8 т. / П. Г. Усенко / під заг. ред. В. М. Литвина. – К.: Наук. думка, 2003. – Т.2. – С. 305.
34. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 274, оп. 1, спр. 182, арк. 1–410. – Далі: ЦДАУК.
35. ЦДАУК. – Ф. 316, оп. 1, спр. 42, арк. 121–121 зв.

Надійшла до редколегії 23.04.2009.

Д. В. Коротенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БОРОТЬБА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ З РЕВОЛЮЦІЙНИМ РУХОМ У 60–90-ті рр. ХІХ ст.

Висвітлено особливості регіональної протидії карального апарату революційній діяльності на Катеринославщині в другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: Катеринославщина, поліція, жандармерія, народництво, революційна діяльність, протидія.

Освещены особенности регионального противодействия карательного аппарата революционной деятельности на Екатеринославщине во второй половине ХІХ ст.

Ключевые слова: Екатеринославщина, полиция, жандармерия, народничество, революционная деятельность, противодействие.

Probed questions the features of regional counteractijn of punitive apparatus on Katerinoslave province in the second half 19 centure.

Key words: Katerynoslavshina, police, gendarms, revolutional activity, opposition.

Період з 60-х рр. ХІХ ст. є переламним етапом у політичному та суспільному житті дореволюційної Росії. Саме тема взаємовідносин між представниками різних державних систем, форм та методів їхньої боротьби між собою стала актуальною для нас сьогодні. Слід зазначити, що обрана тема не вивчається у повному обсязі в історичній науці. Якщо за радянських часів вона була репрезентована в основному працями, присвяченими боротьбі революціонерів з каральним апаратом самодержавної Росії і таким чином випускалася протидія з боку поліцейських органів, то на сучасному етапі як в Україні, так і на пострадянському просторі головне місце посідають юридично спрямовані праці. Таким чином, ціла низка матеріалу залишається на узбіччі вивчення. Метою даної статті є аналіз процесу протидії уряду революційним настроям громадськості з допомогою своєї головної зброї – поліції – на прикладі Катеринославщини.

Органи політичної поліції посідали особливе місце у міцному та розгалуженому поліцейському апараті Російської імперії, постійно ведучи активну боротьбу з «антиурядовим рухом». Їхня структура в цілому відповідала тим викликам, які були в Російській імперії у ХІХ ст. В Україні ці органи були представлені наприкінці ХІХ ст. дев'ятьма губернськими жандармськими управліннями (ГЖУ) та жан-

дармським управлінням м. Одеси [11, с. 102]. Очолював управління начальник – жандармський генерал-майор або полковник. Повсяденна робота на місцях здійснювалася виконавчою чи загальною поліцією, за яку в місті відповідав поліцмейстер. Широко застосовувався поліцейський нагляд та агентурна діяльність. І ГЖУ, і загальна поліція мали широко розгалужену систему вертикальної влади, яка здійснювала всебічний контроль. Кожний керівник ГЖУ мав у вигляді «додаткового штату» управління декілька помічників у повітах та інколи у губернському місті. Так, Катеринославське ГЖУ складалося з начальника, помічника начальника (2 чол.), ад'ютанта управління, начальника Катеринославського відділу Кременчуцького жандармського поліцейського управління залізниць, начальника Васильківського відділу того ж управління [11, с. 103].

Впродовж досліджуваного періоду штати одних управлінь залишалися практично незмінними, інших – поступово розширювалися головним чином за рахунок запровадження нових посад помічників ГЖУ у повітах і губернських містах та збільшення кількості унтер-офіцерів. Це перш за все пов'язано з напруженням революційного руху у тих чи інших губерніях імперії. Так, у 1860-х рр. у Катеринославській губернії ситуація з революційним рухом вважалася стабільно низькою, і особовий склад ГЖУ губернії був статичним. Саме Катеринославщина, враховуючи стабільність політичної ситуації, була в 1860-х рр. обрана місцем висилки осіб, яких підозрювали у причетності до польського повстання 1863–1864 рр. Ілюстрацією цього явища може бути справа Бориса Степановича Познанського, видатного народолобця «шестидесятника» (за висловом С. І. Світленка), який у 1866 р. був заарештований у Катеринославі за причетність до справи польського заклоту і наявність матеріалів із «Колокола» О. Герцена. Після двох місяців утримання він був засланий під суворий нагляд поліції у Воронежську губернію [9, с. 49]. Слід зазначити, що висилка під нагляд учасників та співчуваючих польському повстанню привела до того, що протягом 1862–1866 р. католицьке населення збільшилося на 787 осіб [3, с. 14].

Замахи на Олександра II Каракозова та Березовського (1866, 1867) показали необхідність оптимізації структури каральних органів у Російській імперії. Так, 9 вересня 1867 р. було затверджено положення «Про окремих статусу корпусу жандармів», згідно з яким вводилися додаткові міські кінні команди. Положення покращило якісний склад Корпусу, оскільки до перевodu на службу допускалися лише офіцери, які закінчили курс наук не нижче середнього та прослужили у військах не менш, аніж 5 років [2, с. 20]. Було введено наглядаючий склад, який формувався з унтер-офіцерів. До його функцій входив збір інформації про революційні настрої в Імперії (пізніше у 1870 р. був перейменований у додатковий штат) [8, с. 83–84].

Таким чином, з початку 1860-х рр. цар Олександр II вдався до важливих буржуазних реформ, що породжувало нові надії у суспільстві. Проте динаміка позитивних змін почала слабнути і реформаторська верхівка все більше виявляла свою поміркованість. Головною ідеєю, яку пропагували консерватори у царському оточенні, було те, що російському суспільству надана надмірна свобода, до якої воно ще не готове. Проявами цього називалися польське повстання, «казанська справа», діяльність ішутінських гуртків і, нарешті, замах на Олександра II. Цар пішов на поступки консерваторам, що проявилось в придушенні повстання 1863–1864 рр., арештах та стратах змовників. Цей період отримав в працях визначного радянського історика Б. Козьміна назву «білий терор» [4]. Звичайно, що в таких умовах було значно активізовано діяльність поліції та жандармерії. Слід відзначити, що в цілому в 1860-х рр. катеринославській поліції вдалося не допустити створення революційних гуртків та стримати розвиток ліберально-поміркованого руху.

На початку 1870-х рр. розпочалася нова хвиля революційного руху в Росії, уособленням якої стало «соціально-революційне народництво». Переважна більшість російських народників відстоювали ідеали соціальної революції, до того ж, радикальні народники, у тому числі й на Катеринославщині, були прихильниками селянського соціалізму Герцена та Чернишевського. За таких умов 19 травня 1871 р. було прийнято загальноросійські «Правила про порядок дій членів корпусу жандармів по дослідженню злочинів» [5], які розповсюджувалися і на Катеринославську губернію. Цим актом жандармерія вводилася в число учасників кримінального процесу з правом проводити дізнання з державних злочинів. Жандармам дозволялося проводити такі слідчі дії, як огляди, освідчування, обшуки та виїмки документів. Прокурор мав право з дозволу начальника ГЖУ призначати жандарма для проведення дізнань з кримінальних злочинів [5]. Ілюстрацією дії нових правил на Катеринославщині стало викриття наприкінці серпня 1871 р. катеринославського народницького гуртка на чолі з М. Негрескул та С. Ортинським), який завдяки ефективним діям поліції не встиг розгорнути активну діяльність. Поліцейстер поінформував прокурора про «заборонені зібрання молодих людей», а жандарми вчинили трус, під час якого були знайдені фотопортрети революціонерів-народників та лист Лаврова з Парижа [9, с. 125].

Розкриття функцій поліції та особливої ролі жандармського корпусу в боротьбі з революційними настроями ґрунтовно подавалося у циркулярі поліції шефом жандармів А. Л. Потаповим 1875 р. Увага поліції була звернута на «розкриття і припинення спроб розповсюдження шкідливих вчень, що спрямовані на порушення корінних засад державного, громадського та сімейного життя. Всяке явище у

цьому плані повинно бути суворо спостережуване і негайно доведено до відома начальства» [6].

Найважливішим та найпомітнішим заходом народників першої половини 1870-х рр. стало «ходіння в народ» у 1874 р., яке мало місце і в Катеринославській губернії. Місцевій поліції у відповідь вдалося провести декілька успішних акцій по боротьбі з революціонерами. Так, навесні 1874 р. в с. Попельнастому Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії народник М. Ланганс організував бондарню з метою її використання в якості опорного пункту народницької пропаганди у всьому повіті. Вона діяла декілька тижнів. У жовтні 1874 р. жандарми заарештували народників та зробили обшук. Крім іншого було вилучено у «бондарів» карти Катеринославської, Херсонської, Полтавської та Подільської губернії, що вказувало на їхні наміри здійснювати «ходіння» та географію запланованих дій [9, с. 127–129]. Бондарня в с. Попельнасте була не єдиним місцем діяльності соціально-революційного народництва у Верхньодніпровському повіті Катеринославщини. Так, в с. Успенському Л. Жебуньов та К. Іванов організували гурток «жебуністів», який невдовзі теж був розкритий поліцією [9, с. 129].

У Павлоградському повіті влітку 1874 р. розпочали «ходіння в народ» члени харківського гуртка С. Ковалика. Так, у с. Слов'янка діяла група на чолі з К. Кацом та К. Кулажко. Активно працювали також Й. Аптекман – один з найвідоміших народників Катеринославщини, – О. Бидарін та ін.

Улітку 1874 р. революційні дії народників на Катеринославщині досягли свого апогею. Так, «ходіння» у Слов'яносербському повіті були організовані М. Барковим і О. Ємельяновим. У Катеринославському повіті найбільшу активність виявляв гурток «осідлого» пропагандиста К. Котова [9, с. 131–137]. У відповідь царський уряд кидав великі сили на допомогу поліції та жандармерії у боротьбі з революційною діяльністю.

Наступним вагомим кроком на шляху посилення боротьби з революційними та ліберально-демократичними настроями стало надання у 1875 р. корпусу жандармів статусу окремого. Його склад значно посилювався, оскільки було додано кінно-поліцейські частини та кінно-міські команди. Дивізіон поділявся на два кавалерійські ескадрони. Коли оперативна робота у місті не потребувала дивізіону у повному складі, у розпорядження дільничних приставів виділяли піші та кінні жандармські патрулі, які несли службу на більш складних маршрутах [8, с. 85]. Політична поліція значно посилила внутрішню боротьбу з революційним рухом, основними методами якої було провокаторство, доноси та ін.

Ефективною операцією проти революціонерів став розгром наприкінці 1870-х рр. у Катеринославі гуртка Шпаковського. Члени

гуртка встановили тісні контакти з радикально народницькою учнівською молоддю Катеринослава – І. Бабуровим та І. Зельвіним, військовим М. Третяковим та ін. Зустріч на явочній квартирі 1879 р. тривала три дні, після чого у січні 1880 р. катеринославські жандарми заарештували членів гуртка та притягнули їх до відповідальності за переховування народовольців Кашинцова та Філіпова. Ця участь минула Шпаковського, але у вересні 1880 р. поліції вдалося розшукати його, і пристав другого стану Олександрівського повіту з підлеглими вчинили обшук у квартирі підозрюваного та заарештували Шпаковського [9, с. 151].

Загалом, подібна ситуація вимальовувалася і в інших регіонах імперії. Протидією революціонерам з боку уряду було введення в штати повітових поліцейських управ оплачуваних посад урядників, які підпорядковувалися становим приставам (9 червня 1878 р.). Таким чином, у 46 губерніях було запроваджено 5 тисяч посад поліцейських урядників [8, с. 83–84].

Інтересам ефективного виконання обов'язків по нагляду за місцевим населенням було підпорядковано й розміщення унтер-офіцерського складу ГЖУ у межах Катеринослава і населених пунктах губернії. Згідно з циркуляром штабу Корпусу № 32 (1879 р.) унтер-офіцери розподілялися у міста по два чол. в кожен пункт. З іншого боку, ще з 1868 р. жандарми повинні були розташовуватись по околицях містечок та слобод [11, с. 106].

Головною ділянкою роботи поліції та жандармерії з придушення нових революційних спроб, наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. була діяльність по нейтралізації організації «Народна воля». Характерною особливістю Катеринославщини було те, що у першій половині 1880-х рр. вона була одним із центрів формування народовольських гуртків. У відповідь на подібну ситуацію катеринославська поліція була посилена досвідченими кадрами, які допомогли досить швидко стабілізувати ситуацію. Вже у червні 1881 р. було розгромлено гурток З. Соколова, С. Колесникова, В. Сака та ін., його діяльність припинилася, практично не розпочавшись. Арешт на квартирі Сака був наслідком зради Соколова і провокаційних дій Афанасьева. Як дізналися жандарми, революціонери, крім видання прокламацій та заворушень хотіли визволити заарештованих із в'язниці, здійснити революційні експропріації та ін. [9, с. 182]. У відповідь на подібні спроби революціонерів по всій імперії 1 березня 1882 р. було введено «Положення про поліцейський нагляд» та таємне положення про гласний та негласний поліцейський нагляд [7, с. 132]. Гласний нагляд здійснювала загальна поліція – право входити у будь-який час у квартири підозрюваних, робити труси, переглядати кореспонденцію, давати згоду на тимчасовий виїзд. Негласний нагляд здійснювала жандармерія та загальна поліція за політично неблагодійними, а саме: ви-

ключеними з навчальних закладів; звільнених з негласного нагляду, за тими, хто відбув покарання за державний злочин та ін. Негласний нагляд встановлювався згідно з прим. 1 до ст. 1 Статуту про попередження і припинення злочинів [10].

У 1880-х рр. Катеринославщина була центром політичного заслання. Слід зазначити, що соціально-економічний та культурний розвиток губернського міста, а з ним і всієї губернії був, певною мірою, уповільнений, оскільки «місто тільки-но вступало в добу індустріалізації та урбанізації» [9, с. 180]. Це дуже сприяло діяльності силових структур, які в значній мірі контролювали обстановку в губернії. Ось чому Катеринослав ідеально підходив для утримання засланих. Під поліцейським наглядом на Катеринославщині перебували: І. І. Хмелевцев, О. Ф. Дяконенко, О. Я. Енгель та ін. Піднаглядні народовольці намагалися активізували провінційне громадське життя в Катеринославі. Але у грудні 1883 р. посаду катеринославського поліцмейстера обійняв 38-річний титулярний радник Іван Степанович Міклашевський, який відразу розпочав активну діяльність по боротьбі з революційним рухом. Перш за все, було організовано стеження за молоддю. У жовтні–грудні 1883 р. неодноразово проводилися зібрання співчуваючих політичним засланим. Отримавши дані від пристава І-ї частини м. Катеринослава, в супроводі жандармського офіцера та понятих І. Міклашевський прибув на сходку. На політичне заслання до Катеринослава направляли не тільки чоловіків, а й жінок. У 1882 р. були вислані з Одеси В. Гассох, С. Оржих, Н. Шехтер та ін. Подібна діяльність владних структур з одного боку заважала народовольцям зосередити свою діяльність у губернії, з іншого вимагала від них кидати більші революційні сили для підтримання революційного руху. Ось чому у другій половині 1880-х р. Катеринослав перетворився на важливий центр пізнього народовольства. Саме в Катеринославі у 1885 р. було проведено останній нелегальний всеросійський з'їзд народників [9, с. 197–199]. Докладніша інформація, щодо списків, циркулярів та справ засланих-революціонерів викладена в 11 фонді ДАДО, опис № 1.

Реагуючи на зростання революційних настроїв у Російській імперії, царський уряд продовжував реформувати ГЖУ та удосконалювати розшуковий апарат політичної поліції. У своїй наглядовій діяльності жандармські унтер-офіцери керувалися спеціальною «Короткою настановою нижчим чинам», якою визначалися основні об'єкти наглядової діяльності ГЖУ:

- робітники на фабриках, заводах та ін. майстернях;
- селяни;
- торговці, трактирщики;
- робітники на воді чи морі, у лікарнях та монастирях;
- писарі, лікарі та інші службовці земств;

- публічні лектори;
- особи, що займаються в бібліотеках і читальнях;
- учнівська молодь середніх та вищих навчальних закладів;
- можливі хворі (1893 р. – після епідемії холери) [11, с. 106].

З початком 1890-х рр., каральний апарат царату на Катеринославщині сконцентрував свої сили, активізувавши їх у двох головних напрямках: по-перше – це боротьба з першими соціал-демократичними об'єднаннями на Катеринославщині; по-друге – придушення невдоволення робітничого класу на заводах та фабриках губернії.

Діяльність революційних соціал-демократичних організацій проявилася з 1892 р., коли на засланні в Катеринославі були П. Точиський та прибулий з Одеси Є. Мунблін. 1894–1895 рр. на Брянському заводі працював соціал-демократичний гурток катеринославських ремісників на чолі з М. Єфімовим. У 1895 р. відбулася першотравнева сходка в Монастирському лісі, організована висланими з Москви до Катеринослава Г. Лейтейzenом, О. Винокуровим, Т. Томмом, С. Белкіним [1, с. 116]. Вислані з Петербургу у 1895 р. К. Норинський, Т. Тимофеев та ін. розповсюджували літературу та листівки серед робітників Брянського та Дніпровського заводів. Але члени організації не мали досвіду нелегальної діяльності і в серпні 1895 р. жандармерія розгромила гурток. Соціал-демократична діяльність у Катеринославі тимчасово припинилася. Натомість, зміцніло Катеринославське ГЖУ. На 1895 р. там було 4 офіцери (у т. ч. два помічника начальника – у Бахмутському та Слов'яносербському повітах і у місті Маріуполі; 3 вахмістри, 18 унтер-офіцерів) [11, с. 103].

Сплеск нової соціал-демократичної хвилі почався у 1896 р. Він був пов'язаний з прибуттям до Катеринослава марксиста І. Лалаянца. Агітація, перш за все, була розрахована на робітників. Так, в залізничних майстернях її вів ще один засланець (висланий з Ростова-на-Дону) К. Дубовець-Дубовиков. У лютому 1896 р. був висланий з Петербурга до Катеринослава І. Бабушкін – відомий революціонер та громадський діяч. Агітація на заводах та фабриках продовжувалася. У 1897 р. до Катеринослава прибули соціал-демократи з Вільно, Мінська, Києва, Кременчука, Вітебська. Разом вони, навіть, зробили листівки «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Апогеєм діяльності цієї групи стала участь у роботі I з'їзду РСДРП у березні 1898 р., після якого було заарештовано делегата від катеринославського «Союзу боротьби» К. А. Петрусевича [1, с. 117]. Пильно стежачи за діями революціонерів, поліція провела арешти серед активних учасників революційної боротьби.

Стосовно іншої гілки жандармської протидії, так би мовити, внутрішньої діяльності, керівництво III відділення Власної й. і. в. канцелярії звертало увагу жандармів на необхідність негласного, таємного нагляду за робітниками. Про занепокоєність уряду у зв'язку з роз-

витком робітничого руху свідчить інтенсивність видання циркулярів Департаментом поліції з другої половини 1890-х рр.: у 1897–1901 рр. було видано більше 10 циркулярів [11, с. 106]. Головними пунктами діяльності політичної поліції були: нагляд за агітаторами серед робітників; своєчасні доноси при виявленні девіантної поведінки; звернення уваги на настрої фабричного населення ввіреної губернії.

З кінця XIX ст. у зв'язку з поширенням робітничого руху було створено фабрично-заводську поліцію. До жовтня 1898 р. на приватні кошти було запроваджено 572 поліцейські посади у промислових районах України (у Катеринославській губернії за рахунок підприємців утримувалося 295 поліцейських, тоді як у Херсонській лише 20). Таким чином на Катеринославщині в другій половині 1890-х рр. відбулося істотне зміцнення поліцейського апарату. У всепідданійшому звіті за 1899 р. штат поліції було збільшено на 13 поліцейських наглядачів, 18 урядників, 199 нижчих поліцейських чинів. На кошти підприємств утримувалося ще 4 поліцейських пристава, 14 наглядачів, 9 околоточних, 71 урядник, 435 городових. Отже, лише штат фабрично-заводської поліції на 1900 р. складав 763 поліцейських на 111200 осіб фабричного населення, тобто 1 поліцейський припадав на 160 осіб (за загальними нормами по Росії – 1 до 400) у промислових районах імперії. У наступні роки уряд регулярно відпускав додаткові асигнування на зміцнення штатів і збільшення утримання чинам фабрично-заводської поліції [11, с. 72–73].

У 1898 р. справи політичного розшуку було передано в Особливий (спеціалізований) відділ Департаменту поліції, що в просторіччі називався охоронним відділенням («охранкою»).

Таким чином, боротьба поліції з революційним рухом на Катеринославщині і в самому губернському місті була досить ефективною. Незважаючи на розвиток народництва та соціал-демократії в імперії, катеринославським жандармам та поліції вдалося стримати революційний натиск та стабілізувати ситуацію до початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. Горбунова М. І. Катеринославський Союз боротьби за визволення робітничого класу / М. І. Горбунова // Укр. іст. журн. – 1972. – № 12. – С. 116–118.
2. Захарова Л. Г. Освободительные реформы в России / Л. Г. Захарова // Знание – сила. – 1992. – № 2. – С. 18–22.
3. Заштовт Л. Депортации и переселения польского населения из западных губерний в остальные районы Российской империи после январского восстания 1863–1864 гг. [електронний ресурс] / Лешек Заштовт // lib.pomorsu.ru/exile/Polska_ssyłka/Zashtoft.doc – С. 15.
4. Козьмин Б. П. Революционное подполье в эпоху «белого террора» / Б. П. Козьмин. – М.: Изд-во Всесоюзного общества полит. каторжан и ссыльнопоселенцев, 1929. – 192 с.
5. Полное собрание законов Российской империи / собр. 2-е, Т. XXXXVI, отд. 1-е, № 49615.

6. Полное собрание законов Российской империи / собр. 2-е, Т. XLV, отд. 2-е, № 48498.

7. Положение о негласном полицейском надзоре 1 марта 1882 г. // История полиции России: краткий исторический очерк и основные документы : учеб. пособие. – М.: Щит-М, 1998. – С.132–140.

8. *Рыбников В. В.* История правоохранительных органов Отечества / В. В. Рыбников, Г. В. Алексушин. – М.: Щит-М, 2007. – 296 с.

9. *Світленко С. І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50 – 80-х роках XIX століття / С. І. Світленко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006. – 268 с.

10. Устав о пресечении и предупреждении преступлений // Свод законов Российской империи : в 16 т. – СПб., 1890. – Т. XIV.

11. *Ярмиш О. Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х.: Консум, 2001. – 288 с.

Надійшла до редколегії 7.09.2009.

УДК 94 (477) «1890/19»

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

У порівняльному аспекті розглянуто особливості становлення та розвитку української соціал-демократії кінця XIX – початку XX ст. в Росії та Австро-Угорщині.

Ключові слова: українська соціал-демократія, політична партія, марксизм, національний рух.

В сравнительном аспекте рассмотрены особенности становления и развития украинской социал-демократии в конце XIX – в начале XX вв. в России и Австро-Венгрии.

Ключевые слова: украинская социал-демократия, политическая партия, марксизм, национальное движение.

The author considers in comparative aspect peculiarities of formation and development of the Ukrainian Social Democracy in the late 19 – early 20 centuries in Russia and Austria-Hungary.

Key words: Ukrainian Social-Democracy, political party, marxism, national movement.

Українська соціал-демократія в українському національно-визвольному русі кінця XIX – початку XX ст. є своєрідним феноменом. Сам факт її появи говорить про невідповідність цього явища. Але

об'єктивні умови та обставини, за яких відбувалося організаційне, ідейно-теоретичне становлення та оформлення української соціал-демократії в названий період, викликають низку питань, що дозволяють говорити про своєрідну специфічність цих процесів. Власне, мова йде про співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів, які обумовили чи повинні були обумовити появу названої течії в українському національно-визвольному русі кінця XIX – початку XX ст. У даній статті робиться спроба з'ясувати, що і як уможливило появу української соціал-демократії у названий період та наскільки закономірним був цей процес. При цьому українська соціал-демократія розглядається по можливості цілісно і в порівняльному аспекті, оскільки ця течія в українському національному русі на межі XIX–XX ст. складалася з двох окремих частин, відповідно з наддніпрянської та галицько-буковинської.

Сама тематика, пов'язана з історією української соціал-демократії кінця XIX – початку XX ст., достатньо активно досліджувалася починаючи вже з початку XX ст. і, зрозуміло, що в полі зору науковців перебували й питання становлення української соціал-демократії та особливостей її подальшого розвитку. Але частіше діяльність обох частин української соціал-демократії названого періоду науковці досліджували окремо, відповідно до державно-політичного підпорядкування на той час українських земель Російській чи Австро-Угорській імперії. В. І. Головченко у своїй монографії, присвяченій історії української соціал-демократії початку XX ст., географічні рамки свого дослідження українських земель в складі Російської імперії на початку XX ст. пояснив тим, що галицько-буковинська регіональна течія вітчизняної соціал-демократії розвивалася за істотно відмінних від російських суспільно-політичних та економічних умов і, незважаючи на близькі зв'язки з наддніпрянською, мала свій особливий шлях розвитку і власну історичну долю, котра має бути предметом окремого дослідження [4, с. 4–5]. Не заперечуючи в цілому проти правильності такого твердження, зазначимо, що застосування історико-порівняльного методу при розгляді процесів становлення та оформлення української соціал-демократії в Росії та Австро-Угорщині дозволить повніше розкрити їхню сутність за схожістю або відмінністю притаманих їм властивостей, виявити в їхній діяльності основні тенденції і закономірності, а також особливості. Власне так чи інакше, більш безпосередньо чи побічно, взаємозв'язки двох частин вітчизняної соціал-демократії кінця XIX – початку XX ст. розглядалися у спеціальних, перш за все монографічних, дослідженнях по цій темі або в синтетичних працях з історії українських політичних партій чи історії України названого періоду. Особливо тут слід виділити дослідження В. В. Дорошенка [7], О. Ю. Гермайзе [3], В. Левинського [11], П. Феденка [16, 17], М. Стахіва [14], І. Ф. Кураса [9, 10], Д.-П. Химки

[18], В. І. Головченка [4], В. А. Гошовської [6], О. С. Жерноклеєва [8], О. Ю. Висоцького [2], А. І. Голуба [5] та ін. [12; 13; 15]. Серед названих досліджень щодо визначеної тематики даної статті особливий інтерес становить робота М. Стахів «Українські політичні партії у соціологічним наświetленні». У II, III і IV розділах цієї праці автор дає характеристику українських політичних партій Наддніпрянщини та Галичини наприкінці XIX – у першій половині XX ст. за єдиною схемою, а саме характеризуючи поділ політичних партій, ступінь їх організованості, партійну систему, проблему партійного проводу, соціальний склад партій та деякі інші критерії (роль політично-партійної традиції, вплив модних гасел, система партійного компромісу та ін.) [14, с. 34–97]. Тим самим М. Стахів здійснює в узагальненому, переважно соціологічному, аспекті історико-порівняльний аналіз українських партійно-політичних сил в перший період існування багатопартійності в Україні.

Щодо ж початків та обставин виникнення української соціал-демократії можна зазначити, що у Наддніпрянщині ці початки можна виявити в ідейно-теоретичних пошуках І. Франка та М. Павлика другої половини 70–80-х рр. XIX ст., коли постала радикальна суспільно-політична течія в українському національному русі Галичини. Але безпосередньо соціал-демократична течія була представлена у 90-х рр. XIX ст. «молодими радикалами» у Русько-українській радикальній партії, завдяки яким у значній мірі були створені організаційні та ідейно-теоретичні передумови для утворення Української соціал-демократичної партії [5, с. 51–52; 8, с. 28–32; 11, с. 16–36; 18, с. 77–94].

У Наддніпрянщині на початки соціал-демократії вплинула діяльність гуртків драгомановців і тарасівців та поширення марксизму серед радикально настроєної української студентської молоді [4, с. 10–12]. Також тут слід назвати й «Групу українських соціал-демократів» (П. Тучапський, М. Кривинюк, І. Стешенко, Л. Українка та ін.), яка діяла у другій половині 90-х рр. XIX – на початку XX ст. Слід згадати й «Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії», створену наприкінці XIX ст. М. Меленевським [4, с. 12–13; 5, с. 55–56].

Проте організаційною формою, на базі якої постала партійна організація української соціал-демократії, стали перші українські політичні партії в обох частинах українських земель. Це Русько-Українська радикальна партія (РУРП), утворена 4–5 жовтня 1890 р. у Львові [8, с. 32–33; 18, с. 202–206] та Революційна українська партія (РУП), датою утворення якої можна вважати 29 січня (11 лютого) 1900 р. у Харкові [4, с. 16–19]. Спільним для цих партій було те, що утворили їх українські радикальні діячі, переважно молодь, незалежно від їхніх ідейних поглядів. Це обумовило певну еkleктичність

перших програмних документів цих партій, а також в перші роки їх існування зробило неминучим процеси ідейно-політичного розмежування серед членів цих партій. Однією з таких течій (угруповань) стали прихильники соціал-демократії, марксизму. На цьому певна подібність процесів відокремлення соціал-демократичної течії у складі названих партій закінчується, тим більше слід враховувати, що на відміну від РУРП, РУП діяла нелегально.

У складі РУРП прихильники соціал-демократії виявили себе вже у першій половині 90-х рр. XIX ст. Саме завдяки їм до програми цієї партії у середині 90-х рр. були внесені принципові доповнення щодо державної самостійної України та ін. [8, с. 32–34]. Слід також назвати й роботу Ю. Бачинського «Україна ingredenda» [1, с. 21–125]. Неодноразові спроби цієї групи «молодих радикалів» перетворити РУРП на соціал-демократичну партію, особливо інтенсивні у 1897–1899 рр., виявилися невдалими. Наслідком цього стало проголошення Української соціал-демократичної партії 17 вересня 1899 р. на установчій конференції у Львові [8, с. 37–38; 11, с. 36–43; 12, с. 24–25; 15, с. 132–135]. Цього ж року у грудні постала Українська національно-демократична партія. Українська радикальна партія продовжила своє існування далі [8, с. 44–45; 12, с. 25, 43–45; 15, с. 135–136].

Щодо РУП, то тут склалася інша ситуація. Прихильники соціал-демократії виявилися сильнішими за своїх опонентів. Тому вже не пізніше початку 1902 р. постала Українська народна партія, яка об'єднала тих, хто виступав за державну самостійність України. До кінця 1902 р. з РУП виділилися прибічники неонародницьких поглядів, утворивши групи українських есерів. Внаслідок цього вже на початку 1903 р. РУП заявила себе соціал-демократичною партією [2, с. 48–52; 4, с. 20–38]. Тобто, якщо соціал-демократам з РУРП довелося виділятися в окрему партію, то РУП їм вдалося трансформувати в соціал-демократичну організацію. Таким чином, Українська соціал-демократична партія (УСДП) постала з 1899–1900 рр., РУП же подібну еволюцію відбувала з 1903 по 1905 рр., коли у грудні 1905 р. утворилася Українська соціал-демократична робітнична партія (УСДРП). Власне українські політичні партії в Австро-Угорщині за часом утворення на 5–10 років випереджали своїх аналогів з Наддніпрянщини.

Щодо організаційних форм та ідейно-теоретичних засад УСДП та РУП–УСДРП, то тут слід враховувати умови, суспільно-політичну ситуацію, за яких проходила діяльність цих партій. Мова йде про відмінність політичних систем Австро-Угорщини (конституційна монархія) та Росії (абсолютистська та напівабсолютистська (з 1906–1907 рр.) монархія). УСДП повно та широко використовувала легальні можливості, законодавчо гарантовані, для повноцінної політичної діяльності, що було на той час властиво розвиненим європейським країнам. Тобто УСДП діяла в умовах, які по суті на той час були нор-

мою для європейської соціал-демократії. РУП–УСДРП же діяла в тих же умовах, що й інші революційні партії Росії, тобто нелегально, в умовах постійного протистояння з органами політичної поліції Росії. Ці відмінності, зрозуміло, впливали на організаційні форми обох партій та види і напрями їх діяльності. Усе це є достатньо зрозумілим, тому докладно на цьому не зупиняючись, торкнемося іншого.

Суттєво відрізнявся статус обох партій. УСДП з самого початку була складовою Соціал-демократичної робітничої партії Австрії, але як автономна частина Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії. Тому УСДП не мала своєї програми, вважаючи її не потрібною, послуговуючись програмними документами СДРПА – Гайнфельдською 1889 р., потім Віденською 1901 р. програмами, а з національного питання – Брюннською програмою 1898 р., що й визначало переважно соціал-реформистський характер УСДП, або, якщо точніше, то більше її центристський характер [8, с. 47–52, 56–58; 11, с. 85–89].

РУП – УСДРП весь час існувала як самостійна політична партія, хоча й вона прагнула, і робила неодноразово спроби до цього, організаційно поєднатися з РСДРП. Проте для обох партій ці зв'язки з соціал-демократичними партіями титульних націй обох держав виявилися непростими і стали навіть причинами серйозних випробувань, своєрідними каміннями спотикання.

УСДП належала до СДРПА як складова польської соціал-демократії, що в цілому влаштовувало керівництво партії, її старих діячів (М. Ганкевич, С. Вітик та ін.). Молодих же діячів УСДП таке становище не влаштовувало. У 1907 р. відкрито виявилось протистояння в УСДП навколо цього питання, що у 1911 р. призвело до розколу партії. Подолати його вдалося лише у березні 1914 р. на V з'їзді УСДП [8, с. 64–75, 97–113; 11, с. 48–51, 54–59, 63–76; 12, с. 50].

Першу серйозну організаційну кризу соціал-демократична РУП вже відчувала наприкінці 1904 – на початку 1905 рр., коли стався розкол партії. З її складу вийшли ті, хто прагнув до інтеграції з РСДРП, визнавали примат соціального над національним. Так, на початку 1905 р. постав «Український соціал-демократичний союз Спілка РСДРП», що навесні цього року як автономна частина увійшла до складу меншовицької фракції РСДРП [4, с. 46–49; 15, с. 73, 83, 91–93]. Розкол цей послабив РУП. Проте, як вже зазначалося, у грудні 1905 р. постає УСДРП, тобто формально і фактично завершується процес організаційного та ідейно-теоретичного оформлення української соціал-демократії Наддніпрянщини [4, с. 55–63]. Спроби УСДРП (на V з'їзді РСДРП (квітень 1907 р.) та пізніше) приєднатися до російської соціал-демократії з різних причин результату не дали. Тут слід назвати протидію з боку Спілки, але була підтримка Бунда, упереджене в цілому

ставлення керівництва меншовиків і більшовиків до УСДРП та інше [4, с. 91–98; 5, с. 75–77].

Таке становище УСДП та УСДРП в середовищі австрійської та російської соціал-демократії не було випадковим, до того ж як і ставлення до української соціал-демократії лідерів II Інтернаціоналу, коли майже до початку Першої світової війни їм відмовляли в окремому представництві на конгресах міжнародної соціал-демократії, радячи приєднуватися до австрійської, російської чи польської делегацій [4, с. 149–153; 5, с. 71–73].

Становище це пояснюється й об'єктивними причинами, серед яких і специфіка соціальної бази, де могли працювати українські соціал-демократи. УСДП та РУП–УСДРП в Австро-Угорщині та Росії на початку XX ст. в роботі серед робітників змушені були витримувати жорстку і сильну конкуренцію з боку російських та польських соціал-демократів. До того ж значною була полонізація (у Східній Галичині) та русифікація (в Наддніпрянщині) українських робітників, особливо на великих підприємствах, серед фабрично-заводського пролетаріату [8, с. 19–25; 11, с. 9–15; 15, с. 52–53, 121–122; 18, с. 19–24]. Щодо останнього, то це, перш за все, зрозуміло, стосувалося переважно Наддніпрянської України. Усе це, окрім іншого, й обумовлювало слабкість обох українських партій, визначаючи їх малу чисельність.

Польські соціал-демократи в Галичині до 1914 р. були сильнішими за своїх українських колег, досить успішно їх поборюючи. Під їх контролем знаходилися профспілки та інші робітничі організації. Тому умови для діяльності польських та українських соціал-демократів були нерівноправні, і польські діячі намагалися зберегти таке становище. Лідери ж СДРПА в цьому конфлікті майже до початку світової війни підтримували поляків. Керівництво УСДП теж не прагнуло до відділення від Польської партії соціал-демократичної Галичини та Сілезії (ППСД Г і Сіл.) Молоді ж діячі УСДП протягом 1907–1914 рр. по можливості намагалися виправити таку ситуацію [8, с. 97–113; 11, с. 63–76]. Означене й спричинило до того, що УСДП на початку XX ст. була найслабшою у порівнянні з Українською національно-демократичною партією (УНДП) та Українською радикальною партією (УРП).

РУП–УСДРП довелося витримувати не менш жорстку конкуренцію. На Правобережжі це Бунд і ППС (Польська партія соціалістична), у великих індустріальних центрах – РСДРП, на Півдні – партія соціалістів-революціонерів. Тобто, як і для УСДП, для УСДРП поле діяльності залишалося досить звуженим. Звідси й прагнення працювати серед сільськогосподарського пролетаріату, але тут дуже серйозну конкуренцію робила Спілка, як автономна частина меншовицької фракції РСДРП.

Послаблювало обидві українські соціал-демократичні партії і відданість, чи в усякому разі прагнення бути відповідними цьому, марксистській ортодоксії, тобто дотримуватися класового підходу в оцінці ситуації, відповідно ставлячись і до інших українських політичних партій ліберально-демократичного, неонародницького та інших спрямувань, трактуючи їх буржуазними, міщанськими, і закликаючи до розпалювання класової боротьби в українському суспільстві. Це послаблювало позиції самої УСДРП (та й УСДП в певній мірі) і ускладнювало створення загального фронту всіх українських національних сил Росії.

Власне дилема «національне – соціальне» була серйозною проблемою для українських соціал-демократів по обидва боки Збруча. Проте УСДП, як і УНДП та УРП, як стратегічну програмну мету відстоювала державну самостійність України, а на шляху до цього, в найближчій перспективі – широку політичну автономію Східної Галичини та Північної Буковини у складі федеративної Австро-Угорщини. Усе це, незважаючи на «класовість», «марксистськість» УСДП, робило можливим її досить плідну співпрацю з УНДП та УРП, що й було засвідчено в листопаді 1912 р., коли названі українські партії виступили з єдиних позицій щодо майбутньої війни та своїх симпатій щодо її учасників [8, с. 112–113; 15, с. 184–185].

Для УСДРП названа дилема мала серйозніші наслідки. Уже в 1905 р. виникла теоретична дискусія між двома лідерами РУП Д. Антоновичем та М. Поршем щодо національного питання, яке перший визначив як «несуттєве» [4, с. 52–53]. В умовах поразки першої російської революції в УСДРП, яка, як і інші революційні партії Росії, переживала серйозну організаційну та ідейно-теоретичну кризу, майже дійшло до розколу. У 1909–1910 рр. в партії фактично утворилося дві фракції – «ортодоксів» на базі ЦК УСДРП та «опортуністів» на базі Закордонної групи партії. Причиною розколу стало ставлення до можливостей використання легальних форм діяльності [4, с. 108–117; 5, с. 78–80; 15, с. 168–169].

Також для діячів УСДРП протистояння з іншими українськими партіями було більш жорстоким і непримиренним. У ідейно-теоретичному плані теоретики УСДРП намагалися поєднати марксистські постулати з положеннями своєї національної програми, що не так просто було зробити. Як відомо, Спілка фактично пожертвувала своєю національною природою, віддавши перевагу соціальному в період революції 1905–1907 рр. Але це стало фатальним для Спілки, яка після 1908–1913 рр. зникає як політична організація [15, с. 106, 167].

УСДРП зберегла себе як національна соціал-демократична організація, але й для неї ці ідейні пошуки виявилися не безболісними. Так, частина діячів УСДРП (Д. Донцов, А. Жук та ін.) на початку 10-х рр. XX ст., залишаючись соціал-демократами, еволюціонували у напрямі

ідеї державної самостійності, політичного сепаратизму [4, с. 118–119, 133–148; 5, с. 89–92; 15, с. 169–171, 185–187].

Підсумовуючи, слід зазначити, що поява української соціал-демократії на межі XIX–XX ст. була обумовлена цілим комплексом соціально-економічних, суспільно-політичних та культурно-психологічних причин. Це було закономірне явище, що обумовлює деякі спільні, подібні риси їх становлення та розвитку. Однак відмінності політичних систем Росії та Австро-Угорщини та відповідно до цього суспільно-політична практика визначили більше відмінного в їхньому розвитку. Але головне те, що наявність та діяльність цих партій збагачували досвід, який тоді набувався українськими політиками, та робило партійно-політичну палітру українського національного руху більш повноцінною та різнобарвною.

Бібліографічні посилання

1. *Бачинський Ю.* Україна irredenta / Ю. Бачинський. – К.: Основні цінності, 2003. – 176 с.
2. *Висоцький О.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О. Висоцький. – К.: Основні цінності, 2004. – 272 с.
3. *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. I. Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – К.: Книгоспілка, 1926. – 389 с.
4. *Головченко В. І.* Від «Самостійної України» до «Союзу визволення України». Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В. І. Головченко. – Х.: Майдан, 1996. – 190 с.
5. *Голуб А.* «Передусім бути українцями...» (Міжнародна діяльність української соціал-демократичної робітничої партії у першій половині XX століття) / А. Голуб. – Д.: Б. в., 2003. – 352 с.
6. *Гошовська В. А.* Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси / В. А. Гошовська. – Х.: Основа, 1997. – 422 с.
7. *Дорошенко В.* Революційна українська партія (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії / В. Дорошенко. – Л.; К.: Друкарня ЦК УСДРП, 1921. – 40 с.
8. *Жерноклеєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918) / О. Жерноклеєв. – Вид. 2-е, доп. – К.: Основні цінності, 2000. – 168 с.
9. *Курас І. Ф.* Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Укр. с.-д. робітнич. партії) / І. Ф. Курас. – К.: Політвидав України, 1986. – 185 с.
10. *Курас І. Ф.* Торжество пролетарського інтернаціоналізму и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И. Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 314 с.
11. *Левинський В.* Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині / В. Левинський. – Х.; К.: Держвидав України, 1930. – 93 с.
12. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.): навч. посіб. для вузів / Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей та ін.; за заг. ред. Я. Й. Малика. – Л.: Світ, 2001. – 296 с.
13. Політична історія України XX ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т. 1. – 424 с.

14. *Стахів М.* Українські політичні партії у соціологічному навітленні / М. Стахів. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1954. – 104 с.

15. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / редрада : В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

16. *Феденко П.* Український громадський рух у XX ст. / П. Феденко. – Подєбради: Вид-во Укр. техніко-господарського ін-ту, 1934. – 171 с.

17. *Феденко П.* Український рух у 20 столітті / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.

18. *Химка Д.-П.* Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Д.-П. Химка. – К.: Основні цінності, 2002. – 328 с.

Надійшла до редколегії 24.11.2009.

УДК 94 (47+57) (092) «1906/1924»

В. Д. Мирончук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

П. І. НОВГОРОДЦЕВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено життєві віхи політичного діяча Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. П. І. Новгородцева, його діяльність в I Державній думі Російської імперії і участь в роботі партії конституційних демократів.

Ключові слова: політичний рух, конституційні демократи, I Державна дума, Російська імперія, початок XX ст.

Освещены жизненные вехи политического деятеля Российской империи конца XIX – начала XX вв. П. И. Новгородцева, его деятельность в I Государственной думе Российской империи и участие в работе партии конституционных демократов.

Ключевые слова: политическое движение, конституционные демократы, I Государственная дума, Российская империя, начало XX ст.

This article is devoted to famous philosopher and political leader of Russian Empire at the end of XIX – beginning XX century – P. I. Novgorodtsev. The author had analyzed the activity of P. I. Novgorodtsev in the First State Duma of Russian Empire and his part in working of constitutional democrat party.

Key words: political activity, constitutional-democrats, I Gosudarstvenaya Duma, Russian Empire, the beginning of XX century.

Павло Іванович Новгородцев народився 28 лютого 1866 р. у м. Бахмут Катеринославської губернії. Його батько – харківський ку-

© В. Д. Мирончук, 2010

пець 2-ї гільдії Іван Тимофійович Новгородцев, пішов з життя, коли юнакові не виповнилося вісімнадцять років. Однак родина не залишилася напризволяще. Суттєву допомогу надав заможний родич – таганрозький купець 1-ї гільдії Павло Філіпович Пьоришкін [13, с. 4]

Середню освіту отримав у Катеринославській класичній гімназії, до якої вступив у 1876 р. Особлива увага тут приділялася давнім мовам та історії. Історію викладали директори класичної гімназії Микола Степанович Алаєв (1877–1881) та Василь Корнійович Зозулін (1881–1886). Як згадував П. І. Новгородцев, яскрава особистість В. К. Зозуліна суттєво вплинула на формування його світогляду. Вчитель вважав, що «філософія історії дає можливість належної оцінки явищ та людей у перспективі часу» [8, с. 349–350]

Навчаючись, П. І. Новгородцев виявив неабиякі здібності і у 1884 р. закінчив повний курс Катеринославської гімназії з золотою медаллю. Отримав п'ятірки з обох давніх мов (грецької та латинської), математики. В атестаті зазначалося, що юнак навчався «з великим бажанням та старанністю». Коли у 1905 р. відзначався сторічний ювілей Катеринославської класичної гімназії, яка за цей час підготувала 1466 осіб, професор П. І. Новгородцев потрапив до почесного списку 35 «видатних випускників» [8, с. 342]

У вересні 1884 р. П. І. Новгородцев вступив до природничого відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Незабаром, у жовтні, розуміючи свою несхильність до точних наук, він перевівся на юридичний факультет. Тут П. І. Новгородцев суттєво відрізнявся від більшості інших студентів, які у професії юриста шукали лише матеріальних та кар'єрних переваг. По закінченню університету у 1888 р. він був залишений на кафедрі історії філософії права [13, с. 3]. Отримав наукове відрядження за кордон. Понад чотири роки працював над дисертаційними дослідженнями, відвідував лекції в Берліні та Парижі.

Своєрідним піком наукової діяльності П. І. Новгородцева став захист докторської дисертації «Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве», який відбувся 22 вересня 1902 р. З 1 лютого 1903 р. науковець став екстраординарним, а з 12 листопада 1904 р. ординарним професором Московського університету по кафедрі енциклопедії права та історії філософії права. Одночасно викладав на Вищих жіночих курсах, співпрацював у часопису «Вопросы философии и психологии» [19, с. 41]. Саме у цей час переконливо розкрилася важлива риса духовної індивідуальності професора – сприйняття життя як морального та релігійного обов'язку.

Важливе місце у житті П. І. Новгородцев займала участь у ліберальному русі. У 1904 р. він став членом Ради земського «Союзу визволення», який мав за мету встановлення конституційного ладу в

Росії. Був одним із засновників конституційно-демократичної партії, автором програмної праці «Идеалы партии народной свободы и социализма» [19, с. 102]. П. І. Новгородцев проявив неабиякі здібності оратора. 5 березня 1906 р. його було обрано до складу ЦК.

Яскравою сторінкою у політичній діяльності П. І. Новгородцев стала участь у виборчій кампанії до Першої Державної думи (1906 р.). Його обрано депутатом від Катеринославської губернії. У Думі П. І. Новгородцев був членом законодавчої комісії, доповідачем під час обговорення законопроекту щодо недоторканості особи. Він вважав першочерговими економічні реформи, підкреслював, що «ліворуч треба йти не політично, а соціально», брав участь у обговоренні питань внутрішньої політики. Державний діяч активно виступав у пресі з цікавими репортажами, присвяченим засіданням I Державної думи та аналітичними розвідками, а також співпрацював у «Русских ведомостях». Про нього згадувалося в катеринославських виданнях того часу [15, с. 401].

Після розпуску I Державної думи П. І. Новгородцев став в опозицію до царського уряду. За підпис Виборгської відозви депутата від Катеринославщини було засуджено на 3-місячне ув'язнення, яке він відбув у Таганській тюрмі у Москві. По закінченню терміну позбавлення волі, продовжував працювати в ЦК кадетів, але був вимушений залишити Московський університет. Починаючи з квітня 1906 р., П. І. Новгородцев працював директором Московських вищих комерційних курсів (з 1907 р. – Московський комерційний інститут). На цій посаді діяч виявив яскраві організаторські та адміністративні здібності [13, с. 3]. Розрив з Московським університетом був нетривалий – вже у 1907 р. П. І. Новгородцев знову читав лекції у цьому вищому навчальному закладі. Викладав також у народному університеті імені Шанявського. Продовжував активну наукову роботу, причому в цей час його філософські пошуки були тісно пов'язані з актуальними політичними проблемами.

Провідною у творчості П. І. Новгородцева була тема суспільного ідеалу. Вчений доводив, що жоден державний лад «не принесе з собою досконалості життя», лише правова держава забезпечить найсприятливіші умови для прогресу [17, с. 202]. Він вважав відносними і демократичні норми, бо демократія, на його думку, не «універсальний засіб вирішення соціальних конфліктів, а один з аспектів організації політичної структури, який має свої негативні та позитивні сторони». Наполегливо шукав шляхи впливу правових категорій на вирішення соціальних протиріч. Підкреслював, що завдання права полягає не тільки у забезпеченні особистої свободи, але і в турботі про матеріальні умови існування, інакше воля для деяких стане «неожаяним благом, закріпленням за ними лише юридично». Підтримував

ідею відчуження приватної власності, яка була однією з складових аграрної програми.

Саме у цей період органічно поєдналися наукова та педагогічна діяльність П. І. Новгородцева. Він швидко отримав визнання колег та студентів. Як свідчили сучасники, він був «високим, вродливим, з блискучими очима та ассірійською борідкою...» [5, с. 188]. Він привертав увагу слухачів «не тільки своєю ерудицією, логікою думки, але передусім... своєю особистістю, прагненням до джерел істини, добра і справедливості» [17, с. 41]. Серед його учнів були І. Ільїн, Б. Вишеславцев та ін. До найближчого оточення філософа входив С. Гессен, що продовжив свою наукову діяльність в еміграції, став одним із авторів прийнятої ООН «Декларації прав людини» [7, с. 25].

Як надалі склалася його доля? Під час Першої світової війни П. І. Новгородцев був товаришем голови економічної Ради при Головному комітеті «Всеросійського союзу міст». З 1916 р. перебував на посаді московського уповноваженого «Особливої наради з палива». Після Лютневої революції надрукував одну із своїх робіт – перший том запланованої трилогії «Об общественном идеале», в якому доводив приреченість соціалістичних та анархічних вчень як утопій. Він сформулював кардинальне положення про «неминучість заміни ідеї кінцевої досконалості початком нескінченної досконалості» [17, с. 205].

Ще у серпні 1917 р. П. І. Новгородцев закликав до встановлення військової диктатури, щоб «покінчити з більшовицькою революцією» [4, с. 195]. Після жовтня 1917 р. був учасником виборчої кампанії, депутатом Установчих зборів від Москви. 28 листопада, у день їх відкриття, брав участь у антибільшовицькій демонстрації.

П. І. Новгородцев став активним учасником політичного підпілля, членом «Ради суспільних діячів». На початку 1918 р. на її засіданнях він висловився за встановлення у Росії конституційної монархії. У складі «Ради» представляв кадетську партію у «Правому центрі», що об'єднав несоціалістичні організації Москви. У цьому ж році був автором нарису у збірці «Із глибини», де звинувачував російську інтелігенцію у тому, що під впливом європейського раціоналізму XIX ст. (передусім соціалістичних та анархічних вчень) вона стала руйнівною силою суспільства [16, с. 97].

Після розгрому армії Врангеля, у вересні 1920 р., П. І. Новгородцев емігрував за кордон, мешкав у Берліні, брав участь у роботі місцевої кадетської групи, співробітничав у газеті «Руль». Потім переїхав до Праги, де на кошти, надані чехословацьким урядом, заснував Російський юридичний факультет у Празькому університеті (18 травня 1922 р.) [2, с. 409]. Навчальний процес намагався побудувати на позапартійній основі. У 1923 р. він заявив про необхідність розриву зі ста-

рими кадетськими традиціями, про причетність до ідей лібералізму. Він вважав, що рятівником держави стане «цезар, освячений патріархом та церквою» [15, с. 401]. Був активним членом багатьох навчальних та наукових закладів, створених емігрантами у Чехословаччині. Очолював «Релігійно-філософське товариство», керував Російським інститутом у Празі.

Земний шлях П. І. Новгородцева обірвався 23 квітня 1924 р. Він пішов із життя після тривалої хвороби – запалення легенів. С. Булгаков зазначив: «...починаючи з березня я неодноразово його причащав, приймаючи останню волю та розпорядження» [14, с. 14]. «У передсмертному маренні, – згадував М. Лосський, – професор скаржився на те, що в його серці сперечаються студенти; це марення можна розуміти, як початок переходу від земного життя до іншого, більш складного» [9, с. 370].

Сьогодні, коли в українському суспільстві відбуваються важливі соціально-економічні зміни, час вимагає чіткої взаємодії законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Це можна досягти лише за умов правової держави, де чільне місце займає його величність – Закон. Саме до такої держави закликав П. І. Новгородцев – наш земляк, уродженець Бахмута Катеринославської губернії. Його слова, безперечно, актуальні й сьогодні: «ідеал правової держави полягає у виро́бленні єдиного та рівного для всіх права» [14, с. 16].

Бібліографічні посилання

1. *Авчинников А. Г.* Первые народные представители Екатеринославской губернии / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1906.
2. Антология мировой политической мысли : в 5 т. – М.: Мысль, 1997. – Т. IV. – С. 409–420.
3. *Гарник А. В.* Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания / А. В. Гарник. – Д.: ДДУ, 1998. – 160 с.
4. *Думова Н. Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции / Н. Г. Думова. – М.: Наука, 1988. – 244 с.
5. *Думова Н. Г.* Кончилось ваше время / Н. Г. Думова. – М.: Политиздат, 1990. – 344 с.
6. *Кузнецов Э.* Русская философия права конца XIX – начала XX вв. / Э. Кузнецов. – М.: Юридическая литература, 1989. – 205 с.
7. *Кукушкина Е. И.* Личность, право и нравственный идеал (Социальная теория П. Новгородцева) / Е. И. Кукушкина // Право. – 1997. – № 2. – С. 24–32.
8. *Локоть Ф.* Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1805–1905 / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
9. *Лосский Н. О.* Учение о перевоплощении / Н. О. Лосский. – М.: Прогресс, 1997. – 360 с.
10. *Милуков П. Н.* Воспоминания / П. Н. Милуков. – М.: Современник, 1991. – 521 с.
11. *Мирончук В. Д.* В пошуках суспільного ідеалу. Новгородцев Павло Іванович / В. Д. Мирончук, М. В. Дугарь // Грані. – 2001. – № 3 (17). – С. 18–21.

12. *Нерсесянц В. С.* Философия права : учебник для вузов / В. Нерсесянц. – М.: Норма, 1997. – 256 с.
13. *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М.: Изд-во УРСС, 1991. – 639 с.
14. *Новгородцев П. И.* Сочинения / П. И. Новгородцев. – М.: Раритет, 1995. – 448 с.
15. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX вв. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – 872 с.
16. *Рябова Т. И.* Российские либералы послереволюционного периода о духовных ориентирах развития / Т. Рябова // Общественные науки и современность. – 1999. – № 1. – С. 95–105.
17. *Соболев А. В.* На путях к правовому государству. П. И. Новгородцев / А. В. Соболев // Новый мир. – 1991. – № 12. – С. 202–218.
18. *Фролова Е. А.* Павел Иванович Новгородцев / Е. А. Фролова // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 1996. – № 6. – С. 40–51.
19. *Шамиурин В. И.* Идея права о социальной теории П. И. Новгородцева / В. И. Шамиурин // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 97–105.

Надійшла до редколегії 20.10.2009.

УДК 63.3(2) 47

Ю. І. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕАКЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СТУДЕНТСЬКОГО РУХУ В РОСІЇ В 1901 р.

Висвітлено питання, пов'язані з діяльністю російської політичної еміграції на початку XX ст.

Ключові слова: політична еміграція, демонстрація, Женева, протест, студентський рух.

Освещены вопросы, связанные с деятельностью российской политической эмиграции в начале XX в.

Ключевые слова: политическая эмиграция, демонстрация, Женева, протест, студентское движение.

Probed questions, related activity of Russian political emigration at the beginning of a XX century.

Key words: political emigration, demonstration, Geneva, protest, student' movement.

Початок XX ст. ознаменувався підйомом революційної боротьби проти російського самодержавства. Саме в цей час починають формуватися політичні партії, які намагалися поширити свій вплив на

© Ю. І. Коломоєць, 2010

робітничий, селянський, студентський рухи. Стосовно використання революціонерами студентського руху наведемо цікавий висновок керівника Московського охоронного відділення С. Зубатова, який у своїй «Записці» завідуючому Особливим відділом Департаменту поліції Л. Ратаєву відзначав, що «експлуатація учнівської молоді в революційних цілях почалася з самого виникнення таємних протиурядових організацій і велася завжди на ґрунті її чуткості до всього доброго та прекрасного, монопольними виразниками чого оголошувалися початки політичної та соціальної демократії» [5, с. 66].

В умовах посилення репресій проти учасників революційної боротьби частина їх була змушена емігрувати до Західної Європи, Америки, Австралії з метою продовження своєї діяльності в нових умовах. Так з'являється багатотисячна російська політична еміграція, яка зіграла дуже вагомий роль у російських революціях початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. в еміграції опинилися провідні лідери багатьох російських радикальних течій: Г. Плеханов, В. Ленін, Ю. Мартов, В. Чернов, М. Авксентьєв, М. Гоц та інші. За кордоном почали створюватися операційні бази, які включали в себе редакції нелегальних газет, типографії, експедиції, а також численні групи сприяння в різних містах Західної Європи. Однією з країн, де російських емігрантів було найбільше, стала Швейцарія. Причинами цього явища були наявність у країні політичних та громадських свобод, дешеве за вартістю життя, співчутливе відношення місцевої влади, розвинутий місцевий робітничий та соціалістичний рух, представники якого всіляко допомагали російським політемігрантам.

Партійні центри за кордоном ставили перед російськими політемігрантами та тими, хто їм співчував, різноманітні завдання із сприяння революційному руху в Росії. Одним з них було донесення до західноєвропейської громадськості інформації про стан справ на батьківщині, а також реагування на самодержавну політику, яка проводилася царизмом у всіх сферах життя суспільства. Інформація, яка надходила із Росії різними каналами, ставала предметом обговорення в гуртках, на публічних рефератах та диспутах, на мітингах та демонстраціях.

У радянській історичній науці проблемам російської соціал-демократичної і, особливо, більшовицької еміграції приділялося чимало уваги. Слід зазначити праці таких провідних істориків, як Ю. М. Арсеньєв, І. М. Курбатова, А. М. Черненко, А. П. Якушина та інших. Але все ж ще залишаються питання, які не знайшли свого достатнього висвітлення в історичній літературі, оскільки вони не вкладалися в головну концепцію історії еміграції. Одне з таких питань, а саме події 5 квітня 1901 р. в Женеві, і є темою даної статті. Ці події становлять особливий інтерес саме тому, що вони мають безпосеред-

не відношення до історії України початку ХХ ст., а саме до студентських заворушень у Київському та інших університетах на початку 1901 р.

Події в Київському університеті стоять окремих чиним, оскільки внаслідок виступів студентів, які відстоювали свої академічні права, протестуючи проти покарання карцером та повернення своїх товаришів, вигнаних з університету за участь у сходках, згідно «Гимчасовим правилам про відбування військової повиності вихованцями вищих навчальних закладів, яких виганяють з цих закладів за вчинення гуртом безпорядків» (від 29 липня 1899 р.), 11 січня 1901 р. було ухвалено рішення російського уряду про віддання 183-х студентів у солдати. У Росії ці події викликали масові заворушення серед студентської молоді. Відбулися акції солідарності в Москві, Петербурзі, Казані, Харкові. 14 лютого 1901 р. колишній студент П. Карпович смертельно поранив міністра народної освіти М. Боголепова.

Це рішення викликало негативну реакцію і в середовищі еміграції в Швейцарії. Вже 28 січня 1901 р. на зборах емігрантів з Росії в Лозанні було ухвалено резолюцію, в якій рішуче засуджувалися такі дії царського уряду, а 17 лютого 60 болгарських студентів на своєму зібранні у Женеві висловили солідарність з київськими студентами [14, с. 3–4]. 8 лютого 1901 р. зібрання російських студентів у Берні ухвалило резолюцію в підтримку своїх київських колег, яка була видана окремою листівкою. «Ми не можемо, – говорилося в листівці, – і не повинні миритися з таким диким, обурливим проявом деспотизму; ми повинні повести проти нього систематичну, безперервну боротьбу. Ми не можемо і не повинні зраджувати кращим традиціям російського студентства [9, спр.13095, арк. 1]. До інформування західноєвропейської громадськості стосовно подій в Києві прилучилися і лідери російської еміграції. Так, Г. Плеханов став автором резолюції, запропонованої зборам російської колонії в Женеві 13 лютого 1901 р. У резолюції відзначалося, що «Російська колонія в Женеві на зборах 13 лютого 1901 р.... виражає своє відверте співчуття студентам Київського університету з приводу незаконної та нелюдяної кари, яка звалилася на них за їхні справедливі вимоги [10, с. 10]. Навесні женеvська група анархістів надрукувала з приводу вищевказаних подій листівку «До товаришів у Росії», в якій закликали студентів і робітників продовжувати «велику і славу боротьбу за політичну свободу, повалення самодержавства, яке не встоїть перед натиском молодих сил» [12, с. 251].

І все ж апогеєм подій, пов'язаних з Київським університетом, стала демонстрація біля російського консульства в Женеві 5 квітня 1901 р., яка закінчилася зривом російського герба, скиненням його в річку, довгим, але неефективним слідством з боку швейцарської вла-

ди, енергійними протестами російського Міністерства закордонних справ, арештами емігрантів та їх висилкою із Швейцарії. Ці події, з одного боку, знайшли вичерпне відображення в документах Особливого відділу Департаменту поліції, дипломатичних звітах, а, з іншого, в різноманітних матеріалах учасників революційного руху. Саме в порівнянні всіх джерел можна відтворити цілісну картину тих подій.

Опис демонстрації у науковій літературі можна знайти лише в роботі М. Іовчука та І. Курбатової, присвяченій біографії Г. Плеханова, але опис дуже схематичний і присвячений лише гонінням проти Г. Плеханова після 5 квітня [13, с. 181]. Також схематично висвітлено події і в біографічній книжці Я. Гродзенського та П. Подляшук, присвяченій життю та діяльності В. Величкіної [5, с. 71]. Таке відношення до досить серйозної події в емігрантському житті можна пояснити тим, що акцію підтримав «економістський» журнал «Рабочее Дело» в той час, як їхні противники в особі газети «Іскра» виступили проти, оскільки вважали, що подібні дії могли привести до знищення політичного притулку в Швейцарії [16, с. 46]. Цікавим у зв'язку з наведеною позицією «Іскри» є той факт, що один з активних учасників демонстрації, згодом більшовик В. Бонч-Бруєвич, залишивши велику кількість спогадів з різних проблем емігрантської діяльності, в жодних з них не згадував про свою участь у подіях 5 квітня.

Найповніше демонстрація 5 квітня була висвітлена в донесенні керівника закордонною агентурою Департаменту поліції П. Рачковського від 20 липня 1901 р. Поліцейський чиновник підтвердив той факт, що однією з причин демонстрації наряду з виданням італійському уряду анархіста Джаффеї стали «заходи уряду у справі студентських заворушень в Петербурзі, Москві та Києві» [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 30]. Говорячи про кількість учасників демонстрації-вихідців із Росії П. Рачковський використовує поняття «майже всі місцеві російські студенти та студентки, як і велика кількість італійських анархістів та швейцарських соціал-демократів» [спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 30]. Слід зазначити, що поліцейський чиновник свідомо завищував кількість російських учасників. Точнішу інформацію про кількість учасників наводить газета «Листок «Рабочего Дела», яка повідомляла, що в цілому учасників мітингу було близько 800 осіб, з яких росіян – більше 200 [15, с. 35]. Про це свідчить і перлюстрований поліцією лист очевидця подій. «Коли в Женеві була вулична демонстрація проти Російського Консула, – пише він, – вікна будинку якого бомбардував натовп, що складався із більше ніж 200 студентів і студенток [6, спр. 487, арк. 2]. За даними російського анархіста Г. Сандомирського тільки жінок-студенток із Росії було більше 400, а чоловіків – декілька десятків, не враховуючи професійних революціонерів [19, с. 64]. У цілому ж слід підкреслити, що це дійсно, з огляду

на швейцарські реалії, була досить потужна маніфестація, яка не могла пройти не побаченою в Європі.

Далі опис подій з боку революційної преси та російської поліції в основному співпадає, хоча за свідченнями П. Рачковського маніфестація перед російським консульством була спланована раніше, про що свідчить нібито існування таємного плану дій ще напередодні та роздавання на мітингу гектографованої записки з закликком рухатися у напрямку російського консульства, побити скло, зірвати консульський герб та знищити його [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 30]. Але згодом той же П. Рачковський зазначає, що демонстранти не підготувалися до радикальних дій і не змогли вибити скло у консульстві, оскільки у них не виявилось каміння [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 30]. «Листок «Рабочего Дела» наголошував, що ідея походу до російського консульства виникла спонтанно під час мітингу, на якому «вільні виступи ораторів виражали енергійний протест проти деспотизму і всіляких насильств урядів і дихали гарячим співчуттям до студентів у Росії» [15, с. 36]. З нашої точки зору, радикальні події 5 квітня в Женеві скоріш за все були спонтанною, не підготовленою акцією. У нашому розпорядженні немає свідчень, які б підтверджували висновки П. Рачковського.

Після закінчення мітингу натовп дійсно вирушив до будинку російського консульства. За даними «Листка «Рабочего Дела» «частина публіки кинулась до під'їзду і почала зривати російський герб. Після досить тривалих зусиль двоголавий орел впав на землю, і натовп з дружними криками «Геть самодержавство!» став топтати його в грязюці. Потім герб було скинуто в Рону» [15, с. 36]. Згідно довідки Особливого відділу Департаменту поліції натовп рухався під імпровізованим червоним прапором, який несла студентка Бернського університету А. Котик [6, арк. 2].

За свідченнями емігранта Г. Сандомирського натовп «примудрився зірвати російський національний прапор та консульську вивіску. І те, і інше вони скинули в Рону» [19, с. 64]. Факт зриву прапора не підтверджується жодними іншими джерелами, що дає нам можливість зробити висновок про помилку Г. Сандомирського, який у своїх спогадах 1934 р. цілком міг переплутати поняття «герб» та «прапор».

Досить цікава інформація містилася в листах емігрантів із Женеві з приводу демонстрації. Так в листі 7 квітня 1901 р. в Одесу повідомлялося, що на зборах була маса народу «всіх національностей, виголошувалися промови і взагалі було дуже галасливо. Після зборів весь натовп посунув до Російського консульства з криками та співанням революційних пісень. У консульстві вибили вікна та зірвали герб, топтали його і скинули в Рону» [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 1]. У листі 12 квітня в Петербург невідомий відправник листа повідомляв про ті ж самі дії [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 2]. Дії демонстрантів, спрямо-

вані проти російської дипломатичної установи, пояснюються тим, що практично всі оратори у своїх виступах говорили про негативну роль, яку відіграють іноземні дипломатичні представництва, особливо російські та італійські, вимагаючи репресій політичних емігрантів.

Події 5 квітня 1901 р. були використані царським урядом для посилення тиску на швейцарський уряд. Саме такі настанови отримав російський представник у Берні А. Вестман від Міністерства закордонних справ. У листі графа В. Ламздорфа від 16 травня 1901 р. відверто говорилося про те, що необхідно використати інцидент 5 квітня 1901 р. (демонстрацію перед російським посольством у Женеві) для того, щоб вплинути на швейцарський уряд з метою обмежити свободу друку в Швейцарії у тому числі і для російських періодичних видань [1, спр. 268, арк. 6–8]. Але, як підкреслював В. Ламздорф, швейцарський уряд на це не піде, а вимоги російського посольства у Берні викличуть протести з боку як російських, так і швейцарських радикальних газет [1, спр. 268, арк. 6–8]. У цілому реакція царського уряду на подію у Женеві була досить жорсткою. За деякими свідченнями від швейцарського уряду вимагали компенсацію у розмірі 2 мільйонів франків, видачі головних російських емігрантів на чолі з Г. Плехановим, закриття всіх російських типографій [19, с. 35].

Швейцарський уряд був змушений провести розслідування інциденту. Але, на думку російської влади, поліція з'явилася дуже пізно на місце проведення акції і не змогла заарештувати всіх учасників протиправних дій. Арешту на місці було піддано лише трьох російських емігрантів Сергєєва, Крамера та Лелемана [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 30]. Деяка розгубленість учасників акції призвела до того, що спочатку вони навіть хотіли перекласти вину за зривання герба на агентів російської охоранки [18, спр. В.484.7, арк. 1]. Розслідування подій 5 квітня розпочалося лише через три дні, але за цей час найбільш скомпрометованим емігрантам вдалося знайти по два «благородних» свідки, які дали свідчення, що забезпечували учасникам алібі [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 31]. Всього до слідства було притягнуто 13 осіб, а саме: Архір'янец, Бернштейн, Волобринський, Кармін, Крамер, Левінсон, Лелеман, Максимов, Рудштейн, Сергєєв, Скорчев та Шухт [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 7]. У той же час російські офіційні представники вимагали арешту та видачі провідних російських емігрантів Баха, Бонч-Бруєвича, Велічкіної, Желновського, Іваншина, Котик, Кричевського та Сущинського. Але з допомогою женецького соціаліста Зігга – голови «Робітничого комітета», який зумів переконати міністра женецької юстиції та поліції Фавра у непричетності вищевказаних емігрантів до демонстрації, ніхто з них не був притягнутий до відповідальності [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 31]. Оцінюючи дії женецької влади з розслідування інциденту, російський дипломат

А. Вестман відзначав, що «слідство, більш ніж вірогідно, велося неправильно і розпочалося лише через декілька днів, багато осіб не було допитано взагалі» [2, спр. 8, арк. 10].

З свого боку, поліція Російської імперії завела свої карні справи проти можливих учасників подій 5 квітня 1901 р. Про це свідчать справи з архіву Особливого відділу Департаменту поліції В. Величкіної [8, спр. 1063, арк. 24], А. Котик [6, спр. 487, арк. 2], В. Бонч-Бруевича [7, спр. 6, ч. 83, арк. 195], Д. Левінсона [7, спр. 6, ч. 128, арк. 14], Х. Бернштейна [7, спр. 6, ч. 537, арк. 27].

Підсумком розв'язання інциденту став факт принесення вибачення швейцарською стороною Росії та висилки з Швейцарії чотирьох активних учасників подій: Бернштейна, Крамера, Левінсона та Лелемана [7, спр. 3, ч. 125, т. 15, арк. 23]. За деякими свідченнями через певний час вислані повернулися до Женеви або переїхали до інших міст Швейцарії, Франції, Німеччини [19, с. 65]. Царському уряду не вдалося добитися в Швейцарії видачі російських емігрантів про що свідчить інформація із донесення А. Вестмана В. Ламздорфу від 2 вересня 1901 р. «Вона [Федеральна рада. – Ю. К.], – писав А. Вестман, – сама суворо стежить за збереженням прав притулку для іноземців» [2, спр. 8, арк. 30]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що царському уряду не вдалося добитися бажаних результатів і використати інцидент для тиску на Швейцарію у боротьбі проти революційної еміграції. Більше того вже 25 квітня 1901 р. за повідомленням представників російської дипломатії в Женеві відбувся мітинг соціалістів та анархістів з метою протесту проти розпорядження Федеральної Ради вислати з країни активних учасників акції 5 квітня [3, спр. 16, арк. 73].

Демонстрація біля російського консульства та її наслідки дали змогу емігрантам більш рішуче реагувати на події в Росії. Вже 1 травня 1901 р. у Берні відбулася демонстрація, учасники якої несли гасла «Геть російський деспотизм!» та «Хай живе російська революція!». Про цю подію А. Вестман зразу ж повідомив російське МЗС [2, спр. 7, арк. 23–24]. Як і в Женеві місцева поліція пізно відреагувала на заклики демонстрантів, не зробивши нічого, щоб припинити антиросійську за формою акцію. Як відзначав «Бюллетень 30 Бунда» «швейцарські республіканці дозволять тобі, Союзна Рада, заборонити їм [російським емігрантам. – Ю. К.] вітати російську революцію та проклинати царський деспотизм?! Смішно!» [4, с. 3]. У цей же день у Берні з промовою в Народному будинку виступив Г. Плеханов, який, характеризуючи знову події в Києві, Москві та Петербурзі на початку року, закликав російський пролетаріат «покласти кінець деспотизму, одне існування якого є загрозою цивілізованому світу» [17, с. 76].

Події 5 квітня 1901 р. показали здатність емігрантів на радикальні дії проти царського уряду не лише на території Росії, а також співчутливе ставлення швейцарської влади до подібних заходів. Слід зазначити, що мітинги протесту чи солідарності стали з часом звичним явищем для російських емігрантів і осіб, що їм співчували. Такі акції стали проводитися регулярно з оперативною реакцією на події в Росії. Таким чином російська революційна еміграція виконувала своє завдання інформування західної спільноти про стан справ у Росії, звичайно, формуючи у пересічного жителя Західної Європи одностороннє бачення процесів у Російській імперії.

Бібліографічні посилання

1. Архів зовнішньої політики Росії в м. Москва (далі – АЗПР). – Ф. Миссія в Берне, оп. 843/3.
2. АЗПР. – Ф. II Департамент, оп. 456.
3. АЗПР. – Ф. Канцелярія МИД, оп. 470, 1901 г.
4. Бюллетень Заграничної Організації Бунда. – 1901 г. – № 4.
5. Гродзенский Я. Стойкость: Рассказ о жизни Веры Михайловны Величиной (Бонч-Бруевич) / Я. Гродзенский, П. Подляшук. – Воронеж: Центрально-Черноземное книжное изд-во, 1970. – 151 с.
6. Державний архів Російської федерації в м. Москва (далі – ДАРФ). – Ф. ДП, ОО, 1902 г.
7. ДАРФ. – Ф. ДП. ОО, 1898 г., д. 3, ч. 125, т. 15.
8. ДАРФ. – Ф. ДП. ОО. 1900 г.
9. ДАРФ. – Ф. 1741, оп. 1, ч. 2.
10. Документы Плеханова // Исторический архив. – 1956. – № 6. – С. 3–28.
11. Записка начальника Московского охранного отделения С. В. Зубатова «Студенческий вопрос» заведующему особым отделом Департамента полиции Л. А. Ратаеву // Каторга и ссылка. – 1927. – № 5. – С. 66–71.
12. Из обзора важнейших дознаний о государственных преступлениях за 1901 год // Былое. – 1907. – № 3. – С. 239–258.
13. Иовчук М. Плеханов / М. Иовчук, И. Курбатова. – М.: Молодая гвардия, 1977. – 352 с.
14. Листок «Рабочего Дела». – 1901. – № 6.
15. Листок «Рабочего Дела». – 1901. – № 7.
16. Переписка Г. В. Плеханова и П. Б. Аксельрода : в 2 т. / отв. ред. Р. Плеханова. – М.: Издание Р. М. Плехановой, 1925. – Т. 2. – 304 с.
17. Плеханов Г. В. Речь, произнесенная перед бернским рабочим союзом в день 1 мая 1901 г. в Народном доме / Г. В. Плеханов // Литературное наследие Г. В. Плеханова / ред. Л. Аксельрод. – М.: Соцэкгиз, 1934. – Сб. 2. – С. 76–77.
18. Російська національна бібліотека. Архів будинку Плеханова. – Ф. 1093, оп. 3603.
19. Сандомирский Г. Красные метеоры. (Силуэты и эпизоды Первой революции) / Г. Сандомирский. – М., Л.: Госиздат, Художественная литература, 1931. – 224 с.

Надійшла до редколегії 11.09.2009.

УДК 930.1 (477) «1903/1907»

О. О. Чепурко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МЕНШОВИКІВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1903–1907 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто основні тенденції в осмисленні проблеми становлення та розвитку меншовицьких партійних осередків Катеринославщини у 1903–1907 рр.

Ключові слова: меншовики, соціал-демократія, РСДРП, Катеринославська губернія.

Рассмотрены основные тенденции в осмыслении проблемы становления и развития меньшевистских партийных организаций Екатеринославской губернии в 1903–1907 гг.

Ключевые слова: меньшевики, социал-демократия, РСДРП, Екатеринославская губерния.

Special attention is given to the analysis of the historiography of arising and functioning of the Menshevik Party organizations Ekaterinoslav province in 1903–1907.

Key words: mensheviks, soschial-democracy, RSDLP, Ekaterinoslav province.

Дослідження програмних засад, форм і методів практичної роботи меншовицьких осередків Катеринославщини є важливим чинником подальшого наукового вивчення суспільно-політичного руху українських земель, складником якого були меншовики. Висвітлення ідейних поглядів та оцінка діяльності меншовиків Катеринославської губернії надає можливість зрозуміти одну з впливових політичних партій, яка діяла в Україні на початку ХХ ст. На цей час уже започаткована певна дослідницька традиція у вивченні регіональних організацій РСДРП у дожовтневий період, тому спробуємо в цій розвідці встановити дійсний рівень розробки теми та простежити основні тенденції у висвітленні проблеми, заповнивши цим лакуну в історіографії меншовизму.

На превеликий жаль, історія меншовиків губернії раніше мало досліджувалася, окремі сюжети цієї наукової проблематики вміщені у студиях, присвячених історії РСДРП та її фракцій, праці більшовицьких периферійних організацій. Комплекс опрацьованої літератури, відповідно до проблемно-тематичного змісту, характеру джерельної бази та методології досліджень, автор поділив на два напрями (вітчизняну та зарубіжну історіографію), що відбивають розвиток та осмислення теми в історичній науці.

© О. О. Чепурко, 2010

У дослідженні меншовиків Катеринославщини вітчизняними дослідниками варто виділити кілька періодів. Перші праці, присвячені меншовизму як різновиду загальноросійської соціал-демократії, з'явилися ще в дореволюційний історіографічний період (1903–1917 рр.) внаслідок політичних дискусій всередині РСДРП, а їх авторами були лідери опонуючих фракцій – Ф. Дан, В. Ленін, Ю. Мартов [22; 28; 13]. У своїх стислих за формою студиях вони не торкалися історії місцевих організацій, але окреслили основні ідеологічні засади РСДРП, уперше проаналізували причини фракційного розколу партії. Зміст цих праць дозволяє відчутти специфіку політичної ситуації, в якій доводилося працювати меншовикам, з'ясувати напрями діяльності фракцій. Однак цим розвідкам властива фрагментарність, некритичність в оцінках, що зумовлено насамперед нездатністю відійти від партійних позицій. Окремі аспекти діяльності меншовиків Катеринославщини висвітлено на шпальтах тогочасної регіональної преси [11; 17; 31; 42]. Утім, у дореволюційну добу жодної розробки з історії меншовиків губернії не проводилося, а поодинокі факти з регіональної історії використовувалися дослідниками соціал-демократії як побічний, описовий матеріал, інтерпретація якого залежала насамперед від політичних переконань авторів.

Новий етап у дослідженні меншовизму часів революційних подій 1903–1907 рр. розпочався вже у перші роки радянської влади, позначені появою нових умов на науковій ниві, що посприяло виходу науково-публіцистичних праць, присвячених історії РСДРП та її фракцій. Його характерною ознакою є наявність двох напрямів в історіографії меншовизму. Перший представлений працями самих меншовиків – Л. Мартова, О. Потресова, – які дозволяють зрозуміти дії членів меншовицької фракції у відповідні історичні періоди, створюють системне уявлення про причини виникнення фракцій та вплив рішень II з'їзду партії на периферійні організації [27; 38]. По суті, це нариси історії РСДРП, де на тлі огляду історичних реалій, у яких довелось працювати меншовикам, поданий аналіз їхньої ідеології та практичних дій. Але праці названих істориків партії у повній мірі об'єктивними назвати важко, бо будучи безпосередніми учасниками описаних подій, автори не змогли зберегти неупередженість.

Другий напрям репрезентований працями більшовиків С. Діманштейна, Д. Ерде, Л. Каменева, П. Лепешинського, М. Майорова, М. Попова [25; 14; 20; 23; 57; 36]. Їхня цінність полягає у використанні маловідомих фактів, у введенні до наукового обігу нових документальних джерел і свідчень очевидців. Водночас, слід відзначити, що ці роботи підготовлені з позицій нової політичної влади в державі, у дусі виправдання боротьби більшовиків проти представників меншості. У цей період набула поширення й теза, що меншовизм та більшовизм – це два протилежні напрями російської соціал-демократії,

зокрема акцентувалося на тому, що меншовики – опортуністи і зрадники інтересів робітничого класу [32; 37], течія РСДРП, яка «розбещувала пролетаріат ілюзіями реформізму» [26, с. 151]. Водночас у творох цього історіографічного етапу втілювалася думка про те, що опорою меншовиків у пролетарському русі була «робітнича аристократія», наближена до дрібної буржуазії за своїм соціальним становищем. Подібні кліше радянської історіографії залишалися незмінними до кінця 1980-х рр. – початку 1990-х рр.

Діяльність меншовиків Катеринославської губернії в історичній літературі 1917 – початку 1930-х рр. не стала окремою темою наукових досліджень, проте була епізодично розглянута в працях К. Авраменка, О. Пахомова, М. Перельмана, І. Полякова, С. Штейна [1; 33–35; 56]. У спробах узагальнити історію соціал-демократичних, насамперед більшовицьких, організацій Катеринославщини дослідники виявили чисельну перевагу меншовиків у регіоні. Мали місце і недоліки: науковці оминули своєю увагою частину периферійних організацій губернії, К. Авраменко та М. Перельман взагалі не розрізняли фракційність членів парторганізацій.

Наступний період в історії вивчення меншовизму припав на середину 1930-х – початок 1950-х рр. Утвердження в цей час однопартійної системи, встановлення тоталітарного режиму й «культу особи» призвело до скорочення публікацій, тенденційності, а нерідко й до фальсифікацій історичної дійсності. Діяльність меншовиків Катеринославщини розглядалася в контексті їх протистояння з більшовиками і дістала різко негативні оцінки [18]. Поряд з тим, дослідники прискіпливо вивчали спроби більшовиків очолити соціал-демократичні організації регіону, тим самим формуючи образ більшовизму як єдиної революційної сили 1905–1907 рр. і відповідно принижуючи роль меншовиків [3; 5; 39]. Повоєнне десятиріччя позначилося появою праць І. Берхіна, низкою дисертаційних досліджень, у яких спрощено, без ґрунтового аналізу джерельної бази висвітлювалися сюжети ідейної боротьби більшовиків і меншовиків за вплив на маси та особливості реалізації власних політичних програм [2; 4; 55]. Праці цього періоду не стали суттєвим внеском у наукову розробку відзначеної теми, але були певним етапом у її вивченні.

Значне розширення тематики праць, залучення ширшої джерельної бази, а головне застосування істориками наукових підходів і методів (хоча і скutih ідеологічними рамками) – все це було притаманне новому історіографічному періоду – від середини 1950-х до початку 1990-х рр. У науковому обігу з'являються праці І. Велигури, М. Маценка, В. Модестова, Г. Рубцова, які, щоправда, за своєю спрямованістю, використаними методами та понятійними категоріями принципово не відрізнялися від тих, що склалися впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. Не була переглянута на основі аналізу партійної до-

кументації діяльність меншовицьких організацій Катеринославської губернії в 1903–1907 рр. [8; 29; 30; 40]. У монографіях П. Варгатюка, П. Шморгуна, О. Юрченка та М. Демченка багатий фактичний матеріал поєднався із застарілими оцінками ідейної та політичної еволюції меншовиків – історія фракції набувала негативного контрреволюційного забарвлення, а її членам все ще було відмовлено у праві називатися марксистами [6; 7; 58].

Наступний етап у вивченні історії меншовиків губернії розпочався на початку 1990-х рр. і був пов'язаний з крахом тоталітаризму й ідеологічного монізму, що створило сприятливі умови для позбавлення суб'єктивності та ідеологічних нашарувань у висвітленні проблеми, залучення нових архівних джерел, раніше невідомих праць зарубіжних науковців. На шляху до комплексного вивчення меншовизму сучасні українські дослідники вже опанували окремі теми: вивчали соціальну базу політичної сили, участь меншовиків у профспілковому русі, ліквідацію меншовицької опозиції на початку 1920-х рр. [12; 15; 16; 19; 48] та ін. Аналізуючи наукові дослідження істориків 1990-х рр. – початку XXI ст., не можна не помітити, що історія меншовиків періоду 1903–1907 рр. ще не стала предметом дослідження. Фактично єдиними студіями, автори яких торкалися діяльності меншовиків у роки революції 1905–1907 рр., стали праці Р. Ветрова, С. Донченко та С. Світленка [9; 10; 41]. Однак у цих працях не вивчалися дії меншовиків губернії й містився лише узагальнюючий матеріал з історії меншовиків українських земель.

Скромний внесок у розробку цієї наукової проблеми зробив автор даної статті. Зокрема, окреслив коло актуальних та перспективних напрямів майбутніх досліджень [53; 54], проаналізував основні види джерел з історії меншовиків губернії [52], розглянув процес утворення фракційних осередків усередині катеринославської міської партійної організації, зміст ідейних протиріч, причини та наслідки ідейного розбрату рядових партійців [50; 51], дослідив участь представників обох фракцій РСДРП у збройній боротьбі проти влади, організацію бойових загонів із радикально налаштованих мешканців регіону [49].

Характеристика історіографії зазначеної наукової проблеми є неповною без аналізу досліджень зарубіжних науковців. Значний внесок у дослідження становлення і розвитку меншовизму зробили сучасні російські історики С. Тютюкін, В. Шелохаєв, В. Тумарінсон, О. Логунов, І. Урілов [24; 43–47]. Ними ґрунтовно розглянуто ідеологічну еволюцію меншовизму, простежено історію взаємовідносин меншовиків з більшовиками. Автори наголошують на тому, що в обох фракціях РСДРП залишалася внутрішня нестабільність – світоглядні, стратегічні й тактичні питання періодично викликали протиріччя не тільки між фракційними ідеологами, але й центральними та місцевими партійними організаціями. Утім, попри безперечні науко-

ві надбання (праці розкривають сутність меншовизму), в цих працях не з'ясовані особливості роботи меншовицьких осередків Катеринославщини. Виняток становлять розвідки Г. Куромії, Т. Фредгута, В. Чартерса, присвячені економічному розвитку губернії, революції 1905–1907 рр., в яких автори лише епізодично торкалися діяльності місцевих партійних осередків [21; 59; 60].

Підводячи підсумок, слід підкреслити, що, незважаючи на існування певної історіографічної традиції, історія діяльності меншовицьких організацій Катеринославської губернії у 1903–1907 рр. розглянута недостатньо. Аналіз доробку фахівців з теми дослідження свідчить про зацікавленість науковців таким суспільно-політичним явищем, як меншовизм, ще від початку ХХ ст. Увага приділялася окремим напрямом партійної роботи меншовиків, зокрема висвітлювалися внутрішньопартійні конфлікти з більшовиками, участь у профспілковому русі в роки революції 1905–1907 рр., діяльність найвідоміших меншовицьких регіональних лідерів та ін. Проте ряд питань залишилися поза увагою дослідників і подальше їх вивчення й далі залишається однією з актуальних проблем. Новітній аналіз історії місцевих організацій РСДРП губернії та в цілому українських земель надасть можливість позбутися стереотипних уявлень та міфів, сприятиме виходу на більш серйозний рівень дослідження, як-от: з'ясує наскільки програмні положення меншовицької фракції відповідали реальним потребам населення, а також наскільки ідеологія меншовиків відповідала завданням цивілізаційного розвитку держави.

Бібліографічні посилання

1. *Абраменко К.* Нарис з історії соціал-демократичного руху на Сталінщині (1900–1907 рр.) / К. Абраменко. – Х.; К.: Пролетар, 1931. – 138 с.
2. *Берхин И.* Луганская большевистская организация в период русской революции / И. Берхин. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1947. – 184 с.
3. *Берхин И.* Луганские большевики в революции 1905–1907 гг. / И. Берхин // Пролетарская революция. – 1941. – № 1. – С. 21–32.
4. *Берхин И.* Луганский профсоюз металлистов / И. Берхин. – М.: Госполитиздат, 1947. – 142 с.
5. *Берхин И.* Юношеские годы К. Е. Ворошилова / И. Берхин // Исторический журнал. – 1941. – № 2. – С. 38–45.
6. *Варгатюк П.* Забуті події та імена із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період / П. Варгатюк, П. Шморгун. – К.: Політвидав України, 1990. – 141 с.
7. *Варгатюк П.* У борні гартована: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини / П. Варгатюк. – Д.: Промінь, 1990. – 247 с.
8. *Велигура И.* Большевистская газета «Донецкий колокол» / И. Велигура. – Луганск: Луганское областное издательство, 1962. – 108 с.
9. *Ветров Р.* Меншовики України в роки першої народної революції (1905–1907 рр.) / Р. І. Ветров // Демократична революція 1905–1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення : зб. наук. пр. – Д.: ДНУ, 2005. – С. 23–28.

10. *Ветров Р.* Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Д: Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 245 с.
11. *Владов М.* Близятся выборы / М. Владов // Донецкий колокол. – 1907. – № 15. – С. 2.
12. *Голікова О.* Звуження соціальної бази меншовиків в Україні у 1917–1920 рр. та його наслідки / О. Голікова // Вісник Харк. держ. ун-ту. – Х.: Основа, 1998. – № 401. – С. 93–100.
13. *Дан Ф.* Из истории рабочего движения и социал-демократии в России / Ф. Дан. – Б. м.: Изд-во Донская речь, 1906. – 86 с.
14. *Диманштейн С.* Кто такие меньшевики / С. Диманштейн. – Х.: Путь просвещения, 1923. – 51 с.
15. *Древаль, Ю. В. И.* Ленин и становление блока большевиков с меньшевиками-партийцами (декабрь 1908 – август 1909 гг.) / Ю. Древаль // Вісник Харк. ун-ту. – Х.: Основа, 1991. – № 350. – С. 86–89.
16. *Древаль Ю.* Меншовики і Україна: нова оцінка деяких спірних питань / Ю. Древаль // Вісник Харк. держ. ун-ту. – Х.: Основа, 1993. – № 375. – С. 39–41.
17. *Звонарь О.* Новое течение в соц-[иал] демократии / О. Звонарь // Донецкий колокол. – 1906. – № 2. – С. 2.
18. *Иванов Л.* Революция 1905–1907 гг. на Украине // Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России / Л. Иванов. – М.: Политиздат, 1949. – С. 21–29.
19. *Иваненко В.* Ліквідація демократичної опозиції (політичне переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х рр.) / В. Иваненко, А. Голуб // Грані. – 2002. – № 3. – С. 10–14.
20. *Каменев Л.* Меншевики в первой русской революции / Л. Каменев. – М.: Госиздат, 1923. – 95 с.
21. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр. / Г. Куромія; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев. – К.: Основи, 2002. – 510 с.
22. *Ленін В.* Короткий нарис розколу РСДРП / В. Ленін // Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. 9. – М.: Політична література України, 1970. – С. 219–225.
23. *Лепешинский П.* Меншевики / П. Лепешинский. – Л.: Молодая гвардия, 1931. – 72 с.
24. *Логунов А.* Революция 1905–1907 гг. и российская социал-демократия / А. Логунов. – Ростов-на-Дону: Знание, 1992. – 164 с.
25. *Майоров М.* Більшовизм й революція 1905 року на Україні / М. Майоров. – Х.: Пролетар, 1930. – 184 с.
26. *Майорский Н.* К вопросу о расколе искровцев / Н. Майорский // Пролетарская революция. – 1926. – № 5. – С. 151.
27. *Мартов Л.* История Российской Социал-Демократии [Часть 1]. Период 1898–1907 гг. / Л. Мартов. – М.: Книга, 1923. – 228 с.
28. *Мартов Ю.* Социал-демократия 1905–1907 гг. / Ю. Мартов // Общественное движение в России в начале ХХ в. – Т. 3. – Кн. 5. – СПб.: Книга, 1914. – С. 537–643.
29. *Маценко Н.* Большевики Донбаса в период подъема первой русской революции / Н. Маценко. – Сталино: Сталинское обл. изд-во, 1967. – 40 с.
30. *Модестов В.* Рабочие Донбасса в трёх русских революциях / В. Модестов. – М.: Мысль, 1974. – 268 с.
31. *Модестов К.* Итоги профдвижения в Екатеринославе / К. Модестов, Л. Файнштейн // Новая копейка. – 1910, 1 января. – С. 3.

32. *Невский В.* К 20-летию партии / В. Невский // Пролетарская революция. – 1923. – № 2. – С. 3–16.
33. *Пахомов А.* Нарис з історії робітничого руху та революції 1905 року на Криворіжжі / А. Пахомов. – Х.: Пролетар, 1932. – 80 с.
34. *Перельман М.* Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року. З історії революційного юнацького руху на Катеринославщині / М. Перельман. – Х.: Молоді більшовик, 1931. – 114 с.
35. *Поляков І.* Роки бурі й натиску / І. Поляков. – Х.; Д.: Держвидав України, 1930. – 96 с.
36. *Попов Н.* Мелкобуржуазные антисоветские партии (шесть лекций) / Н. Попов. – М.: Красная новь, 1924. – 76 с.
37. *Попов Н.* Некоторые итоги политической эволюции партии меньшевиков / Н. Попов // Коммунистическая революция. – 1922. – № 11–12. – С. 41–44.
38. *Потресов А.* Социал-демократическое движение в России / А. Потресов. – М.; Л., 1928. – 64 с.
39. *Премислер І.* З історії революційного Луганська / І. Премислер. – К.: Держполітвидав, 1940. – 166 с.
40. *Рубцов Г.* Військово-бойова робота більшовиків України (1905–1907 рр.) / Г. Рубцов. – К.: Держвидав, 1958. – 159 с.
41. *Світленко С.* Катеринослав у демократичній революції 1905–1907 років: початки революційної загрози / С. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д.: ДНУ, 2006. – С. 19–36.
42. *Тин Н.* Кого и как выбирать / Н. Тин // Донецкий колокол. – 1907. – № 16. – С. 2.
43. *Тумаринсон В.* Меньшевики и большевики: несостоявшийся консенсус / В. Тумаринсон. – М.: РОССПЭН, 1994. – 320 с.
44. *Тютюкин С.* Марксисты и русская революция / С. Тютюкин, В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 1996. – 240 с.
45. *Тютюкин С.* Меньшевизм: страницы истории / С. Тютюкин. – М.: РОССПЭН, 2002. – 560 с.
46. *Урилов И.* История российской социал-демократии (меньшевизма) / И. Урилов. – Ч. 3. Происхождение меньшевизма. – М.: Собрание, 2005. – 416 с.
47. *Урилов И.* Судьбы российской социал-демократии / И. Урилов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 188 с.
48. *Ченцов В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-і роки / В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
49. *Чепурко О.* Бойова робота соціал-демократів Катеринославської губернії в 1905 р. / О. О. Чепурко // Демократична революція 1905–1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення : зб. наук. пр. – Д.: ДНУ, 2005. – С. 29–45.
50. *Чепурко О.* Діяльність меншовиків Катеринослава на початку Першої російської революції (січень – лютий 1905 р.) / О. О. Чепурко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Вип. 2. – Д.: ДНУ, 2003. – С. 122–132.
51. *Чепурко О.* Зародження меншовизму в Катеринославі напередодні першої російської революції (1903–1904 рр.) / О. О. Чепурко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія. Історія та археологія. – Вип. 10. – Д.: ДНУ, 2002. – С. 102–107.
52. *Чепурко О.* Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.: аналіз джерельної бази проблематики / О. О. Чепурко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія. Історія та археологія. – Вип. 13. – Д.: ДНУ, 2005. – № 5. – С. 179–192.

53. *Чепурко О.* Меншовики Катеринославської губернії на початку XX ст.: історіографічні стереотипи та малодосліджені проблеми / О. О. Чепурко // Бюроистен. – 2008. – № 6. – С. 14–16.

54. *Чепурко О.* Меншовизм на початку XX ст.: історіографія проблеми / О. Чепурко // Проблеми політичної історії України : зб.наук. пр. – Д.: ДНУ, 2006. – С. 184–195.

55. *Шморгун П.* Советы рабочих депутатов на Украине в 1905 г. : дис. ... канд. ист. наук / П. Шморгун. – К., 1951.

56. *Штейн С.* 1905 рік на Юзівщині (Сталінщині) / С. Штейн. – Х.: Пролетар, 1930. – 168 с.

57. *Эрде Д.* Меньшевики / Д. Эрде. – Х.: Пролетарий, 1930. – 94 с.

58. *Юрченко О.* Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні (80–90-і роки XIX століття) / О. Юрченко, М. Демченко. – К.: Політвидав, 1983. – 182 с.

59. *Charters W.* Workers, strikes, and pogroms: the Donbass-Dnepr Bend in Late imperial Russia, 1870–1905 / W. Charters. – Princeton: University Press, 1992. – 288 p.

60. *Friedgut T.* Iuzovka and revolution. V. I. Life and work in Russia's Donbass, 1869 – 1924 / T. Friedgut. – Princeton: Princeton University Press, 1989. – 368 p.

Надійшла до редколегії 02.09.2009.

УДК 94:329 (47+57) «1898/1917»

С. І. Поляков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РСДРП ТА БУНД: СПІВРОБІТНИЦТВО І ПРОТИСТОЯННЯ НА ЕТАПІ БОРОТЬБИ ПРОТИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА

Висвітлено загальні та особливі риси розвитку загальноросійських та національних соціал-демократичних партій в Російській імперії на початку XX ст., об'єктивні причини їх суперечливої взаємодії, наслідки і практичні результати об'єднання РСДРП та Бунду.

Ключові слова: РСДРП, Бунд, національні соціал-демократичні партії, автономія, федерація.

Освещены общие и особенные черты развития общероссийских и национальных социал-демократических партий в Российской империи начала XX в., объективные причины их противоречивого взаимодействия, последствия и практические результаты объединения РСДРП и Бунда.

Ключевые слова: РСДРП, Бунд, национальные социал-демократические партии, автономия, федерация.

The author examines the Russian Empire at the beginning of the twentieth century and traces the development of national social-democratic parties. He explores the grounds for their interaction, and describes the pragmatic consequences of the union of RSDWP and Bund.

Key words: RSDWP, Bund, national social-democratic parties, autonomy, federation.

Російська імперія сформувалася як поліетнічна держава. Свою національну політику державна влада будувала на великодержавних принципах, які сіяли національну ворожнечу. Така політика була спрямована на русифікацію, викликала відповідну негативну реакцію з боку національних меншин, підкладала під загальнодержавну цілісність «бомбу уповільненої дії», яка рано чи пізно мала вибухнути.

Значна частина єврейського населення, якщо урахувати його досить високий інтелектуальний рівень і багаті історико-культурні традиції, не бажала миритися зі своїм принизливим станом, гостро реагувала на політику асиміляції і обмеження політичних та громадянських прав, перейшла в опозицію до самодержавного режиму. Особливу активність виявляла єврейська молодь, яка брала участь у різних формах революційної боротьби, навіть у найрадикальніших її проявах. Якщо акцентувати увагу тільки на організаційно-партійному будівництві, то слід виокремити такі процеси: приєднання єврейської молоді до загальноросійських політичних організацій та партій революційного характеру, в яких питома вага представників єврейського населення завжди була високою, а також створення самостійних єврейських національних партій.

Виразниками національних інтересів були саме національні партії. Національний характер партії виявлявся в тому, що провідне місце в системі партійних пріоритетів належало вирішенню національного питання як першої і необхідної умови для подальшої державної перебудови імперії. Ідея національного відродження відіграла важливу, якщо не визначальну, роль у процесі формування національних політичних партій [5; 6].

Науковці неодноразово підкреслювали, що переважна більшість національних партій соціалістичної орієнтації мала своїм історичним попередником законспіровані гуртки і групи 1880–1890-х рр. Ці партії формувалися під прямим впливом, з одного боку, європейських, а з другого, – російських соціалістичних ідей, поглядів і традицій. Залежно від соціальних і культурних традицій народів, рівня економічного розвитку національних регіонів та ступеня модернізації життя етносів європейський або російський вплив відігравав більшу або меншу роль у процесі формування національних політичних партій. Наприклад, у Польщі, Фінляндії, Прибалтиці визначальним був європейський вплив. В Україні і Казахстані, на Кавказі більш вагомо

відчувався російський вплив. Крім того, наприкінці XIX ст. в Росії, що було характерно і для багатьох європейських країн, широко розповсюджувалась ідеологія марксизму. Вона впливала на свідомість національної інтелігенції, показувала їй альтернативу ліберальній моделі розвитку свого етносу [4, с. 261].

Роз'єднання національного руху за ідеологічною ознакою на політичні табори залежно від суспільного ідеалу (капіталізм або соціалізм) стимулювало більш динамічний розвиток національних політичних партій. Проте за наявності принципових ідеологічних розбіжностей вони часто-густо солідаризувалися між собою, коли мова йшла про національне питання, і в той же час викликали незадоволення з боку своїх «ідеологічних побратимів». Замість співробітництва між загальноросійськими і національними партіями виникали відносини суперництва і протистояння. Практичні результати, наслідки таких суперечливих міжпартійних взаємин зумовлювалися умінням партійних лідерів діалектично розв'язувати питання про співвідношення «соціального» і «національного», не перетворювати це співвідношення у дихотомію: або «біле», або «чорне».

В умовах Російської імперії процес національного партійного будівництва проходив нерівномірно. Перші національні політичні партії з'явилися саме в регіонах, передусім на північному заході і в Закавказзі, зі сталими і давніми традиціями визвольного руху. Різнилися і темпи партійного будівництва як такого. Воно значно просувалося уперед у тих губерніях, в яких соціальний та культурний рівень етносу був значно вищим, ніж в інших регіонах імперії. Партійні активісти жваво обговорювали проблеми теорії, вирішували питання стратегії і тактики, створювали організації, які мали більш-менш визначені критерії членства в партії. І навпаки, в регіонах з низьким рівнем національної самосвідомості населення політичне самовизначення, ідеологічна та організаційна диференціація проходили пізніше і повільніше. Певна асинхронність партійного будівництва, що склалася об'єктивно в масштабах імперії, загострювала боротьбу за особисте або партійне лідерство у визвольному русі взагалі. «Старі» партії, що виникли раніше, вчасно підхопивши «пальму першості», будь-що намагалися міцно утримувати її у своїх руках, коли мова йшла про взаємини з «новими» партіями.

На II з'їзді РСДРП (1903 р.) при обговоренні питання про місце Бунду в партії представник ЦК Бунду М. І. Лібер-Гольдман заявив (цитуюмо мовою оригіналу. – С. П.): «Я констатую тот факт, что здесь обсуждается вопрос, нужна ли самостоятельная организация еврейскому пролетариату. Поднят странный вопрос, нужен ли Бунд вообще. Поднимают теперь подобного рода вопрос, поднимают этот вопрос на шестом году со времени основания Бунда, после того, как он играл столь видную роль во всей истории нашей партии, могут лишь

люди, родства не помнящие. (Председатель просит быть спокойнее). Я удивляюсь, что здесь история Бунда изображена таким образом. За время существования Бунда возникла прямо грандиозная картина еврейского рабочего движения. Революционная волна разлилась по всему району, где живет еврейский пролетариат; париев Бунд обратил в огромную революционную силу, но этого наши товарищи не видят. Нужно с горечью отметить, что правительство лучше оценивает результаты нашей работы, чем наши товарищи» [2, с. 70].

Насправді обговорювалися зовсім інші питання, на що вчасно звернув увагу Л. Д. Троцький: «Я с удивлением слышал, когда т. Либер говорил о желании нашем уничтожить Бунд. Что это значит? Хотим ли мы уничтожить тех физических лиц, которые входят в организацию Бунда? Хотим ли мы уничтожить ту плодотворную работу по развитию сознания еврейского пролетариата, которую совершает Бунд и на которую напирал т. Либер? Или же мы хотим «уничтожить» в Бунде лишь специальную форму его положения в партии? Бунд, как единственный представитель интересов еврейского пролетариата в партии и перед партией, – или Бунд, как специальная организация партии для агитации и пропаганды среди еврейского пролетариата? Так может быть поставлен вопрос» [2, с. 71]. Це лише один приклад гострої дискусії з принципових питань, які обговорювались на з'їздах РСДРП.

Зарубіжні гості, представники братніх партій неодноразово підкресливали суттєві особливості з'їздів російських есдеків. Загальний теоретичний рівень дискусій був доволі високим. Виступи вождів тривали годинами, і коли вони розглядали теоретичні питання, обгрунтовували свої позиції різними історичними фактами, аналогіями, то слухач відразу забував, що проходить політичний з'їзд. Це більш нагадувало зібрання викладачів вищих навчальних закладів або тривалий науковий спір. Але учасники були твердо переконані, що спочатку необхідно повно і остаточно з'ясувати теоретичні проблеми, лише потім переходити до вирішення практичних завдань. І якщо вони на своїх з'їздах інколи доводили власне переконання до абсурду, то це можна пояснити не стільки особливостями російського інтелекту і темпераменту, скільки умовами російського визвольного руху. Він був підпільним, у значній мірі пов'язаний з еміграцією, а вожді відірвані від безпосередньої практичної діяльності. На відміну від лідерів західноєвропейського робітничого руху російські вожді увесь свій час та енергію присвячували вивченню суспільних, філософських та економічних теорій [1, с. 80].

І загальноросійські, і національні соціалістичні партії ставили за мету проведення системних реформ в усіх без винятку сферах суспільного життя. Що їх поєднувало? Перш за все, вони були близьки-

ми за ідеологічною, теоретичною ознакою, тому що майбутнє Росії вони пов'язували не стільки з демократичною республікою, скільки з соціалізмом. Програмні положення передбачали побудову соціалістичного суспільства на основі революційних перетворень. Складність співвідношення «соціального» і «національного» полягало в тому, що і загальноросійські, і національні партії однаково визнавали необхідність вирішення і соціального, і національного питання. Але... Загальноросійські партії першочергового значення надавали соціальному питанню, вирішували національне питання у контексті соціалістичного ідеалу в цілому, вважаючи, що визволення націй є природним результатом перемоги демократії і соціалізму. Отже, пріоритет соціального питання не можна розцінювати як ігнорування національного питання як такого. Хоча слід визнати, що сам по собі такий пріоритет викликав певну тривогу у тих, хто віддавав перевагу «національному», а русифікаторська політика самодержавства лише посилювала їх занепокоєння.

У російських соціал-демократів викликало тривогу інше: спроби бундівців виражати інтереси єврейської нації всупереч декларованим ідеологічним принципам, що кваліфікувалося як пряма загроза інтернаціоналізму, єдності трудового народу різних національностей у боротьбі за соціалізм.

У практиці буржуазних держав нового часу можна було знайти декілька варіантів улаштування етносами свого національно-державного ладу, починаючи з культурно-національної, національно-територіальної автономії і закінчуючи незалежними національними державами або федераціями незалежних держав на основі географічної чи історико-культурної спільності. З урахуванням поліетнічності Російської держави, темпів насильницької русифікації не складно було усвідомити, що у «дорожню карту» для вирішення національного питання в російських умовах могли увійти не тільки вимоги рівноправ'я усіх націй в демократичній державі, а й вимоги сформування автономного утворення або створення самостійних незалежних держав поза межами Росії з перспективою їх об'єднання у федерацію на добровільній і рівноправній основі. Навіть у випадку перетворення Росії у демократичну державу вона могла і не увійти в цю федерацію, якщо б Росія спробувала нав'язати свою волю іншим самостійним державам – суб'єктам федерації. Результат для соціалістів-інтернаціоналістів невтішний – Росія і федерація виступатимуть антитепами.

Така логіка мислення віддзеркалювалася й на міжпартійних відносинах. Бундівці, наприклад, визнавали необхідність єднання з РСДРП у практичній роботі. Однак намагалися зберегти організаційну незалежність або об'єднатися на федеративній основі при збереженні повної самостійності в питаннях діяльності серед єврейських

робітників. Принципова позиція РСДРП щодо злиття в єдиній партії усіх національних організацій сприймалася не як інтернаціоналізм партійного будівництва заради загальних цілей класової боротьби, а як прояв партійного шовінізму, проти якого необхідно вести ідейну боротьбу.

Бунду як політичній партії належить велика заслуга у створенні РСДРП. Із дев'яти делегатів I з'їзду РСДРП (1898 р.) п'ять мали єврейське походження, три делегати представляли Бунд. Він увійшов у загальноросійську соціал-демократичну партію як автономна організація в питаннях щодо роботи серед єврейських робітників. У першій половині 1903 р. Бунд остаточно сформулював свою позицію в організаційному питанні загальнопартійного будівництва, ультимативно вимагаючи визнати його «єдиним представником єврейського пролетаріату». II з'їзд РСДРП рішуче відхилив ультиматум бундівців. У відповідь делегація Бунду, покинувши з'їзд, заявила про свій вихід із РСДРП [2, с. 428, 440, 501–514].

У 1906 р. на IV з'їзді РСДРП М. І. Лібер-Гольдман, констатує зміни у політичній ситуації, розширення робітничого руху в умовах революції, а також вказуючи на негативні наслідки недовіри і злощастливості, що виникли у стосунках двох партій у результаті розриву організаційних зв'язків, сказав (цитуюмо мовою оригіналу. – С. П.): «Социал-демократия должна делать из этого тот практический вывод, что классовая борьба пролетариата всей страны требует существования единой, сильной, сплоченной партии... РСДРП будет охватывать все стороны жизни и постепенно будет выливаться именно в ту организационную форму, которая нам представляется в виде единой сильной партии, опирающейся на пролетарские массы каждой национальности... И вот перед нами два пути: одни говорят, что Российская социал-демократия стоит на одном организационном принципе, мы – на другом; будем же вести борьбу до тех пор, пока друг друга не съедим. Другие говорят: Российская социал-демократия стоит на одном принципе, мы на другом, но у нас с Российской социал-демократией общее всё от начала до конца: у нас одна программа, одна тактика, одни стремления, одно прошлое, одно будущее. Мы спрашиваем себя: какой же путь является для нас наиболее целесообразным?» [10, с. 428–429].

У період революції обидві партії в багатьох ситуаціях діяли спільно, що, безумовно, згладжувало гостроту їх протистояння. Політична ситуація вимагала поновлення організаційних партійних зв'язків. Але наскільки обидві партії були готові до вирішення цієї проблеми?

Для більшовиків не існувало альтернативи територіальному принципу створення та діяльності парторганізацій. Більше того, у проєкті резолюції, підготовленому до IV з'їзду, вони стверджували, що переважна більшість партій вже відмовилась від федералістського

принципу, в багатьох містах функціонують об'єднані комітети національних соціал-демократичних організацій. На їхню думку, майбутній з'їзд повинен використати накопичений досвід щодо формування об'єднаних комітетів у кожній місцевості, розробити найефективніші заходи для повного і остаточного злиття усіх національних соціал-демократичних партій Росії в єдину РСДРП [10, с. 486]. Меншовики спеціального проекту резолюції не готували, але на самому з'їзді рішуче підтримували платформу більшовиків.

Якщо СДПіЛ та ЛСДРП (СДЛК) об'єдналися з РСДРП на основі того, що визнавалися територіальними організаціями, які ведуть роботу серед робітників усіх національностей, що проживають на відповідній території, та об'єднують діяльність усіх парторганізацій, то Бунд увійшов у склад РСДРП як соціал-демократична організація єврейського пролетаріату, не обмежена у своїй діяльності районними межами. Обидві партії пішли на поступки. Компромис був явним і свідомим, тому що в лавах обох партій існували радикально налаштовані групи, які вважали неприпустимим поєднання територіального і національного принципів у партійному будівництві. Тому перед делегатами з'їзду виникла дилема: або-або. Причому слід відзначити, що на відміну від деяких сучасних дослідників делегати-бундівці жодного разу у ході дискусії не дорікали РСДРП в ігноруванні національного питання. Мова йшла про єдність партії в багатонаціональній країні та способи об'єднання робітників різних національностей заради спільної боротьби проти самодержавної влади. Прибічники або супротивники об'єднання намагалися ґрунтовно викласти свою позицію.

Аргументи «за» об'єднання РСДРП та Бунду: Бунд раніше входив до складу РСДРП. Навіть після II з'їзду РСДРП обидві партії часто-густо стикалися між собою. Виникло набагато більше підстав для об'єднання РСДРП з Бундом, ніж з будь-якою іншою національною організацією; партійні принципи залишалися незмінними, але революційні події в Росії вимагали об'єднання усієї соціал-демократії; в результаті об'єднання діяльність центральних установ і місцевих організацій Бунду перетвориться у технічну роботу, а Бунд як такий втратить значення самостійної політичної організації; об'єднана партія матиме значно кращий якісний склад, у партійні організації увійдуть прекрасно організовані єврейські пролетарії, яких слід використати в загальних інтересах; РСДРП зацікавлена у роботі серед єврейського населення в усіх регіонах країни; об'єднана партія завдяки Бунду приближає до єврейського пролетаріату; процес об'єднання повинен бути питанням техніки, а не боротьби за принципи; з практичної точки зору набагато краще дати Бунду право національної організації, ніж можливість виступати особливою партією; принципів розбіжності занадто роздуті; дійсно широка пролетарська партія не повинна лякатися суперечок, тим більше, що між РСДРП та Бундом

не існує протиріч у питаннях теорії марксизму, програми і тактики; розбіжності з організаційного питання можуть бути подолані у межах єдиної партії у ході ідейної боротьби, яка врешті-решт сприятиме вирішенню спірних проблем та встановленню правильної позиції; об'єднання обох партій необхідно для успішної боротьби проти сіонізму.

Аргументи «проти» об'єднання РСДРП та Бунду: жодних підстав для компромісу не існує взагалі, бо ані РСДРП, ані Бунд не змінили своїх позицій щодо організаційного питання; РСДРП завжди виступатиме за територіальну автономію, проти принципу федерації; Бунд не відмовляється від ролі політичного керівника єврейського пролетаріату, не перетворюється у технічну організацію; відмова від об'єднання з Бундом не ізолює єврейський пролетаріат від загальноросійського революційного руху, тому що у складі РСДРП перебуває достатня кількість єврейських робітників, які спроможні забезпечити вплив російської соціал-демократії на єврейське населення; для успішної боротьби проти самодержавства російським соціал-демократам необхідна загальна організація усіх національностей; Бунд може входити у її склад лише на правах автономної організації єврейського пролетаріату; об'єднання РСДРП з Бундом може стати прецедентом для робітників інших національностей, що загрожує принципу інтернаціоналізму та єдності партії; на відміну від СДПІЛ та ЛСДРП (СДЛК) Бунду для об'єднання з РСДРП бракувало матеріальної основи – чітко визначеної території діяльності.

Прибічники та супротивники об'єднання ставили на порядок денний різнопланові питання. Одні делегати у ході обговорення з'ясовували теоретичні проблеми, зокрема несумісність територіального принципу організації партії з федеративним, інші – акцентували увагу на практичних аспектах щодо припустимості або неприпустимості компромісу тощо. На нашу думку, настрої більшості делегатів щодо проекту договору про об'єднання найбільш показово висловила представник РСДРП Р. А. Цейтлін (цитуємо мовою оригіналу. – С. П.): «...Если бы проект договора был построен на основе чистого федерализма, он был бы для нас неприемлемым, так как при помощи федерализма Бунд, войдя в партию, раздавил бы ее в своих объятиях. Если же вытравить из договора всякие признаки федерализма, то Бунд будет раздавлен в объятиях партии. Ни мы, ни Бунд не можем согласиться на самоуничтожение. Поэтому, так как объединение необходимо во что бы то ни стало, то оно может совершиться лишь при помощи обоюдных уступок. С этой точки зрения я считаю вполне приемлемым проект комиссии» [10, с. 437].

Об'єднання Бунду з РСДРП розширило можливості його участі у вирішенні питань загальноросійського соціал-демократичного руху. Принаймні численні критики революційних партій вже не зловтіша-

лися через те, що Бунд нібито існував «поза» РСДРП. Якщо на IV з'їзді РСДРП Бунд представляли 3 делегати, то на V з'їзді – 57 [8, с. 626–627, 629; 10, с. 541]. У 1906–1910 рр. бундівці Р. А. Абрамович, А. І. Кремер, В. Д. Медем, М. М. Розен, І. Л. Айзенштадт, А. І. Вайнштейн, Ф. М. Койген, М. І. Лібер входили у склад ЦК. Крім того, в 1910–1911 рр. Ф. М. Койген і М. І. Лібер працювали в Закордонному бюро ЦК РСДРП.

Суперечливість взаємодії РСДРП з національними організаціями полягала в тому, що останні отримали якийсь «особливий» статус, що викликало невдоволення з боку російських місцевих організацій та закордонних груп сприяння РСДРП. СДПіЛ та ЛСДРП (СДЛК) визнавалися територіальними організаціями, однак жодний обласний комітет РСДРП не міг зрівнятися з ними в обсязі повноважень. Бунд взагалі не був пов'язаний у своїй діяльності територіальними рамками. У Базелі (грудень 1908 р.) відбувся з'їзд груп сприяння РСДРП, на якому дискусія щодо компромісів з принципових питань партійного будівництва розгорнулася з новою силою. У резолюції «З питання про об'єднання з національними соціал-демократичними організаціями» було сформульовано тактичні завдання (утворення загальної комісії, порядок роботи організації, питання агітації та пропаганди) та стратегічні цілі (повне злиття партійних організацій) [7, с. 73]. Партії зберегли свої програми, мали широку автономію у регулюванні організаційних відносин, самостійно проводили агітацію та пропаганду, визначали необхідність участі (або неучасті) у загальнопартійних з'їздах і конференціях. Часто-густо було неможливо чітко відокремити автономістську модель об'єднання партії від федералістської.

Навіть при такому формальному стані речей національні партії не зберегли позиції «стороннього спостерігача» у боротьбі більшовиків проти меншовиків – основних фракцій РСДРП. У роки першої російської революції вони більше симпатизували більшовикам. Зокрема, Бунд виступив ініціатором скликання декількох міжпартійних конференцій, солідаризувався з більшовицькою фракцією РСДРП з тактичних питань, підтримав бойкот Булігінської та I Державної думи, союз пролетаріата і селянства, виступив проти лозунгу утворення кадетського міністерства. У період реакції, коли завдання реорганізації РСДРП в нових політичних умовах перетворилося в першочергове питання, національні соціал-демократичні партії спробували примирити основні фракції. Але ідейна боротьба була настільки нищівною, що керівництво цих партій було вимушено відмовитися від нейтральної точки зору, перенести дискусію про «історичну правоту» більшовизму та меншовизму у свої власні партійні організації, однозначно визначитися у міжфракційній боротьбі, що у свою чергу спричинило внутрішню кризу, розкіл на прибічників більшовиків і меншовиків у лавах національної соціал-демократії. У довоєнні роки Бунд загалом підтримував меншовиків.

Насамкінець слід звернути увагу на деякі історіографічні оцінки Бунду радянської історико-політологічної думкою 70–90 рр. XX ст. [3, с. 74–86; 9, с. 13–48; 11, с. 5–81]. Як кваліфікувався Бунд у загальній класифікації політичних партій Росії? Бунд – це: ліва антисіоністська єврейська партія, що діяла в декількох європейських країнах; ліво-соціалістична партія; єврейська соціалістична партія в Росії, Польщі та США; націоналістична організація напівпролетарських прошарків єврейських ремісників західних губерній Російської імперії, носій ідей націоналізму та сепаратизму у російському робітничому русі; дрібнобуржуазна націоналістична організація, що об'єднувала головним чином єврейських ремісників західних областей Росії, яка спочатку проводила соціалістичну пропаганду, а потім перейшла на позиції націоналізму; єврейська соціалістична організація, що об'єднувала єврейських ремісників західних областей Росії, в яку у різний час входили також відомі в російському соціалістичному русі інтелігенти-професійні революціонери; єврейська соціалістична організація в смузі осілости, що висунула соціал-демократичну програму; опортуністична дрібнобуржуазна націоналістична організація; дрібнобуржуазна націоналістична партія, яка підтримувала «економістів» та меншовиків; політична партія, що об'єднувала єврейських робітників та ремісників західних областей Російської імперії.

У контексті взаємин Бунду з РСДРП зауважимо, що, по-перше, в останні десятиріччя гостро критикується «соціал-демократичне минуле» Бунду, але вже з неоліберальних позицій; по-друге, не можна не помітити, що об'єктивно сформованою парадигмою, сукупністю своєрідних «цінностей» для визначення різнобарвних критеріїв оцінки Бунду стала саме РСДРП, її соціальна база, ідеологічна спрямованість, регіони діяльності, закономірності та особливості (роль інтелігенції, значення професійних революціонерів, наявність непримирених фракцій) партійного будівництва; в третє, відбувалося зведення у канон того чи іншого факту теоретичного або конкретно-історичного характеру.

Бібліографічні посилання

1. Балабанова А. Моя жизнь – борьба: Мемуары русской социалистки. 1897–1938 / А. Балабанова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 335 с.
2. Второй съезд РСДРП. Июль–Август 1903 года: Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 850 с.
3. Дадіани Л. Я. Критика идеологии и политики социал–сионизма / Л. Я. Дадіани. – М.: Мысль, 1986. – 351 с.
4. Политические партии России: История и современность / под ред. А. И. Зевелева, Ю. П. Свириденко, В. В. Шелохаева. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 631 с.
5. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – 872 с.

6. Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1995. – 464 с.

7. Протоколы Базельского съезда заграничных групп РСДРП. – Париж: Издание ЦБЗГ, 1909. – 78 с.

8. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель–май 1907 года: Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1963. – 951 с.

9. Романенко А. З. О классовой сущности сионизма: Историографический обзор литературы / А. З. Романенко. – Л.: Лениздат, 1986. – 254 с.

10. Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель–май) 1906 г.: Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 713 с.

11. Шестак Ю. И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда / Ю. И. Шестак. – М.: Политиздат, 1980. – 112 с.

Надійшла до редколегії 12.10.2009.

УДК 930.25

О. П. Сарнацький

Запорізький національний технічний університет

**ВЗАЄМОДІЯ КЕРІВНИКІВ ЦАРСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
В УКРАЇНІ З ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ ОРГАНАМИ У БОРОТБІ
ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Висвітлено взаємодію керівників царської адміністрації в Україні з поліцейськими органами у боротьбі проти діяльності українських політичних партій на початку ХХ ст.

Ключові слова: губернатор, генерал-губернатор, циркуляр, жандармерія, загальна поліція, українські політичні партії, репресії.

Освещено взаимодействие руководителей царской администрации в Украине с полицейскими органами в борьбе против деятельности украинских политических партий в начале ХХ в.

Ключевые слова: губернатор, генерал-губернатор, циркуляр, жандармерия, общая полиция, украинские политические партии, репрессии.

The historical records are substantially used at this article and the attempt was made to highlight the interaction of tsarist administration executives and police authority in Ukraine in struggle against the Ukrainian political parties at the beginning of the XX century.

Key words: governor, general-governor, circular, gendarmery, general police, Ukrainian political parties, repressions.

Питання, пов'язані з національно-визвольним рухом у Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., привертають

© О. П. Сарнацький, 2010

значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Активно, зокрема, досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів як, П. Шморгун [33; 34], В. Борисенко [2], І. Курас [11; 12], Ф. Турченко [23–25], М. Козицький, О. Поліщук [9], Г. Касьянов [7; 8], О. Голобуцький, В. Кулик [3], В. Головченко [4], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [10], Ю. Лавров [13; 14], Т. Бевз [1], А. Павко [19; 20], В. Стрілець [21], С. Наумов [16; 17], С. Донченко [6], якими висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини та їхніх лідерів, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів обов'язково, хоч і різною мірою, показані утиски, які відчували на собі діячі та прихильники зазначених партій з боку царської влади.

Співпраця керівників самодержавної адміністрації на Наддніпрянщині з каральними органами, яку вони здійснювали відносно українського національно-визвольного руху та діяльності його представників, знайшла в останні роки своє відображення в публікаціях вітчизняних науковців: О. Овсієнка [18], А. Чайковського і М. Щербака [32], О. Ярмиша [36], у праці Н. Щербак [35] та в дисертації Л. Стромилюк [22], в яких опосередковано висвітлюється і проблема, що розглядається. Це також сприяло дослідженню цього питання. Разом з тим, подібна взаємодія керівництва царської адміністрації в Україні з поліцейськими органами у боротьбі проти представників та прихильників українських політичних партій Наддніпрянщини й на сьогоднішній день, на жаль, є маловивченою.

Певне уявлення про ставлення та дії царської адміністрації й поліції щодо діяльності представників зазначених партій в окреслений період можна скласти, розглядаючи різноманітні дії перших відносно них. Вона мала як загальний, так і досить конкретний характер. Оскільки губернатори та генерал-губернатори, за чинним на той час російським законодавством, були тими ключовими особами, які в системі адміністративного апарату царизму очолювали дії влади на місцях, тому зроблена спроба розглянути зазначене питання саме з показу їхньої взаємодії з поліцейськими органами.

Головними джерелами, що розкривають співпрацю керівництва царської адміністрації з каральними органами стосовно представників українських партій та їхньої діяльності, а також тих, хто їх підтримував, є архівні документи. При цьому треба підкреслити, що Міністерство внутрішніх справ у своїх циркулярах на місця постійно наголошувало керівництву губерній на необхідність такої співпраці

між ними відносно будь-яких проявів антидержавної діяльності [5, оп. 287, т. 1, спр. 1083, арк. 1], у тому числі й дій представників українських політичних партій.

Губернатори постійно отримували від місцевих жандармів донесення, що були подібними до тих, які останні надсилали до Департаменту поліції. У них можна зустріти і жандармські «поради» начальникам губерній, до яких ті у більшості випадків прислухалися.

Так, у доповідній записці начальника Київського ГЖУ генерала В. Новицького генерал-губернатору Південно-Західного краю М. Драгомирову від 1 серпня 1902 р. сповіщалося, що при ліквідації 9 лютого 1902 р. були обшукані за підозрою в приналежності до партії соціалістів-революціонерів студенти Київського університету брати Олександр та Петро Канівці, а також Є. Голицинський [29, оп. 852, спр. 451, арк. 65–65 зв.]. Члени РУП у київських жандармів на той час «проходили» по партії есерів [29, оп. 852, спр. 451, арк. 69], а самого Є. Голицинського вони вважали членом цієї партії [29, оп. 852, спр. 451, арк. 69 зв.].

Стосовно пропагандистської діяльності діячів революційних партій напередодні селянських заворушень 1902 р., у тому числі і членів РУПу, які поширювали свої партійні видання одночасно з представниками загальноросійських партій (есдеків та есерів), київський жандарм свідчив: «Порівнюючи сучасну пропаганду з «ходінням у народ», котрим захоплювалися революціонери 70-х років, я приходжу до переконання, що сучасна пропаганда значно небезпечніша від попередньої... Тим часом становище дуже серйозне. Полтавські безпорядки запаморочили голови сучасним революціонерам та наочно довели їм, що селян не так важко підняти, якщо систематично бити у хворе місце» [29, оп. 852, спр. 451, арк. 81–81 зв.].

Далі генерал В. Новицький «пропонував», що треба, на його думку, робити, аби припинити поширення подібної літератури та інших революційних дій. Він вважав за необхідне надалі спрямувати головні зусилля на затримання агітаторів та поширювачів нелегальної літератури [29, оп. 852, спр. 451, арк. 81 зв.]. Підкреслюючи при цьому, що жандармських та поліцейських сил для цього буде недостатньо, він пропонував «напоумлювати самих селян, щоб вони самі затримували агітаторів», а якщо вони цього не зроблять, то будуть нести особисту відповідальність за те, що не затримали нелегалів [29, оп. 852, спр. 451, арк. 81 зв. – 82].

Доповідали жандарми губернаторам і про арешти представників українських політичних партій та їхніх прихильників. Так, наприклад, у червні 1906 р. начальник Київського ГЖУ надав генерал-губернатору цього прикордонного краю відгук відносно члена «Спілки» Б. Єрмілова, в якого жандарми знайшли 16 червня цього ж року

нелегальну літературу цієї партії – «Листок «Правди» від 1 квітня 1905 р. Він також сповіщав йому, що в жандармів немає підстав для порушення проти Б. Єрмілова «формального дізнання», але висловився за заборону його перебування у межах Київської губернії [29, оп. 856, спр. 361, арк. 3].

Жандарми доповідали губернаторам не тільки про відомих діячів українських політичних партій, а й про прихильників цих партій. Так, 11 квітня 1910 р. начальник київської охоранки доносив київському губернатору стосовно студента Київського комерційного інституту І. Шевченка: «Обшуком у Шевченка було відібрано календар революційного характеру і одна програма Української Демократичної партії, а потім він був притягнутий до дізнання як звинувачений за 1 п. 126 ст. Улож. про Покарання» [27, оп. 1, т. 1, спр. 2223, арк. 282]. Але все стосовно І. Шевченка остаточно було прояснено в донесенні начальника Чернігівського ГЖУ чернігівському губернатору від 7 липня 1911 р. У ньому вказувалося, що переслідування щодо І. Шевченка з боку його колег було припинено визначенням Київської судової палати [31, оп. 1, спр. 1333, арк. 224 зв.].

Надсилали жандарми свої аналітичні матеріали стосовно діяльності українських політичних партій і на конкретні вимоги до них з цього приводу від губернаторів та генерал-губернатора Південно-Західного краю. Так, у розпорядженні київського губернатора від 13 грудня 1911 р. начальнику Київського ГЖУ вказувалося: «Прошу... не відмовити в наданні мені до 10 січня майбутнього року односторонньо з відомостями про настрої різних мас населення губернії... також даних про характер українофільського руху та про форми, в яких він проявляється» [26, оп. 1, т. 1, спр. 2033, арк. 52]. Київський губернатор у січні 1912 р., завдяки наданим йому жандармами матеріалам, звернувся до Департаменту поліції з донесенням про «ідеї сепаратизму, що становлять основу політичного руху мазепинців», що, мовляв, ідеї незалежності, об'єднання України «знаходять масу прихильників, особливо серед інтелігентних чи напівінтелігентних верств населення» [15, с. 58–59].

З подібним наказом до жандармів Південно-Західного районного охоронного відділення 21 грудня 1911 р. звернувся начальник цього прикордонного краю імперії [29, оп. 861, спр. 259, арк. 1–1 зв.]. У своїй відповіді генерал-губернаторові начальник районного охоронного відділення, звітуючи, надавав відомості про настрої населення та діяльність усіх антиурядових політичних партій і організацій, у тому числі й українських, по п'яти губерніях України, що входили у сферу нагляду цього відділення – Київській, Чернігівській, Волинській, Подільській та Полтавській. При цьому царський охоронець вказував, що Київ є центром політичного виховання та життя цих п'яти губерній [29, оп. 861, спр. 259, арк. 1 зв. – 2].

Ось як бачили духовне життя цих губерній жандарми. «Малоросійське населення являє собою основну масу..., але з цієї маси доводиться виділяти малоросійську інтелігенцію, що вихована під впливом затіятих сепаратистів, як Драгоманов та ін. Протягом 1911 р. малоросійська інтелігенція, живлячись сепаратистськими ідеями з-за кордону, досягла великих успіхів у значенні пропаганди помилкового вчення про походження України, котре проповідується такими істориками, як Грушевський, а також ідеї про можливість утворення «Самостійної України» та зробила великі кроки щодо випуску української літератури із спробами поширення такої серед народних мас» [29, оп. 861, спр. 259, арк. 44–44 зв.].

Стосовно діяльності українських партій охоронець писав: «Діяльність організованих груп взагалі полягає у постановці партійної роботи щодо агітації за піднесення діяльності». Огляд діяльності українських партій начальник київської охоранки завершував висновком: «Український рух, якому консервативна преса надала назву «мазепинський», насправді є досить складним і на сьогодні зосереджує на собі головну увагу Київського Охоронного відділення» [29, оп. 861, спр. 259, арк. 53 зв.].

Крім охоранки, доносили генерал-губернатору Південно-Західного краю і безпосередньо начальники ГЖУ підвладних йому губерній. 12 січня 1912 р., наприклад, це зробив начальник Київського ГЖУ [29, оп. 861, спр. 259, арк. 15], а 14 січня цього ж року – начальник волинських жандармів [29, оп. 861, спр. 259, арк. 17]. Так, у доповіді начальника КГЖУ під назвою «Доповідь про мазепинський рух» ішлося про потужний розмах діяльності українських політичних партій. Стосовно назви українського руху – «мазепинство», про яку так галасували чорносотенці в Києві, то жандарм писав: «...За матеріалом, який є в Управлінні, не можна дійти висновку, що революційний рух у Малоросії варто ототожнювати з поняттям «мазепинство»... Ні агентурним шляхом, ні за негласними відомостями не знайдено фактичних вказівок на зростання або існування в Київській губернії «мазепинського руху», як про це пише відомий націоналіст А. І. Савенко в газеті «Новое время» та «Киевлянин» [29, оп. 861, спр. 259, арк. 15].

На початку 1912 р. з 44 службовців «Харківського товариства сільського господарства» на 17 осіб з них місцева охоранка мала небагополучні в політичному відношенні відомості. Окремі з них були членами українських партій. Про це охоронці доносили харківському губернатору [5, оп. 287, т. 1, спр. 3566, арк. 6 зв. – 7].

Волинські жандарми напередодні виборів до IV Державної думи здійснили так звану «ліквідацію» українських діячів та їхніх прихильників. 21 березня 1912 р. начальник волинських жандармів доносив

генерал-губернатору: «У звітному місяці була здійснена ліквідація українофілів. Бібліотечна комісія «Просвіти» організувала, як вказували й агентурні відомості, бібліотечки в губернії для пропаганди українофільства» [29, оп. 861, спр. 259, арк. 71]. А в квітні 1912 р. він же доносив генерал-губернатору краю так: «Споріднене кадетам «українофільство» розбите, а більш енергійні діячі роз'їхалися з Волині» [29, оп. 861, спр. 259, арк. 95 зв.].

Про небезпечність діяльності і подальшого розвитку українського руху в країні, в тому числі і на Харківщині, доносив у листопаді 1912 р. одночасно і до харківського губернатора, і до Департаменту поліції начальник Харківського ГЖУ [30, оп. 2, спр. 106, арк. 91–91 зв.]. У своєму донесенні керівництву начальник харківських жандармів писав: «...платформа, висунута українцями, має в собі ряд вимог, що схиляють у результаті до повного культурного та економічного відторгнення від Росії українських губерній і політичної їх автономії». А завершував він його такими словами: «Боротьба з українським рухом є вкрай утрудненою, оскільки зовні рух цей носить суто культурний характер, і дійсно є таким на перших стадіях свого розвитку, сепаративні ж тенденції проявляються пізніше і звичайно бувають замасковані» [30, оп. 2, спр. 106, арк. 91 зв. – 92]. На початку 1914 р. начальник Київського ГЖУ також надавав київському губернатору докладні відомості щодо «пропаганди ідей українського сепаратизму», які мало чим відрізнялися від його донесень до Департаменту поліції [26, оп. 5, спр. 27, арк. 6].

Тісна співпраця між адміністрацією та поліцейськими органами самодержавства особливо чітко простежується під час Першої світової війни у питанні щодо заборони та ліквідації діяльності представників українських політичних партій та їхніх прихильників. Губернатори в основу своїх донесень у Петербург на відповідні запити спиралися на відомості про таких осіб, отримані ними з рук місцевої жандармерії. Так, на початку Першої світової війни на запит Департаменту поліції стосовно М. Грушевського генерал-губернатор Ф. Трепов в основу своєї відповіді від 2 вересня 1914 р. поклав матеріали, що були отримані ним від начальника Київського губернского жандармського управління [29, оп. 864, спр. 234, арк. 7]. Ідея посилення репресій щодо українства пронизувала й аналітичну записку Київського ГЖУ від 15 травня 1915 р. «Про посилення «мазепинського руху» в Південно-Західному краї», що була надіслана і київському губернатору поряд з поданням її до Департаменту поліції [36, с. 188–189]. А полтавські жандарми 25 березня 1916 р. не тільки сповіщали місцевого губернатора про діяльність представників українських партій, але й про спроби проведення ними громадських урочистостей та свят [28, оп. 1, спр. 238, арк. 78, 97].

Крім представників політичної поліції – жандармів – про свої дії проти членів українських політичних партій та їхніх прихильників сповіщали керівникам місцевої адміністрації і представники загальної поліції. Таких прикладів дуже багато. Наведемо лише окремі з них. У серпні 1906 р. в секретному доповідненні до рапорту київського поліцмейстера на ім'я генерал-губернатора Південно-Західного краю вказувалося, що поліція провела обшук у редакції газети «Громадська думка». У рапорті також сповіщалося, що під час обшуку в редакції було знайдено 2987 примірників нелегальних видань і серед них – «Проект статуту всеукраїнської «Спілки», «Платформа Української Радикальної партії», «Всеросійський селянський з'їзд», «Листи до хліборобів» та ін. Під час обшуків на квартирах заарештованих було знайдено 10000 різних нелегальних видань, рукописів, нотаток та інших документів. Поліцмейстер також доносив генерал-губернатору, що редакція газети опечатана, а всього по цій справі заарештовано 11 осіб [29, оп. 856, спр. 480, арк. 1].

У лютому 1907 р. київський поліцмейстер доносив київському губернатору про арешт поліцією 13 лютого цього ж року о 5 годині ранку по вулиці Маловолодимирській, № 2 діючої повним ходом друкарні Головного Комітету УСДС «Спілки» РСДРП. При цьому поліцією було вилучено 1200 примірників прокламацій, 4 пуди шрифту у чотирьох касах, а всіх осіб, що були там, заарештовано, шрифт конфісковано [29, оп. 857, спр. 117, арк. 1].

За подібними донесеннями політичної чи загальної поліції губернатор мав право відмовити неблагонадійним особам в їхньому працевлаштуванні у державні органи та навчальні заклади, а також в умовах ним же оголошеного надзвичайного стану просити міністра внутрішніх справ про їх висилку за межі підвладної йому губернії на строк від одного до п'яти років або наказати встановити за ними поліцейський нагляд.

Наведемо лише окремі приклади з багатьох. Так, київський губернатор у 1906 р. заборонив працевлаштування студенту Київського університету М. Д. Милорадовичу на роботу в контрольне управління Південно-Західної залізниці. У своєму донесенні генерал-губернатору краю він писав: «У зв'язку з такими свідченнями, що вказують на політичну неблагонадійність Милорадовича, я не визнав за можливе виявити згоду на призначення його на службу, про що, на підставі 286 ст. Заг. Уст. Губ., і поставив до відома Державного контролера». Генерал В. Сухомлинов своїм підписом схвалив таке рішення губернатора [29, оп. 856, спр. 202, арк. 15].

Коли за телеграфним наказом Департаменту поліції в ніч на 29 грудня 1905 р. у м. Києві місцевою охоронкою за приналежність до РУПу та РСДРП, як вважали жандарми, було заарештовано 32 особи,

то серед них були і представники українських політичних партій [29, оп. 856, спр. 202, арк. 24–25]. У квітні 1906 р. на прохання жандармів київський губернатор у своєму поданні до генерал-губернатора краю, доповненому вказівками Департаменту поліції, пропонував усіх заарештованих у справі причетності до РУПу та РСДРП (усього 15 осіб) вислати за межі Київської губернії із заборонаю перебування в губерніях, суміжних з Київською. На цьому документі генерал-губернатор написав власноручно: «Вислати визнаю необхідним Перепьолкіна і Юркевича. Інших звільнити, але встановити за ними негласний нагляд» [29, оп. 856, спр. 202, арк. 1]. Та в офіційній постанові генерал-лейтенанта В. Сухомлинова про негласний нагляд за цими особами нічого не було сказано [29, оп. 856, спр. 202, арк. 3]. Такою була політика подвійних стандартів влади.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що взаємодія представників царської адміністрації в Україні в особах губернаторів і генерал-губернаторів з поліцейськими органами у боротьбі проти українських політичних партій була тісною і різноплановою. Каральні органи самодержавства завжди знаходили в особі керівництва місцевої адміністрації повну і всіляку підтримку своїх дій в цьому напрямі. Більше того – вони, як правило, діяли спільно для досягнення цієї мети, і в більшості випадків під керівництвом адміністрації. У той же час різноманітна співпраця керівників самодержавної адміністрації в Україні з поліцейськими органами у боротьбі проти українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. і надалі потребує подальшого значно глибшого та ширшого вивчення та висвітлення.

Бібліографічні посилання

1. Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. А. Бевз. – К.: ІІІЕД НАН України, 1999. – 271 с.
2. Борисенко В. Й. До питання про Революційну Українську Партію / В. Й. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії : зб. наук. пр. / наук. ред. В. П. Горшков та ін. – К.: Либідь, 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.
3. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
4. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. І. Головченко. – Х.: Майдан, 1996. – 190 с.
5. Державний архів Харківської області (ДАХО) – Ф. 3.
6. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
7. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ століття) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 101–114.
8. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 172 с.

9. *Козицький М. Ю.* Національно-політична думка на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // *Наук. пр. з питань політичної історії* : зб. наук. пр. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1992. – Вип. 172. – С. 3–14.
10. *Колесник В. Ф.* Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К.: Стило, 1998. – 226 с.
11. *Курас І. Ф.* М. І. Міхновський: постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Герашенко // *Укр. іст. журн.* – 1992. – № 9. – С. 76–91; № 10–11. – С. 63–79.
12. *Курас І. Ф.* Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // *Історія України.* – 2000. – № 6. – С. 3–14.
13. *Лавров Ю. П.* Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю. П. Лавров // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 6. – С. 79–90.
14. *Лавров Ю. П.* Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – С. 248–444.
15. *Михайлюк О. Г.* Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917) / О. Г. Михайлюк. – Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 141 с.
16. *Наумов С. О.* Братство тарасівців / С. О. Наумов // *Укр. іст. журн.* – 1999. – № 5. – С. 36–44.
17. *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
18. *Овсієнко О. Ф.* Каральні органи царизму / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 3. – С. 3–68.
19. *Павко А. І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX – лютий 1917 р. / А. І. Павко – К.: Видавництво «Іван Федоров», 1999. – 248 с.
20. *Павко А. І.* Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К.: Плеяди, 2002. – 552 с.
21. *Стрілець В. В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.
22. *Стромиллюк Л. В.* Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01, «Історія України» / Л. В. Стромиллюк. – К., 2007. – 16 с.
23. *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський у період російської революції 1905–1907 років / Ф. Г. Турченко // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. XVI. – С. 86–105.
24. *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський між двома революціями (1907–1917 рр.) / Ф. Г. Турченко // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII. – С. 80–101.
25. *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.
26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Далі: ЦДАУК.

27. ЦДАУК. – Ф. 275.
28. ЦДАУК. – Ф. 321.
29. ЦДАУК. – Ф. 442.
30. ЦДАУК. – Ф. 705.
31. ЦДАУК. – Ф. 1439.
32. *Чайковський А. С.* За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (ІХ – початок ХХ ст.) / А. Чайковський, М. Щербак. – К.: Україна, 1996. – 269 с.
33. *Шморгун П. М.* Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політ. історії. – К.: 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.
34. *Шморгун П. М.* Національно-визвольний рух на Україні на початку ХХ ст. / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політ. історії. – К.: 1992. – Вип. 173. – С. 3–12.
35. *Щербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / Н. О. Щербак. – К., 2005.
36. *Ярмиш О. Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Н. Ярмиш. – Х.: Консум, 2001. – 284 с.

Надійшла до редколегії 17.10.2009.

УДК 94(477) «1900/1914»

Р. В. Гула

Львівська державна фінансова академія

«КИЄВЛЯНИН» ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ У ЖОВТНІ 1905 р. НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ

Проаналізовано роль і місце газети «Киевлянин» у пропаганді охоронної ідеології та її ключового аспекту – антисемітизму.

Ключові слова: суспільно-політичний рух в Україні, національне питання, охоронна ідеологія.

Проанализировано роль и место газеты «Киевлянин» в пропаганде охранительной идеологии и ее ключевого элемента – антисемитизма.

Ключевые слова: общественно-политическое движение в Украине, национальный вопрос, охранительная идеология.

The see analyzed place and role newspaper Kievlianin in propagation safe ideology and her key element – anti-Semitism.

Key words: Ukraine social political movement, national question, safe ideology.

У низці видань монархічної спрямованості газета «Киевлянин» займала особливе місце. Мабуть, серед усієї різноманітності друкова-

© Р. В. Гула, 2010

них видань імперської Росії саме цей орган відстоював найортодоксальніші позиції у захисті принципів самодержавства.

«Киевлянин» – реакційно-монархічна газета, що виходила у Києві з 1863 р. до 1919 р. Видання субсидоване царським урядом, відображало інтереси російських поміщиків в Україні. Перервана в січні 1918 р. видавнича діяльність «Киевлянина» відновилася після взяття Києва Збройними Силами Півдня Росії в серпні–грудні 1919 р. Засновником газети був відомий російський історик В. Я. Шульгін. З 1878 р. редактором «Киевлянина» став професор Київського університету Святого Володимира Д. І. Піхно (1853–1913). У зв'язку з призначенням Д. І. Піхно членом Державної Ради Російської імперії, редактором газети в період з 03.05.1907 р. до 28.09.1913 р. був професор Київського університету Святого Володимира М. М. Ващенко-Захарченко. Реально ж у період з 1907 до 1913 р. редакторську політику видання здійснював В. В. Шульгін, який офіційно очолив редакцію у 1913 р. разом з П. В. Могілевською.

В. В. Шульгін (1878–1976) – складна та яскрава особистість, в долі якого відображені всі парадокси історії Росії першої половини ХХ ст. Він найбільш твердо відстоював постулати монархістської ідеології, у 1917 р. спільно разом з В. Гучковим та військовим керівництвом фронтів прийняв зречення від престолу Миколи II. Рагуючи за відродження монархії, став біля джерел створення Добровольчої армії Л. Корнілова, яка будувалася на республіканських ідеологічних засадах. Ортодоксальний антисеміт, як редактор «Киевлянина», зайняв несподівану для монархістів позицію захисту М. Бейліса в сумнозвісному судовому процесі у 1913 р. Послідовний антикомуніст наприкінці життя визнав роль більшовиків у створенні нової держави і навіть на ХХІІ з'їзді КПРС був обраний гостем цього заходу.

Єврейське питання як суспільно-політична реальність протягом століть займало винятково важливе місце в історичному розвитку України. Звичайно, «Киевлянин» уважно розглядав це явище на сторінках свого видання. Оцінка ролі євреїв у політичному житті суспільства Південно-Західного краю (географічні кордони України за класифікацією «Киевлянина») коливалася у досить широкому спектрі: від найгірших зразків антисемітизму до відкритого захисту євреїв у «справі М. Бейліса». Суперечливість цих оцінок свідчить про гнучкість підходу редакції до цієї проблеми, однак у межах офіційного напрямку державної політики – антисемітизму.

Редакторська політика видання щодо єврейського питання чітко визначена В. В. Шульгіним: «Киевлянин» проводив тверду лінію у напрямі, який був незалежний від єврейського впливу, але разом з тим, газета була вільна і від влади пристрастей» [27, с. 39].

Умовно роль та місце єврейського питання у суспільному розвитку регіону у трактовці редакції можна виділити у декількох аспектах,

а саме: історичному, географічному, етнографічному. Із цієї сукупності логічно випливає і політичний аспект. На думку «Киевлянина», він включає у себе такі напрями, як характеристика російського революційного руху, місця та ролі у ньому євреїв; єврейські погроми, їх оцінка газетою; роль єврейського народу у Російській імперії, шляхи вирішення єврейського питання. Формат статті не дозволяє у повному обсязі розглянути всі аспекти редакторської політики стосовно єврейського питання. Автор зробив спробу оцінки революційного руху та єврейських погромів у Києві та Одесі у жовтні 1905 р., як наслідків усіх складових національних взаємин православного та єврейського населення.

Історично праві завжди пов'язували революційний рух у Росії з євреями. М. Тихомиров, аналізуючи сучасний політичний стан, писав: «Головною опорою «визвольного руху» є сили чужі і ворожі російському народові та його самобутності й нерозривно пов'язані з єврейським Бундом та іншими чужорідними революційними союзами» [20, с. 1]. Підтвердження цієї думки ми знаходимо у «Замітках» О. Савенка: «російська революція існує частиною єврейства. Усі свої сили та стимули вона черпає звідти» [16, с. 1]. Для подібних тверджень праві мали досить обґрунтовані підстави. У 1905 р. 18,8 % членів РСДРП складали євреї [5, с. 72]. Серед анархістів та есерів ці показники були ще вищі. «Московские ведомости» стверджували, що «із загальної кількості революційних агітаторів, яких затримала адміністрація, приблизно 90 % євреї» [8, с. 1]. В Одесі 16 жовтня 1905 р. владою було заарештовано 214 учасників революційних подій, 197 з них євреї [13, с. 225]. За підрахунками члена «Русского Собрания» М. М. Бородкіна, склад євреїв із загальної чисельності, яка була притягнута до відповідальності з політичних справ у 1904–1907 рр. дорівнював 29,1 % [2, с. 137].

У кінцевому підсумку «Киевлянин» розглядав революційний рух як «боротьбу двох світів: міжнародного єврейства зі слов'янами, великим народом, якому ворожі сили перехрещують його шляхи. Вони ненавидять нас самих, нашу Росію, сам народ» [17, с. 1].

В. В. Шульгін охарактеризував революційний рух 1905 р. як «рух ганебний, антипатріотичний, антидержавний, антиросійський. На чолі цього руху стояли євреї. Єврейство заволодівало політичною Росією. Розум нації виявився у єврейських руках. Євреї, окрім університетів, захопили пресу та через неї керівництво розумовим життям держави» [27, с. 43–47]. Дійсно, велика роль євреїв в організації революційної пропаганди визнавалася як лівим, так і правим табором. Д. І. Піхно так висвітлює становище, що склалося у пресі: «преса революціонізувалася, а в Західному та Південному краї наповнилася євреями» [11, с. 1].

Засобом боротьби з революційним рухом «Киевлянин» вважав ідеологічну роботу серед російського населення. У фондах газети зберігається листівка «Звернення до російського народу» у якій поряд з роз'ясненнями ролі євреїв у революційному русі знаходяться поради, які і створили підстави для дій російського населення у погромах жовтня 1905 р.: «як тільки з'являться до вас ці хриstopродавці, ви їх побийте, щоб не було в них бажання приходити до вас» [21, арк. 18].

Однак, незважаючи на відверто підбурюючий характер антисемітської пропаганди, найбільш потворною формою політичного антисемітизму, що яскраво виявилася у Південно-Західній Росії, були, без сумніву, єврейські погроми. В. В. Шульгін дав таке визначення погрому: «Погром є масове знищення життя чи майна. Життя та майно інколи поєднані спільною ознакою. У випадку єврейських погромів з'єднувальна ознака така: знищуємо життя та майно – єврейські» [27, с. 118].

М. О. Бердяєв у роботі «Християнство та антисемітизм» конкретизував етноісторичний аспект погромів: «Ненависть до євреїв часто буває пошуком цапа відпущення. Коли люди відчувають себе нещасними та пов'язують свої особисті проблеми з проблемами історичними, то вони шукають винного, на кого можна було б покласти усі проблеми. Дуже легко переконати людей низького рівня освіченості, що у всьому винні євреї» [1, с. 208].

При аналізі погромів «Киевлянин» особливо виділяє події 18–20 жовтня 1905 р. у Києві та Одесі. Головною причиною погромів газета вважала зростання революційного та національного руху на тлі повної державної дезорганізації, яка знайшла своє відображення у реакції влади на Маніфест 17 жовтня 1905 р. [22, с. 75–76]. При цьому видання звертає увагу на низку особливостей у причинах, розвитку та наслідках погромів.

На початку ХХ ст. у Києві мешкало приблизно 50 тисяч євреїв, що складало 12,9 % всього населення міста. Київ відносився до місцевості, де євреям було заборонено постійне мешкання за виключенням купців, ремісників, студентів вищих навчальних закладів. У соціальному спектрі євреї складали 44 % київського купецтва, євреям належало дві третини всієї торгівлі у місті. На київських підприємствах єврейського капіталу вироблялася чверть продукції. Євреї склали понад третину усіх ремісників міста [7, с. 618–621].

Поштовхом Київського погрому 18–20 жовтня 1905 р., на думку «Киевлянина», став стихійний вибух ображених почуттів росіян за ганьбу народної святині з боку єврейського населення Києва. До ганебно ображеної народної святині видання відносить постулат святої віри російського народу в Бога, Царя та Вітчизну. Цю думку підкреслює і В. В. Шульгін, який акцентує увагу на «факти, які важко

ображали російське національне і монархічне почуття» [27, с. 45]. У звіті сенатора Е. Турау підкреслено, що єврейське населення Києва 17 жовтня 1905 р. активізувало свою революційну діяльність у формах прямого порушення громадського порядку. Було зроблено спроби зруйнування пам'ятника Миколі І. Масового характеру набули факти фізичних образ військовослужбовців та поліцейських [4, с. 87].

«Киевлянин» в аналізі єврейського погрому в Києві виходив з того погляду, що каталізатором революційних поштовхів був єврейський елемент. Характерно, що єврейські погроми видання прогнозувало ще за півроку до їх початку: «пам'ятайте, що усяка революція в Росії врешті-решт піде по єврейських трупах» [3, с. 1]. Подія 18–19 жовтня 1905 р. виникла, на думку газети, як реакція російського населення на «появу юрби революціонерів з червоними прапорами, ходіння їх по місту з революційними піснями та швидко рознесена по Києву звістка, що юрба зірвала у будинку Ради портрет Государів, який знаходився там. Маса населення приписувала усі ці провокації діям євреїв, оскільки у натовпі революціонерів дійсно було багато молодих євреїв та єврейок. І на євреїв звалилася помста за образу народних почуттів революціонерами» [23, с. 1].

Початок погрому 18 жовтня 1905 р. у Києві, на думку сенатора Е. Турау, був викликаний відчуттям помсти з боку російського населення за образи національного почуття. Ініціатором патріотичних маніфестацій, які, як правило, переходили у погроми, був робочий клас. У передмісті Києва Соломенці погром ініціювала партія чорноробочих з міста (приблизно 2000 осіб). У Деміївці – організаторами безладу стали робітники цукрового заводу [25, с. 1]. В. В. Шульгин також підкреслював, що серед погромників більшість «вірогідно, робітники» [22, с. 363]. У подальшому, до погромів почали приєднуватися декласовані елементи. У Києві на третій день погрому «склад натовпу значно змінився, у ньому більшість складали різні безробітні та босячня» [26, с. 1]. Унаслідок неконтрольованих дій юрби погромників та наявності декласованого елемента відбувалися факти грабежу єврейського майна. «У Липках були розгромлені будинки євреїв Гінзбурга, Гальперіна, Олександра та Льва Бродських, Ландау та декількох інших» [24, с. 1]. Усього «було пограбовано приблизно півтори тисячі єврейських квартир та торгових приміщень» [4, с. 148].

Погроми були реакцією значних верств населення на подальший розвиток революції та носили яскраво виражений монархічний характер. Але, одночасно, вони виконували також іншу мету: позбавлення від економічної конкуренції з боку євреїв. Розслідування подій у Києві встановило: «були випадки, що підбурювали до погрому конкуренти євреїв – господарі дрібних ремісничих артілей» [13, с. 239].

Ескалації погрому, на думку «Киевлянина», сенатора Е. Турау, свідків подій, сприяли також факти застосування вогнепальної зброї

з боку єврейських загонів самооборони, що викликало адекватну відповідь військових частин Київського гарнізону та поліцейських чинів [4, с. 111]. У дні погрому в Києві було вбито 47 чоловік, у тому числі євреїв – 12. Поранено – 205, євреїв серед них – третина [14, с. 30].

«Киевлянин» у оцінці київських подій розглядав єврейський аспект, як складову загальноросійського революційного руху. Видання зверталось до революціонерів: «не торкайтеся його (російського народу) святинь та поважайте його народне почуття. Не кажіть, що російський народ – раб. Ви не розумієте його віри, як він не розуміє вас. Але ви примусили його зрозуміти, що означає революційне насильство та ненависть народу – проти євреїв, яких він вважає вашими співучасниками» [23, с. 1].

Однак, необхідно підкреслити, що, «Киевлянин», намагаючись пояснити погроми проявом монархічних відчуттів, твердо став на захист єврейського населення Києва. «На своє горе та невдачу євреї не втримали своїх божевільних, не зуміли вчасно навести на розум. Адже божевільні є і між росіянами і ми не могли їх втримати, тобто і ми винні. Євреї наші співмешканці, ганебно і злочинно піддавати насильству та пограбуванню стільки невинних та глибоко невдалих людей» [23, с. 1].

Аналогічні причини, на думку газети, були підставою для виникнення та розгортання одеського погрому. Особливістю одеських подій був перманентний стан протистояння влади та радикальної опозиції з 14 липня 1905 р., з моменту прибуття на одеський рейд броненосця «Князь Потьомкін-Таврійський». Після виходу Маніфесту 17 жовтня розпочалася ескалація революційного руху з відверто антиросійськими гаслами. За свідченнями помічника Одеського поліцмейстера Кісляковського євреї казали росіянам: «ми дали вам Бога, дамо і царя» [13, с. 225].

Початок Одеських подій 19 жовтня 1905 р. у трактовці видання виглядає таким чином: «Російські люди, озброївшись тільки іконами, портретом государя та національним прапором, пішли по місту через єврейські застави. Революціонери без вагань вирішили, що заколотників та бунтівників під національним російським прапором потрібно розігнати та знищити. З редакції «Южного обозрения» посипався град пострілів. Народ не витримав цих злодіянь та всі революціонери були зім'яти та по місту пройшов ураган погрому» [24, с. 1]. Але соціальний склад погромників (як у Києві) протягом декількох жовтневих днів суттєво змінився. В Одесі першими на вулиці вийшли портові вантажники [13, с. 258]. За свідченнями очевидців погроми організували особи, які долучилися до патріотичних маніфестацій: «до натовпу приєдналися випадкові люди, у тому числі багато хуліганів та босяків» [13, с. 60].

Факти масового застосування вогнепальної зброї з боку єврейської самооборони підтверджуються свідченнями самих революціонерів – учасників подій 19 жовтня 1905 р. в Одесі [9, с. 50–52]. Жовтневому погрому протидіяла лише єврейська самооборона. Але її активність, за відсутності можливості захисту єврейського населення від багаточисельного натовпу, лише провокувала погромні дії.

При аналізі одеського погрому «Киевлянин» підтримує саму ідею активної народної протидії незаконним озброєним формуванням революціонерів. При цьому видання суворо засуджує бездіяльність одеського генерал-губернатора Д. Б. Нейгарда, незважаючи на наявність в Одесі 10-тисячного гарнізону у складі 4-х піхотних та 2-х кавалерійських полків [14, с. 31]. Слід зазначити, що Маніфест 17 жовтня сприяв дезорганізації у діях влади, бо «дарованные свободы» вступали у протиріччя з режимом воєнного стану, який був уведений на той час у багатьох містах. Розпорядженням Д. Б. Нейгарта війська та поліція були залишені у місцях дислокації з метою «надати населенню можливість безперешкодно користуватися наданою маніфестом свободою в усіх видах» [13, с. 234]. Таким чином, влада кинула місто напризволяще.

Підрахунок загиблих унаслідок одеського погрому різняться за джерелами. Зі звіту сенатора Кузмінського під час подій було вбито більш 500, із них євреїв – 400, поранено – 289, із них євреїв – 237. Сенатор констатує: «За силою та жорстокістю цей погром не має рівних» [4, с. 150]. Єврейська енциклопедія визначає кількість вбитих євреїв – 400 [7, с. 122]. За списками одеського равінату вбито 302 єврея та більш сотні «погромників» [9, с. 63–64].

Загалом по Російській імперії у вказаний період єврейські погроми пройшли у 660 містах [15, с. 186–187]. Під час погромів загинуло 1622 та поранено 3544 осіб. За підрахунками С. О. Степанова (визначено віросповідання $\frac{3}{4}$ учасників подій) із постраждалих іудеїв: вбитих – 711, поранених – 1207; православних: вбитих – 428, поранених – 1246 [19, с. 56].

У «смузі осілості» у жовтні–листопаді 1905 р. найгучніші єврейські погроми пройшли у Кременчуку, Чернігові, Вінниці, Балті, Катеринославі, Умані, Кам'янці-Подільському, Херсоні, Миколаєві, Ніжині. У губерніях, які знаходилися на території сучасної України, відбулося 588 погромів, тобто 85,2 % жовтневих погромів [7, с. 618–621]. Характерною прикметою цих погромів було переважне знищення єврейського майна. Факти грабежу були одиничні [4, с. 147]. У звітах Кузмінського та Турау підкреслено, що завчасні та грамотні дії поліції та військ зупиняли погроми на самому їх початку [4, с. 140–152].

В історіографії сучасної Росії з кінця 90-х рр. ХХ ст. та початку ХХІ ст. домінуюче положення зайняла думка, яка повністю співпадає

з монархічною трактовкою ролі та місця євреїв у революційному русі та оцінці єврейських погромів. До таких зразків можна віднести історичні дослідження В. Кожінова, О. Платонова, О. Солженіцина та багато інших. Відомий російський історик В. Кожінов у своїй роботі «Россия. Век XX-й» (1901–1939) стверджує, що погромні дії були відповіддю патріотичної частини російського народу на так звану «єврейську самооборону», що повторює аналітичні висновки авторів «Киевлянина» з оцінок погромів 1905 р. [6, с. 18–46, 87–116].

У монографії С. О. Степанова «Черная сотня в России (1905–1914 гг.)» в оцінці єврейських погромів на підставі ретельного вивчення архівних матеріалів робиться висновок про відсутність свідочтв причетності уряду до погромів. Але С. О. Степанов все ж не виключає деяких, поки що невідомих, «таємних» дій влади до організації погромної вакханалії (до речі, не виявлених і до теперішнього часу) [19, с. 57, 102–104, 296]. У дослідженні О. І. Солженіцина «Двести лет вместе (1795–1995)» автор, безумовно, вивчив величезний обсяг архівних документів стосовно погромних подій. О. І. Солженіцин також заперечує роль уряду, монархічних політичних партій та рухів щодо організації погромів. Новим у роботі О. І. Солженіцина є спроба дати об'єктивну оцінку як єврейським революціонерам, так і діям погромників [18, с. 371–408]. На позиціях крайнього антисемітизму стоять роботи О. Платонова. Погоджуючись з автором у оцінці ролі євреїв у революційному русі, на мій погляд, слід вкрай обережно ставитися до питання абсолютизації єврейської нації як джерела «світового зла» для Росії [12, с. 143–181].

В Україні питання єврейських погромів найгрунтовніше проаналізовано у монографії І. В. Омелянчука «Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.)». Автор робить акцент на те, що погроми були спрямовані не лише проти євреїв, а переважно проти «революціонерів» взагалі, серед яких євреї склали значний відсоток. У своєму дослідженні автор враховує антисемітські настрої переважної більшості населення України та робить висновок, що монархічний рух був досить масовим. І. В. Омелянчук заперечує причетність уряду до організації народних виступів, аргументуючи свій висновок відсутністю конкретних документальних свідочтв [10, с. 115–118].

На сучасному етапі, як ми бачимо, спостерігається чітко визначена тенденція пошуку об'єктивного підходу до комплексного розгляду усіх сторін єврейських погромів в Україні із урахуванням поглядів монархічної історичної школи.

«Киевлянин», суворо прямує у фарватері офіційної антисемітської державної політики, безумовно, причетний до ідеологічної підготовки населення щодо погромних дій. Але видання у своїх публікаціях по можливості об'єктивно оцінювало події, які відбувалися

на Півдні Росії, у розрізі єврейського питання. Надмірно захопившись абсолютизацією ролі євреїв у роки першої російської революції, «Києвлянин» однак не перекладав на них всю повноту відповідальності за революційне безладдя, звинувачуючи у цьому уряд та ліберальну російську інтелігенцію.

На позиціях монархічної оцінки єврейських погромів знаходиться також сучасна російська історична наука. Причинами так званого «історичного монархічного ренесансу» у сучасній Росії, на мою думку, є реакція на однобічність історичних оцінок з боку марксистсько-ленінської історичної школи; домінуючий розвиток сучасної історичної думки у напрямі «медведевсько-путінського» офіціозу російського патріотизму; пошук у Російській Федерації нової ідеологічної основи, базою для якої пропонується офіційна монархічна ідеологія «Православ'я – Самодержавство – Народність» з урахуванням сучасних політичних реалій.

Бібліографічні посилання

1. Бердяев Н. А. Христианство и антисемитизм / Н. А. Бердяев // Дружба народов – 1989. – С. 208–216.
2. Бородин М. М. О революции / М. М. Бородин // Мирный труд. – 1907. – № 6–7. – С. 132–137.
3. Вольнец А. Заметки / А. Вольнец // Киевлянин. – 1905. – № 123. – С. 1.
4. Киевский и Одесский погромы в отчетах сенаторов Турау и Кузьминского. – СПб.: Летописец, 1906. – 152 с.
5. Киселев И. П. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение / И. П. Киселев, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 70–78.
6. Кожин В. В. Россия. Век XX / В. В. Кожин. – М.: ЭКСМО, 2002. – 416 с.
7. Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим: Об-во по исследованию еврейских общин, 1982. – Т. 6. – 720 с.
8. Меньшиков М. Без названия / М. Меньшиков // Московские ведомости. – 1906. – № 8. – С. 1.
9. Одесский погром и самооборона. Паолей–Цион. – Париж: Западный Центральный Комитет самообороны Паолей–Цион, 1906. – 111 с.
10. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 г.г.) / И. В. Омелянчук. – К.: Наукова думка, 2000. – 168 с.
11. Пихно Д. И. Заметки / Д. И. Пихно // Киевлянин. – 1905. – № 312. – С. 1.
12. Платонов О. А. Покушение на русское царство / О. А. Платонов. – М.: Алгоритм, 2004. – 544 с.
13. Погромы по официальным документам. – СПб.: Летописец, 1908. – 265 с.
14. Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ століття / А. Ю. Подольський // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С. 26–31.
15. Прайсман Ю. Одеський погром 19 октября 1905 года / Ю. Прайсман // «22». – 1986/87. – № 51. – С. 186–187.

16. Савенко А. Заметки / А. Савенко // Киевлянин. – 1907. – № 70. – С. 1.
17. Савенко А. Заметки / А. Савенко // Киевлянин. – 1907. – № 91. – С. 1.
18. Солженицын А. И. Двести лет вместе : в 2 ч. / А. И. Солженицын – М.: Русский путь, 2001. – Ч. 1. – 512 с.
19. Степанов С. А. Черная сотня в России (1905–1914) / С. А. Степанов. – М.: Правда, 1992. – 330 с.
20. Тихомиров Н. Заметки / Н. Тихомиров // Киевлянин. – 1905. – № 341. – С. 1.
21. Центральний Державний історичний архів України – Ф. 296, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
22. Шульгин В. В. Дни / В. В. Шульгин. – Л.: ГИЗ, 1925. – 428 с.
23. Шульгин В. В. Заметки / В. В. Шульгин // Киевлянин. – 1905. – № 314. – С. 1.
24. Шульгин В. В. Заметки / В. В. Шульгин // Киевлянин. – 1905. – № 289. – С. 1.
25. Шульгин В. В. Заметки / В. В. Шульгин // Киевлянин. – 1905. – № 295. – С. 1.
26. Шульгин В. В. Заметки / В. В. Шульгин // Киевлянин. – 1905. – № 291. – С. 1.
27. Шульгин В. В. Что нам в них не нравится / В. В. Шульгин. – М.: Хорс, 1992. – 452 с.

Надійшла до редколегії 17.10.2009.

УДК 94.477 «1905–1907»

Є. А. Врадій

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОЛІТИЧНА КОНФРОНТАЦІЯ ЧИ СПІВРОБІТНИЦТВО:
ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМИНИ АНАРХІСТІВ
ІЗ СОЦІАЛІСТИЧНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

Висвітлено історію партійних відносин між різними течіями російського революційного руху в 1905–1907 рр. Увагу зосереджено на мало-вивченій проблемі взаємодії анархічних та інших соціалістичних організацій Півдня України

Ключові слова: анархо-комуністичний рух, масовка, антиурядові виступи, політична конфронтація.

Освящена история партийных отношений между различными течениями российского революционного движения в 1905–1907 гг. Внимание сосредоточено на малоизученной проблеме взаимодействия анархических и других социалистических организаций Юга Украины.

Ключевые слова: анархо-коммунистическое движение, массовка, антиправительственные выступления, политическая конфронтация.

© Є. А. Врадій, 2010

Article describes the history of party relations between the various currents of the revolutionary movement in Russia 1905–1907. It focuses on little-known problem of interaction between the anarchist and other socialist organizations Southern Ukraine.

Key words: anarchists-kommunist' movement, mass meeting, antigovernmental appearances, political confrontation.

Початок ХХ ст. став періодом організаційного та ідеологічного оформлення провідних політичних партій Російської імперії. З огляду на існування ряду об'єктивних економічних проблем в країні та, як наслідок, посилення рівня соціальної напруженості особливе місце в російському політикумі посіли політичні сили, що сповідували соціалістичні та близькі до них за своєю спрямованістю ідеї перебудови суспільства. Опозиційний характер, радикальність ідеологічних підходів щодо майбутньої перебудови суспільства в умовах самодержавства залишали цим партіям виключно нелегальні можливості для політичної діяльності. Подібне становище російської політичної лівиці об'єктивно зближувало усі політичні сили між собою. Втім взаємовідносини між партіями лівого табору ґрунтувалися не лише на засадах політичного співробітництва та компромісу, а і призводили до відкритої конфронтації.

Окреме місце належить проблемі взаємовідносин партій соціалістичного спрямування та анархістів – суспільно-політичного руху, що мав значно радикальнішу ідеологічну позицію порівняно із усіма іншими нелегальними рухами.

Історіографія взаємовідносин анархістів та соціалістів початку ХХ ст. має доволі солідний характер як з огляду на кількість публікацій, так і на тривалий період вивчення цієї проблеми. Не вдаючись до детального аналізу, видається доцільним виокремити декілька тенденцій, які склалися в царині дослідження цієї проблеми. По-перше, до цих пір зберігається доволі усталений погляд, сформований працями радянської доби, які, виконуючи завдання ідеологічної критики анархістів та усіх інших небільшовистських політичних сил, шаблонно розглядали діяльність партій «дрібнобуржуазних напрямів» [16; 19; 21; 24; 33; 35]. Це у свою чергу зводило нанівець величезну фактографічну роботу дослідників, звужувало їхні наукові інтерпретації та оцінки у руслі розгляду анархістів у якості відсталого та такої, що дестабілізувала та негативно впливала на загальний перебіг російського революційного руху. Сучасні українські дослідники, за невеликими винятками [3; 15; 22; 23], зосереджують свою увагу на діяльності національних партій, а проблема взаємовідносин різних політичних сил відходить на другий план або розглядається в контексті подолання радянських оцінок, що, втім, обмежується критикою «політичної де-

структивності» більшовицького крила російської соціал-демократії. Певні спроби проаналізувати взаємини анархістів та інших лівих сил робилися і іноземними дослідниками. Утім ця проблема розглядалася доволі повільно та лише в контексті дослідження якихось окремих аспектів революційного руху в Росії [4].

Відносно помітною діяльністю анархістів на Півдні України стає з середини 1904 р. До цього провідні ролі серед рухів лівої ідеологічної спрямованості відігравали російські соціал-демократи та Партія соціалістів-революціонерів. На той час ці дві політичні сили мали як досить солідний досвід ведення нелегальної політичної діяльності в регіоні, так і особливі традиції ведення революційної боротьби, які своїми коренями мали революційні традиції місцевих робітничих та народницьких гуртків XIX ст. [15, с. 273–274; 20, с. 25, 26, 27].

За доволі невеликий проміжок часу, від моменту організаційного оформлення як політичної партії, Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП) та Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) до початку першої російської революції 1905–1907 рр. стали досить чисельними політичними силами як регіону, так і всієї країни. Так, на 1907 р. на території українських губерній налічувалось до 50 тис. дійсних членів ПСР та приблизно 300 тис. осіб, які тим чи іншим чином підтримували діяльність партії [3, с. 23]. Соціал-демократичний напрям об'єднував у своїх лавах біля 150–160 тис. осіб [3, с. 21].

З огляду на високу популярність соціалістичних партій на Півдні України на межі 1904–1905 рр., та, коли, «социально-экономические теории владели умами как интеллигенции, так и рабочей массы» [28, арк. 18], перед анархістами, що прибували з-за кордону, поставало доволі непросте завдання залучення на свій бік широких мас прихильників. Зважаючи на відсутність потужної партійної інфраструктури, зокрема типографій, що позбавляло анархістів можливості вести масштабну агітацію, основну роль повинні були виконувати підготовлені, проте чисельно невеликі групи «анархістів-теоретиків» (переважно по 2–3 особи), які розгорнули досить активну пропагандистську роботу у великих містах південноукраїнських губерній. Основним методом роботи була участь у міжпартійних дискусіях на мітингах чи так званих «політичних біржах», де агітатори від різних політичних напрямів у популярній, часом примітивній формі виголошували особливості програмних засад тієї чи іншої партії, її ставлення до найбільш резонансних суспільно-політичних подій місцевого та загальнодержавного рівнів. Саме в такій атмосфері анархістам відносно швидко вдалося здобути популярність вправних пропагандистів та скласти базу для створення перших анархістських організацій регіону. Так, в середині 1905 р. «Катеринославська робітничая група анархістів-комуністів» виникла на основі есерівської організації міс-

цевого робітничого селища Амур [12, арк. 32]. Саме внаслідок організаційного об'єднання низки есерівських гуртків та анархістської групи у березні 1905 р. виникає «Південноросійська група анархістів-комуністів» – одна з перших анархістських організацій Одеси [28, арк. 26]. Подібні процеси спостерігалися і в інших містах південно-українського регіону. Політична міграція місцевих соціалістів убик анархістської платформи була викликана низкою причин. По-перше, анархісти-пропагандисти переважали своїх опонентів рівнем власної теоретичної підготовленості, адже у переважній більшості випадків вони представляли російську політичну еміграцію, яка по суті в той час і продукувала програмні засади для політичних організацій на російських теренах. Тому анархістська агітація, внаслідок особистого знайомства із теоретиками анархізму, участі у емігрантських партійних дискусіях, у 1904–1905 рр. могла уникнути пастки своєрідного ретрансляторства, притаманного місцевим агітаторам, які вибудовували власні виступи та звернення до прихильників на основі доволі обмеженого кола пропагандистської літератури, що потрапляла в Росію з Європи. Так, зокрема, анархіст Миколи Рогдаєв (Музиль) (до речі, колишній есер) – «интеллігент с высшим образованием», брав активну участь у спільних з соціал-демократами «масовках» на катеринославських підприємствах та, значною мірою, на думку очевидців, своїми успішними виступами сприяв переходу членів есдеківських гуртків до анархістських осередків [14, арк. 62]. Власне і самі еседеки однією з причин розповсюдження анархізму в регіоні вбачали відсутність у своїх лавах «политически развитых ораторов» [10, арк. 73]. По-друге, радикальність програмних засад анархістів порівняно із ідеологічними постулатами партій соціалістичного напрямку в більшій мірі відповідала настроям молодіжної частини соціалістичних партій, яке було одним із основних сегментів соціальної бази для всіх політичних сил лівого табору, зокрема в партії есерів частка учнівської та студентської молоді досягала 29 % [17, с. 30]. Один із членів вже згаданого амурського есерівського гуртка таким чином змалював атмосферу переходу організації на платформу анархізму: «Анархісти обіцяли комунізм на другий день після революції. Це було спокусливо» [34, с. 67]. По-третє, вже наприкінці 1904 р. анархісти мали славу практиків революційної боротьби внаслідок своєї активної бойової діяльності в західних губерніях імперії. Так, серед нечисельних анархістських агітаторів Катеринослава на початку 1905 р. беззаперечним авторитетом користувався Фішель Штейнберг – один із учасників вже на той час відомої в революційному середовищі своїми терористичними акціями Білостоцької організації [12, арк. 32].

Незважаючи на наявність ідеологічних протиріч, міжпартійні відносини між анархістами з одного боку та есерами, еседеками – з ін-

шого, в цей період ґрунтувалися скоріше на засадах співробітництва у боротьбі з існуючим ладом. Так, під час жовтневого повстання у Катеринославі на барикадах, у загонах самооборони в період протидії чорносотенним погромам представники усіх лівих партій діяли разом [12, арк. 35–36]. Катеринославські анархісти надавали допомогу бомбами есерівській організації м. Олександрівська [12, арк. 38]. В Одесі у квітні 1905 р. есери, соціал-демократи та анархісти спільно розробляли план загальноміського страйку, втім, через оперативність дій поліції він не відбувся [22, с. 82].

У той же час, у момент революційного піднесення 1905 р. починають вимальовуватись основні лінії протистояння між політичними силами у лівому таборі. Однією з найболючіших проблем для усіх антиурядових партій були джерела фінансування власної діяльності, а точніше їх доволі обмежений характер. На відміну від соціал-демократів анархісти прямо виступали проти сплати членських внесків у партійну касу та наголошували на необхідності здобуття цих коштів у експлуататорських класів та держави шляхом здійснення так званих експропріацій. Уже після перших анархістських експропріацій у Катеринославі у грудні 1905 р. місцеві соціал-демократи (меншовики) у періодичній пресі неодноразово закликали анархістів покаятися за ці дії та відмовитися від цієї тактики [12, арк. 36]. Таким способом еседеки досягали кількох цілей – по-перше, висловлювали свою незгоду із подібними способами революційної боротьби та доносили партійну позицію власним однопартійцям, по-друге, публічно засуджували та, до певної міри, сприяли компрометації анархістського руху, як такого, що вдається до злочинних методів у політичній діяльності, по-третє, своїми публікаціями прямо вказували поліції винуватців експропріації, тим самим виконуючи роль непрямих провокаторів. З огляду на те, що в ході жовтневого та грудневого революційного піднесення 1905 р. все більше членів поміркованих соціалістичних організацій, за спогадами однопартійців «... теряя выдержку, отказывались ждать вызревания революционной ситуации, стремясь к активным действиям» [11, арк. 18] переходили на бік анархістів, подібні дії соціал-демократів виглядають одним із методів боротьби з політичними опонентами.

Саме на межу 1905–1906 рр. припадає пік переходу учасників есерівських та, особливо, еседеківських організацій до анархістських гуртків та, головне, до більш радикальної анархістської практики ведення революційної боротьби. Так, лише в Одесі на базі соціал-демократичних організацій з'явилася низка анархістських осередків. Ядро Пересипської групи анархістів-комуністів складалося із колишніх учасників Одеської військової організації РСДРП [29, арк. 62]. Окрему групу, що отримала назву «Потьомкінців», створили члени

місцевого об'єднаного комітету РСДРП [30, арк. 118]. Працівники благодійних установ Бунду («Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії»), що з 1906 р. став автономною складовою РСДРП) створили анархо-комуністичну організацію «Вільних Соколів» («Чорних Воронів») [30, арк. 115]. Дещо пізніше, у квітні 1907 р., після обмеження бойової діяльності Центральним комітетом ПСР у Севастополі з місцевої есерівської організації виокремлюється група «Свобода всередині нас» [32, арк. 1], в Одесі – «Молодая Воля» [25, арк. 81], які за характером своєї діяльності та програмою, на нашу думку, практично не вирізнялися від інших анархістських осередків. Дещо пізніше, у 1909 р., до Нижньодніпровської організації анархістів-комуністів приєдналася група місцевих есерів-максималістів, які представляли радикальний напрям в ПСР [6, арк. 215]. Цікавим з огляду на подібні міграційні процеси всередині табору лівих сил є еволюція політичної свідомості Павла Гольмана, есера, одного з членів катеринославського Бойового страйкового комітету у 1905 р. За його словами, до анархістів він прийшов не внаслідок агітаційної діяльності останніх, а через поміркований та обережний характер діяльності Комітету, який не відповідав реальним настроям робітничих мас [1, с. 153].

У цей період відносини між анархістами та соціал-демократами значно загострюються. Пропагандистські матеріали есдеків та анархістів містять прямі звинувачення, головним висновком якого є констатація згубності тактики та ідеології протилежної сторони. Анархісти піддавали сумнівам як ідеологію соціал-демократів, які вважали революцію 1905 р. лише підготовчим етапом, а не реальною можливістю корінних змін, так і особливості партійної організації, яка внаслідок жорсткого керівництва та наявності партійної еліти не відповідала особливостям революційного часу, який, на думку анархістів, вимагав залучення до політичної діяльності широких мас населення [1, с. 158, 232; 31, арк. 1]. Також агітаційні матеріали анархістських груп містили звинувачення по відношенню до есдеків, особливо меншовиків, у обережній тактиці політичної діяльності, яка включала неприйнятні для анархістів моменти співробітництва есдеків, із фабричною адміністрацією, участі у легальних політичних організаціях тощо. Усі ці прояви – мовою прокламацій «політиканство», – не давали змоги вважати соціал-демократів справжніми революціонерами [1, с. 134].

Критиці своїх політичних опонентів, в тому числі і по лівому ідеологічному табору, соціал-демократи з самого початку своєї діяльності приділяли значне місце. Так, провідними мотивами загальнопартійних з'їздів, а також конференцій військових та бойових організацій 1903–1905 рр., були, по-перше, констатація певної монополії

та винятковості ролі РСДРП в організації робітничого та, відповідно, загальнореволюційного руху в імперії [18, с. 214], по-друге, проголошення «буржуазно-демократичним» характеру діяльності інших політичних сил [18, с. 73], по-третє, суттєво обмежувалися можливості та компетенція місцевих осередків щодо налагодження довготривалого співробітництва із позапартійними організаціями та осередками інших партій. Вістря своєї критики соціал-демократи спрямували проти тактики експропріацій та політичних вбивств, до якої вдавалися анархісти, що, втім, не заважало еседекам самим використовувати ці методи. Проте слід зважати й на те, що ідеологічне протистояння не мало абсолютного та всеохоплюючого впливу на рядових членів як анархістських, так і соціал-демократичних організацій. Сприйняття терору було приблизно однаковим як в одних, так і в інших. За спогадами учасника одного з більшовицьких гуртків у Катеринославі «... у революционной молодежи преобладало сознание, что революцию в белых перчатках не делают, ... революция – это значит кровь, смерть, жертвы» [10, арк. 75]. У свідомості переважної більшості учасників революційного руху, незалежно від їхньої партійної приналежності, переважала думка, що саме бойова діяльність є справжнім виявом революційної боротьби. Тому як і для анархістів, так і для соціалістів, за їхніми власними спогадами, вважалося «святым долгом конфисковывать путем эксов царские денежные суммы и оружие, ради усиления средствами боевой мощности комитета РСДРП» [8, арк. 8]. Причому, практично невисвітленими є факти, коли соціал-демократи здійснювали акції економічного терору та експропріації, намагаючись приписати власні бойові акції анархістам. Так, у жовтні 1906 р. в Одесі був затриманий член місцевого комітету РСДРП, який від імені анархо-комуністів займався здирицтвом з метою отримання коштів на революційні потреби [22, с. 79].

Утім для взаємин анархістів та представників соціалістичних партій були притаманними не лише конфронтація та протистояння. У найбільшій мірі партійне співробітництво виявилось у відносинах анархістів з есерівськими організаціями. Причому слід відзначити, що, найбільш плідно воно розвивалося на рівні окремих організацій чи особистих стосунків між представниками цих політичних сил, порівняно із спробами загальнопартійного об'єднання, які мали місце в еміграції.

Ще у вересні 1904 р. в Одесі місцеві анархісти та есери планують спільну нараду, щоправда поліція заарештовує практично всіх учасників зібрання [28, арк. 26]. У подальшому одеські анархісти та есери доволі часто обмінювалися літературою, організували її транспортування з-закордону [26, арк. 253]. Причому анархісти часто зверталися до есерівських пропагандистських матеріалів, так, як і есе-

ри передплачували анархістські видання, зокрема «Хліб і Волю», що користувався особливою популярністю в революційному середовищі [27, арк. 15]. Доволі часто практикувалася спільна організація конспіративних квартир та явок та їхнє матеріальне забезпечення. Подібні факти спостерігалися в Одесі, Катеринославі [5, арк. 29; 7, арк. 13].

Треба підкреслити, що партійне та ідеологічне розмежування для більшості учасників тогочасних революційних організацій не відіграло настільки важливої ролі. Набагато важливішим було відчуття причетності до спільної справи – боротьби. Досить яскраво це демонструють події 1906 р. у Таврійській губернії. Ялтинський есер Малафєєв ціною свого життя заплатив за замах на місцевого поліцейського пристава, якого група вважала винним у смерті місцевого анархіста. Поховання вбитих терористів, що було організовано спільно анархістами та есерами, перетворилося у масовий мітинг, який за спогадами очевидців зібрав до 10 тис. осіб [20, с. 106]. Один із керівників Гуляйпільської анархістської групи «Спілки бідних хліборобів», яка діяла в однойменному містечку катеринославської губернії, В. Антоні доволі точно, як на нашу думку, відмітив цю особливість у своїх спогадах про діяльність ще підлітком у одному із катеринославських гуртків ПСР: «... ми з хлопцями поширювали листівки й есерівські, й есдеківські, нам було байдуже, що те, що інше: соціалістичне – значить наше» [2, с. 6].

У справі підтримання міжпартійної злагоди анархісти часом не спинялися навіть перед вбивством своїх однодумців. Так, щоб уникнути конфлікту із місцевою організацією соціалістів-революціонерів катеринославські анархісти в такий жорстокий спосіб покарали приїжджого однопартійця, якого група вважала винним у навмисному вбивстві одного з есерів [13, арк. 242].

У цілому взаємини анархістських та соціалістичних організацій Півдня України мали суперечливий характер. Привабливість радикальної тактики, відносна простота ідеології, більш демократична організаційна структура руху досить швидко зробили анархістів впливовою політичною силою серед інших партій лівої спрямованості. У своїй боротьбі за сфери політичного впливу на широкі маси населення соціалістичні партії, з одного боку, та анархістські організації, з іншого, невідворотно опонували одне одному, незважаючи на те, що у своїй революційній діяльності використовували схожі за характером та формою методи. Напруженість та, навіть, відкрита конфронтація, до якої сторони перейшли в ході першої російської революції, не мали всеосяжного характеру, через те, що більшість учасників антиурядових організацій ідентифікували себе, насамперед, як революціонерів, а вже потім як носія конкретної партійної ідеології. Подібне сприйняття та спільність мети щодо повалення самодержавства ство-

ривали передумови для масштабного співробітництва та консолідації російського лівого табору, що, втім, не реалізувалося в повній мірі, а лінії конфлікту лише загострилися після 1917 р.

Бібліографічні посилання

1. Анархисты. Документы и материалы. 1883 – 1935 : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 1998–1999. – Т. 1. – 704 с.
2. Антони В. Воспоминания гуляйпольского революционера. Рукопись / В. Антони. – Краєзнавчий музей м. Гуляйполе. – 58 с.
3. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. – Д.: Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 245 с.
4. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894 – 1917 / А. Гейфман / пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 32, оп. 1, спр. 189. – Далі: ДАДО.
6. ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 197.
7. ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 299.
8. ДАДО. – Ф. 125, оп. 3, спр. 62.
9. ДАДО. – Ф. 125, оп. 3, спр. 120.
10. ДАДО. – Ф. 125, оп. 3, спр. 125.
11. ДАДО. – Ф. 125, оп. 4, спр. 30.
12. ДАДО. – Ф. 313, оп. 2, спр. 1952.
13. ДАДО. – Ф. 313, оп. 2, спр. 2093.
14. ДАДО. – Ф. 313, оп. 2, спр. 2519.
15. Історія міста Дніпропетровська. – Д.: «Грані», 2006. – 580 с.
16. Канев С. Н. Революция и анархизм. / С. Н. Канев. – М.: Мысль, 1987. – 327 с.
17. Кныш Г. Н. Учащаяся молодежь в российских революциях. / Г. Н. Кныш. – Д.: ДГУ, 1993. – 129 с.
18. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 1. 1898–1917. – 534 с.
19. Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России / Е. М. Корноухов. – М.: Политиздат, 1981. – 192 с.
20. Королев В. И. Деятельность политических партий в Крыму и Северной Таврии. 1899–1918 гг. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. / В. И. Королев. – К., 1996. – 390 с.
21. Кузина Л. А. Из истории борьбы большевиков против анархистов в период подготовки Октябрьской революции / Л. А. Кузина // Ленин. Партия. Октябрь. – Л.: Изд. Ленингр. ун-та, 1967. – С. 118–145.
22. Лебеденко О. М. Анархизм в Україні (XIX – поч. ХХ ст.) / О. М. Лебеденко. – К.: Основи, 1994. – 238 с.
23. Петришина Л. В. Анархисти в Одесі в період першої революції в Росії / Л. В. Петришина, А. К. Юрій // Наук. пр. з питань політ. історії. Міжвідомчий наук. зб. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 172. – С. 61–64.
24. Худайкулов М. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма / М. Худайкулов. – Ташкент: Узбекистан, 1979. – 327 с.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 268, оп. 1, спр. 132. – Далі: ЦДАУК.
26. ЦДАУК. – Ф. 268, оп. 1, спр. 436.
27. ЦДАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 1172.
28. ЦДАУК. – Ф. 274, оп. 1, спр. 2440.
29. ЦДАУК. – Ф. 385, оп. 1, спр. 2249.
30. ЦДАУК. – Ф. 386, оп. 1, спр. 1045.
31. ЦДАУК. – Ф. 838, оп. 1, спр. 1052.
32. ЦДАУК. – Ф. 838, оп. 1, спр. 1063.
33. *Шустрицкий А. В.* Борьба большевиков против анархизма в 1905–1910 гг. / А. В. Шустрицкий // Некоторые вопросы истории КПСС : сб. ст. – М., Изд-во МГУ, 1978. – С. 3–15.
34. *Яланський В. І.* Нестор і Галина. Розповідають фотокартки / В. І. Яланський, Л. С. Верьовка. – К.: Гуляйполе: Ярмарок, 1999. – 544 с.
35. *Ярославский Ем.* Анархизм в России / Ем. Ярославский. – М.: Госиздат, 1939. – 119 с.

Надійшла до редколегії 9.03.2009.

УДК 94 477.63 «19/20»

Г. М. Книш

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПИТАННЯ ПРО ЗАХИСТ ІНТЕРЕСІВ МОЛОДІ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглянуто програмні настанови перших українських політичних партій України щодо питань захисту інтересів молоді в умовах царизму.

Ключові слова: молодь, студентство, українські політичні партії, партійні програми.

Рассмотрены программные установки первых украинских политических партий Украины по вопросам защиты интересов молодежи в условиях царизма.

Ключевые слова: молодежь, студенчество, украинские политические партии, партийные программы.

The programmatic installations of the first Ukrainian political parties of Ukraine are considered on protection of concerns of youth in conditions of existence.

Key words: youth, students, Ukrainian political party programs.

У сучасних умовах діяльності різних політичних партій незалежної України особливої актуальності набувають проблеми, що

пов'язані з дослідженням та вивченням історичного досвіду становлення і розвитку перших українських політичних партій на початку ХХ ст. Аналіз програм партій, які діяли в умовах царської Росії, свідчить про постановку широкого кола питань політичного, соціально-економічного та культурного характеру. Серед них важливими були і питання про захист інтересів різних категорій молоді у політичній, соціальній та культурній сферах життя. Не слід забувати і такий чинник як соціальна база перших політичних партій, основу якої складала саме молодь віком до 30 років. Зокрема, домінуючу роль у керівництві цих партій відігравала студентська молодь.

Сучасна вітчизняна історіографія в період проголошення та розбудови незалежної України поповнилася цінним для історичної науки публікаціями, які розширили коло джерельної бази з проблем вивчення історії виникнення та розвитку перших українських політичних партій початку ХХ ст. До них належать такі збірники документів як «Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття» [9] та «Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій» [1].

Названі збірники містять, хоча і не в повному викладі, заяви, платформи та програми Революційної Української партії (РУП), Української Народної партії (УНП), Української Демократичної партії (УДП), Української Радикальної партії (УРП), Української Соціал-Демократичної Робітничої партії (УСДРП), Української Селянської партії (УСП), Української партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР), Української партії Соціалістів-Самостійників (УПСС), Української Федеративно-Демократичної партії (УФДП) та інших.

Поряд з цим на сторінках збірників та журналів з'являються статті та наукові розвідки, виходять монографічні дослідження, в яких автори Р. Ветров [2], В. Солдатенко, В. Кривошея [12], С. Світленко [10], Г. Книш [4], Ю. Лавров [5], В. Гусев [3], Я. Малик, Б. Вол, С. Гелей [6], В. Стрілець [13], В. Яценко [14] та інші розглядають діяльність політичних партій у тій чи іншій площині, аналізують програмні заяви і частково приділяють увагу питанням захисту інтересів молодшої генерації Наддніпрянської України переважно у сфері освіти, національного виховання. Поява подібної історичної літератури зайвий раз підкреслює необхідність вивчення поставленої проблеми, яка може стати предметом спеціального дослідження. Автор у даній статті ставить за мету зробити спробу аналізу певного кола питань, які були сформульовані у програмних документах перших українських політичних партій Наддніпрянщини початку ХХ ст. і стосувалися молодіжних проблем.

Розглядаючи такий аспект програмних заяв українських партій щодо політичних прав молоді, можна висловити наступне. Починаючи з Революційної Української партії (РУП), яка була започаткована у 1900 р. у Харкові, питання політичних прав громадян більшість партій ставили в досить загальних рисах. Це було пов'язано з необхідністю здобуття справжньої демократії при проведенні виборів до вищого законодавчого органу держави – парламенту, який авторами програм іменувався по-різному (Установчі Всенародні Збори, Сейм, Державна Рада тощо) або до інших інституцій нижчого рівня (управ, громад тощо).

Саме тому особливо підкреслювалося окремим пунктом здійснення виборчого права, яке повинно бути вселюдним (загальним), рівним, прямим з таємним голосуванням виборців без різниці статі, національності, походження, віросповідання, соціального статусу. Деякі політичні партії (УСДРП, УПСР, УПСФ) в програмах визначали вік користування пасивним та активним виборчим правом для громадян – не молодше 20 років [1, с. 9, 32, 33], а інша частина партій, зокрема УРП, правом обирати і бути обраним наділяла громадян з 21 року [9, с. 58]. УПСС – наступниця УНП, що оформилася у 1917 р., – відстоюючи виборче право, взагалі не уточнювала вік особи, яка б отримувала це право. Можна лише припустити, що згідно з положенням Статуту УНП про членство в партії громадян з 21 року саме цей віковий ценз передбачався і в політичному житті [1, с. 45]. Правда, у проекті Основного Закону «Самостійної України» Спілки народу українського, розробленого групою членів УНП під керівництвом її лідера М. Міхновського і опублікованого у 1905 р., 52 стаття уточнює, що «право бути вибраним належить ся кожному українцеві (так подано в тексті. – Г. К.), що вміє говорити, читати й писати по українськи, має 25 років...» [11, с. 63]. Зі статті наочно видно, як автори виділяли виборче право окремо, так би мовити «елітно», для молодих громадян-українців, до речі, обмежуючи його віком і відкидаючи, навіть, таке ж право для представників інших національностей і народностей.

Для порівняння варто зазначити, що у своїй більшості і російські політичні партії в програмних документах визначали загальне, рівне і пряме виборче право під час виборів як до Установчих Зборів, так і у всі місцеві органи самоврядування для усіх громадян, які досягли 20 років [8, с. 74, 87, 125].

Опосередково, на наш погляд, можна віднести і заяви переважної більшості українських політичних партій про завоювання свободи зборів, маніфестацій, спілок, товариств та організацій до вимог захищати інтереси молоді у цій сфері суспільного життя, тому що в моло-

діжному середовищі і виникали різні угруповання на початку ХХ ст., напередодні і в період першої російської революції, в тому числі й гуртки та спілки політичного спрямування.

Повніше в програмах цих партій ставилися питання про захист соціально-економічних прав дітей, підлітків та юнацтва. Майже для всіх партій як соціалістичного напрямку (УСДРП, УПСР), так і ліберально-буржуазного (УРП, УДП) спільними вимогами були такі: максимальний 6-годинний робочий день для молодих робітників віком від 16 до 18 років, заборона використання підприємцями дитячої праці до 16 років, повна заборона нічних робіт і робіт на підприємствах, шкідливих для здоров'я малолітніх, жінок [1, с. 10, 20; 9, с. 23, 60]. Також заявлялось про захист материнства і надання жінкам-робітницям з боку держави допомоги у справі виховання дітей.

Окремі політичні партії (УСДРП, УПСР) додатково у сфері охорони дитячої праці ставили вимогу – влаштування приютів або притулків при всіх підприємствах з жіночою працею для малолітніх дітей [1, с. 37, 64]. Як правило, в програмах проголошувалось про карну відповідальність власників, коли вони не будуть дотримуватися законів про охорону праці, в тому числі й дитячої.

Але найвиразніше усі українські політичні партії Наддніпрянської України розглядали програмні питання у національно-культурній справі, переважно у справі освітньої політики. Характерно, що більшість цих партій на той період дотримувалися соціалістичної орієнтації. Не випадково і розділи програм або платформ відносно постановки питань про освіту спрямовані на те, щоб демократизувати школу, перш за все початкову та середню, поступово ліквідувати класовий відтінок серед учнівської та студентської молоді. У першу чергу виокремлювалася вимога впровадження в державі безкоштовної, обов'язкової, світської, загальної і професійної освіти для всіх дітей віком до 16 років. Окремими пунктами у своїх програмах УСДРП і УРП ставили необхідність безкоштовного забезпечення їжею, одягом та підручниками всіх бідних дітей [1, с. 10; 9, с. 39]. Якщо у програмі УСДРП проголошувалася рівноправність усіх мов у школах, то всі інші політичні партії визнавали право викладання і навчання в освітніх закладах української мови, тобто визнання національної школи з рідною мовою.

Спільним та об'єднуючим для усіх українських політичних партій було також програмне питання організації та розвитку шкільних закладів для дітей національних меншин з викладанням там рідної мови, хоч деякі партійно-політичні сили (УПСР, УФДП) пов'язували вирішення цього питання з такими чинниками, як власне бажання дітей навчатися в подібних школах, чисельність в тому чи іншому

регіони дітей-неукраїнців, обсяг коштів для організації заходів і таке інше.

Аналогічно в цілому формулювали питання захисту інтересів молоді шкільного віку і перші загальноросійські політичні партії, які діяли на початку ХХ ст. в Україні, крім партій монархічно-урядового табору. Найбільш демократичні вимоги з питань організації освіти ставили Російська Соціал-Демократична Робітнична партія (РСДРП) та Партія Соціалістів-Революціонерів (ПСР), що мали значний вплив у масах [8, с. 75, 87]. Разом з тим, деякі українські політичні партії визначали необхідність заснування і приватних шкіл усіх типів (УПСР, УФДП), відокремлення школи від церкви (УСДРП, УПСР), надання автономії початковій, середній і вищій школі, виборності педагогічного колективу, невтручання держави у шкільні справи (УПСО, УПСС, УФДП) і навіть права учнів переходити з одного ступеня школи до іншого без іспитів (УФДП).

Лише одна Українська Народна партія повніше висувала у своїй програмі питання про створення української вільної школи з визнанням української мови державною. У зв'язку з політикою русифікації в Україні на початку ХХ ст. з боку царського уряду УНП проголошувала завдання «відділити школу від держави, від державної влади», маючи на увазі право місцевих громад незалежно від уряду вирішувати всі питання в українських школах. До речі, це була єдина програма, де окремим пунктом зафіксовано завдання домагатися «всебічного розвитку культурних товариств для фізичного виховання молоді», «щоб виховувалися здорові, сильні люди і свідомі громадяни Української держави» [1, с. 43].

Оригінальні, хоч і доволі різкі думки про націоналізацію школи висловив лідер УНП М. Міхновський у своїй статті «Справа української інтелігенції в програмі Української Народної партії» (1902 р.). У розділі «Національна школа і академія» він писав: «Коли москаль-студент бореться за «академічну свободу», то тут немає нічого дивного, бо москалі мають академії, мають нижчі і вищі школи зі своєю викладовою мовою не тільки на своїй території, але й на території недержавних російських націй. Але хіба не смішно бачити, як студент-українець бореться за «академічну свободу», коли української академії і школи нема... Не за «академічну свободу» нам треба боротися, а за саму академію, за право мати її своєю національною власністю» [7, с. 151]. Як виняток, один із пунктів програми УФДП, виданої у 1918 р., відстоював принцип «загальнолюдського виховання підростаючого покоління, але без залучення молоді до активної політики» [1, с. 91].

Отже, аналіз програм перших українських партій підросійської України у сфері захисту прав молоді націлює нас на глибоке вивчен-

ня, засвоєння, використання історичного досвіду в сучасних політичних процесах нашої держави.

Бібліографічні посилання

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / упор. В. С. Журавський. – К.: Пошук, 1992. – 96 с.
2. *Ветров Р. І.* Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.) : навч. посіб. / Р. І. Ветров. – Дніпродзержинськ : Вид-во ДДТУ, 1997. – 111 с.
3. *Гусев В. И.* К 100-летию основания Революционной украинской партии / В. И. Гусев // Політологічний вісник. – 2001. – Вип. 8. – С. 78–86.
4. *Книш Г. М.* Постановка питань про освіту в програмах перших українських політичних партій / Г. М. Книш // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – 120 (187). – С. 53–55.
5. *Лавров Ю. П.* Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : у 3 ч. / відп. ред. В. Г. Сарбей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – С. 248–444.
6. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.): навч. посіб. / Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей та ін.; за заг. ред. Я. Й. Малика. – Л.: Світ, 2001. – 296 с.
7. Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Л.: Світ, 1996. – 800 с.
8. Программные документы политических партий и организаций: хрестоматія для изучающих политическую историю ХХ века / отв. ред. М. В. Рубан. – М., ИНИОН АН СССР, 1990. – 286 с.
9. Самостійна Україна : збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / О. Федьків (упорядник, автор передмови і приміток). – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 82 с.
10. *Світленко С. І.* Національне питання в програмах українських політичних партій початку ХХ ст. // Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (ХVІІІ – перша половина ХХ ст.) / за заг. ред. В. В. Іваненка. – Д.: Наука і освіта, 1998. – С. 66–73.
11. *Слюсаренко А. Г.* Історія української конституції / А. Г. Слісаренко, М. В. Томенко. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – 192 с.
12. *Солдатенко В.* Революційна Українська Партія / В. Солдатенко, В. Кришоша // Віче. – 1998. – № 1. – С. 128–140.
13. *Стрілець В. В.* Українська радикально-демократична партія: вигоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 361 с.
14. *Яценко В. Я.* Українські партійно-політичні сили Наддніпрянщини першої чверті ХХ ст.: особливості становлення та розвитку / В. Я. Яценко // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / О. Б. Шляхов (відп. ред.). – Д.: Оксамит, 2006. – С. 229–236.

Надійшла до редколегії 16.10.2009.

О. О. Коник

Херсонський державний університет

ПРОФЕСОР МИХАЙЛО АЛЕКСЕЄНКО НА ПЕРШІЙ СЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ІІІ СКЛИКАННЯ

Розглянуто особистість та діяльність колишнього професора і ректора Харківського університету Михайла Мартиновича Алексєєнка. Особливу увагу приділено його діяльності як депутата від Катеринославської губернії на першій сесії ІІІ Державної думи, де він очолював бюджетну комісію.

Ключові слова: ІІІ Державна дума, Російська імперія, перша сесія, бюджет, професор Алексєєнко, бюджетна комісія, Катеринослав.

Рассмотрено личность и деятельность бывшего профессора и ректора Харьковского университета Михаила Мартьяновича Алексеенко. Особое внимание уделено его деятельности в качестве депутата от Екатеринославской губернии на первой сессии ІІІ Государственной думы, где он возглавлял бюджетную комиссию.

Ключевые слова: ІІІ Государственная дума, Российская империя, первая сессия, бюджет, професор Алексєєнко, бюджетная комиссия, Катеринослав.

The personality and activity of Alekseenko Mychailo Martynovych, the former professor and rector of Kharkov university is considered. Special attention is paid to his activity as a deputy from Katerynoslav province and the head of the budget commission during the first session of the ІІІ State Duma.

Key words: ІІІ Gosudarstvennaya Duma, Russian Empire, first session, budget, profesor Alekseenko, budgetary commission, Katerinoslav.

Історія без людей не твориться і не пишеться. Історик шукає пригаманні його уподобанням теми чи сюжети в минулому людства і висвітлює їх згідно зі своїми переконаннями, мірою володіння дослідницькими методиками та відповідним інструментарієм. Хтось обирає широкі теми, загальноживані підходи, хтось тяжіє до вузькоспеціальних тем і методів.

Біографічний жанр в історіографії є одним із найдавніших і найпоширеніших. Поле трактувань значення біографічних досліджень вельми широке, у тому числі в межах українського дослідницького простору. Об'єктом у них може виступати як сам «герой», так і його взаємини з «масою» [14, с. 53]. Досліджуються життєписи «особистостей-світочів» як взірців для нинішніх і прийдешніх поколінь. Ці взірці можуть бути різними. Підходи до розгляду помітних в історії постатей також різні. Сьогодні популярними є національно-

ідеологічні з соціальним відтінком [8, с. 77], національно-культурні, або, навіть, з націєтворчими інтенціями, коли чиесь життя розглядається як взірць «формовиявів національного самоствердження» [3, с. 359]. Іноді в біографічних студіях об'єктом дослідження виступає не один герой чи особистість, а ціла їх низка: з метою «максимально повного відтворення минулого як історії людей» [15, с. 240]. Вивчається інтелектуальна біографія особистості [12] і т. п. Цей перелік розмаїття тем і підходів можна продовжувати.

Предметом нашої розвідки буде фрагмент життя й діяльності Михайла Мартиновича Алексеєнка – особи, тісно пов'язаної з Катеринославом. Свого часу він навіть був обраний у почесні громадяни цього міста, що було неабиякою заслугою й честю [10].

У хронологічному плані ми розглянемо думський період діяльності Михайла Алексеєнка. Власне, не усієї його роботи як члена Думи, а лише як голови бюджетної комісії під час засідань («занять», як було прийнято говорити на початку ХХ ст.) першої сесії Державної думи Російської імперії III скликання, або простіше – Третьої думи. Тобто з 1 листопада 1907 р. по 28 червня 1908 р.

У методологічному підході скористаємося результатами пошуків відомого німецького дослідника Райнгарта Козеллека. Він зосереджувався на текстах, в яких явно чи опосередковано «озвучено історичний досвід відповідного часу», та здійснював пошук і аналіз текстів, у яких «явно чи у прихованій формі простежується зв'язок між певним минулим і певним майбутнім» [9, с. 17]. Документальні свідчення свого часу, за Р. Козеллеком, висвітлюють, яким чином у кожній конкретній ситуації люди «послугувалися досвідом минулого, виражали сподівання, надії та прогнози на майбутнє» [9, с. 17].

Такими текстами у нашому випадку будуть в основному тексти стенографічних звітів – добре збережене, але не надто використовуване до сьогодні джерело [5; 6; 7], а також інші опубліковані джерела, спричинені роботою Державної думи [11]. Доповіді й поточні виступи Алексеєнка на сесії, зафіксовані у текстах цих стенограм, видаються саме такими документами. Там йдеться і про минуле, і про майбутнє, яким воно бачилося на початку ХХ ст. неординарній особистості, професору і думському депутату Михайлові Алексеєнку¹.

В алфавітному покажчику до стенограм Михайло Мартинович Алексеєнко характеризувався як дворянин, росіянин, православний, 59 років, удівець, з вищою освітою (юридичний факультет), колишній професор і ректор університету, колишній попечитель учбового

¹У цьому повідомленні розглянуто діяльність Алексеєнка насамперед як голови бюджетної комісії. Тему України, української мови і т. п. в думській роботі цього депутата від Катеринославської губернії залишаємо поки що осторонь, оскільки вона заслугоує на окремий розгляд.

округу, землевласник (1690 десятин), [член] Союзу 17 жовтня. Член Державної думи від Катеринославської губернії (від загального складу виборців) [11, с. 54]. Це дані думської канцелярії станом на 1908 р., власне, передрук анкети, яку власноручно заповнив М. М. Алексеєнко 30 жовтня 1907 р. [2].

В опублікованих у 2001 р. спогадах багаторічного секретаря цієї канцелярії Я. В. Глінки подається більш детальна інформація про М. М. Алексеєнка (5 жовтня 1847 р. – 18 лютого 1917 р.). Дізнаємося, зокрема, що він походив із купців. У 1868 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету і був залишений для підготовки до професорського звання. Потім викладав у цьому університеті. У 1879 р. захистив докторську дисертацію «Чинне законодавство про прямі податки». З 1880 р. – ординарний професор, з 1886 р. – декан юридичного факультету, з 1890 р. – ректор Харківського університету. Заслужений професор (1895 р.). Таємний радник (1899 р.). Обирався депутатом III і IV Дум від Катеринославської губернії, де мав земельний ценз (на 1899 р. йому належало близько 2800 дес. землі). Очоловав бюджетну комісію Думи й у цій якості відігравав найважливішу роль у парламентському й державному житті країни. У Думі належав до фракції октябристів...» [4].

Неважко побачити, що Глінка без пієтету ставиться до набутого Алексеєнком дворянства, підкресливши його походження – «з купців». Таємний радник – дворянин за «Табелем про ранги» і за нормами життя в Російській імперії – безумовно, належав до дворянства. Але, можливо, навіть на початку ХХ ст. не всі родовиті дворяни сприймали таких «нових дворян» як рівних собі, хоча той самий Глінка підкреслює також і важливу його роль в житті Росії як члена Думи й голови бюджетної комісії. При цьому в залі засідань Думи якийсь неназваний голос заперечував навіть очевидне – професорство Алексеєнка: «Головуючий: Слово має член Думи професор Алексеєнко (Голоси: який він професор, він ще не професор...)» [7, стп. 3466].

Найповніше і найоб'єктивніше, як видається, висвітлена біографія Алексеєнка дослідником з Санкт-Петербурга А. Б. Ніколаєвим [1; 13–15]. З його версії життєпису Алексеєнка випливає, окрім іншого, що той народився все ж не у 1847 р. (як стверджує Глінка), а у 1848 р. Це підтверджується й іншими даними, зокрема, і з авторитетного словника Брокгауза-Єфрона [13, стп. III], хоч і не має в цьому випадку принципового значення. Більш цікавим видається визначення в сучасному російському довідковому виданні національної ідентичності голови бюджетної комісії – *малорос* (курсив наш. – О. К.) – власне, українець за вживаною на початку ХХ ст. термінологією. У нас немає ніяких підстав (попри протиріччя у наведених вище фрагментах документів, створених свого часу «на злобу дня») не вірити цьому ґрунтованому на архівних документах твердженню. Але таке уточнення,

разом з іншими корективами подібного роду, може досить суттєво змінити картину національного представництва від думських губерній порівняно з тією, якою вона бачилася дотепер.

Тосовно безпосередньо нашого сюжету, А. Б. Ніколаєв пише, що Алексеєнко, як землевласник Катеринославського повіту Катеринославської губернії, з 1880-х рр. до 1917 р. був гласним Катеринославського повітового і губернського земств (у 1887–1892 рр. – також гласним Харківської міської думи). З 1880 р. був почесним мировим суддею по Катеринославському повіту Катеринославської губернії. Виставляв свою кандидатуру в I і II Державну думу, у 1906 р. – в Державну раду, але обраний не був.

14 жовтня 1907 р. був обраний членом III Державної думи від загального складу виборців Катеринославського губернського виборчого зібрання. Примикав до фракції «Союзу 17 жовтня», але значною мірою, за твердженням Ніколаєва, зберігав політичну незалежність. Зокрема, не підтримував фракцію у національному питанні. Очолював бюджетну комісію, був членом кількох інших комісій. Мав репутацію найкрупнішого спеціаліста з бюджетних питань, сприяв зміцненню бюджетних прав Думи, виступав проти надкошторисних і умовних кредитів, розширення штатів державних установ; підтримував політику збільшення асигнувань відомствам торгівлі і промисловості, землеробства, народної освіти. Прихильник збереження державних залізниць, викупу приватних залізниць у казну. Стояв на позиції «ділового парламентаризму» – конструктивної участі у вирішенні державних питань і утримання від крайнощів політичної боротьби. Висувався октябристськими діячами в ході консультацій з урядом як кандидат на пост міністра фінансів [1, с. 13–14].

На думку одного з колег Алексеєнка депутата-октябриста від Харківської губернії Никанора Савича, голова бюджетної комісії III Думи володів великим науковим багажем теоретика фінансових питань, мав великий життєвий досвід, величезну витримку та працездатність й велику чутливість до усього, що стосувалося прав народного представництва. Алексеєнко відіграв важливу роль у налагодженні взаємодії Державної думи та уряду у фінансових питаннях, стверджує Ніколаєв [1, с. 14].

Підкреслимо ще й такий момент у формуванні позитивного іміджу голови бюджетної комісії Алексеєнка в Думі двох поспіль каденцій, III і IV, як його незаангажованість. Університетський професор не входив до того, що дослідники цього періоду називають «тісним колом осіб» посередників між промисловцями, банкірами і урядом [16, с. 37], не керувався кон'юнктурними мотивами і відстоював загальнодержавну позицію в бюджетній сфері, – як він розумів державні інтереси. Він дбав про них і у великих питаннях, як-от бюджет у цілому, і при розгляді відносно дрібних.

З приводу одного з таких «дрібних питань» – про будівництво пакгаузів на Гутуївському острові у Петербурзі – сам голова бюджетної комісії виступив у четвер 29 травня 1908 р. Попри те, що слово «пакгаузи» не зовсім вписується у стиль високої політики, з якою асоціюється слово «парламент», все ж це не було питання на зразок сумно відомих законопроектів, запропонованих урядом для розгляду Думі I скликання – як-от влаштування пральні чи закладення оранжереї – питання було цілком серйозним.

Міністерство фінансів внесло законопроект про виділення 400 тис. рублів на будівництво пакгаузів і огорож на Гутуївському острові для Петербурзької портової митниці. Деякі роботи там велися вже з 1896 р.; Алексеєнко акцентує увагу на важливості їх у фінансовому відношенні та називає цифри: «З 1906 р. отримано було митних зборів з товарів, які проходять через цю митницю, на 32 млн рублів з лишком; було отримано складського збору від тих торговців і імпортерів, які ввозили товари, що обкладаються митом, на 210 тис. рублів. Кількість суден, які прибули, близько 1700, ввозилося близько 150 млн пудів товару» [7, стп. 1751].

У яких же умовах працюють люди, що приносять державі прибутки? Яким чином держава турбується про безпечне зберігання товарів, що ввозяться й тимчасово складаються на території митниці? Виявляється, що ці умови є більш ніж незадовільними, бо на усі ті 150 мільйонів пудів товарів митниця може запропонувати усього 5 залізних і 2 кам'яних пакгаузи та кілька дерев'яних навісів. Отож нерідко цінні товари складають на брук під брезентом, а це, зрозуміло, викликає «справедливі нарікання з боку товаротримувачів». Тому бюджетна комісія вважає таку будову настійливо необхідною [7, стп. 1751–1752].

Бачення майбутнього Алексеєнко продемонстрував у своєму виступі з приводу державного розпису прибутків на 1908 р., який мав місце у четвер 19 червня 1908 р. Окрім інших спеціальних моментів, що стосувалися конкретних статей прибутків, в ньому він дозволив собі дещо «професорський» відступ щодо перспективи розвитку економіки країни (старанно зважуючи при цьому слова заради збереження добрих стосунків з урядом). Починає він із компліментів міністру фінансів В. М. Кокочову, тобто хвалить і фінансове становище, і «руководительство» цим фінансовим становищем: «...маю сказати, що, попри потрясіння, викликані війною, незважаючи на значний відтік коштів за кордон внаслідок неймовірної еміграції, яка була в недавні роки у нас, попри загальну атмосферу, яка існувала, – наш грошовий обіг виявився непохитним, і в цьому треба бачити не тільки силу нашого державного становища, але і прояв турботливості й умілості з боку керівників господарчої адміністрації». Тому, мовляв,

«цим людям можна вірити», – робить гречний реверанс у бік уряду парламентарський діяч Алексєєнко [7, стп. 3531].

Далі говорить про майбутнє, («зрозуміло, найближче»), – і підкреслює ту обставину, що країна знаходиться в даний час на порозі грядущих крупних видатків. Адже перед нею відкривається поле перетворень і у сфері культурного становища населення, і у сфері різноманітних виробничих підприємств, перетворень, які мали торкнутися мало не усіх боків економічного життя. Такі перетворення (професор унікав іншомовного слова «реформи». – О. К.) вимагають витрат. Деякі з намічених, як, наприклад, впорядкування залізничної справи, можуть коштувати мало не мільярд рублів, – цифра загрозлива для бюджету, наголошує Алексєєнко. А ще ж, крім того, країна має ліквідувати наслідки минулого (невдалої війни з Японією. – О. К.), привести в порядок державну оборону та ін. [7, стп. 3532].

Алексєєнко ніби з кимось полемізує про державні борги – з кимось, хто вважає дрібницею ті борги, котрі тяжіють над Російською державою, «якісь там» 9 млрд рублів. Адже в неї є природні багатства – великі території, величезні земельні обшири, які лиш чекають «дотику справжньої культурної праці», аби дати величезні врожаї. Голова бюджетної комісії накреслює цілу колонізаційну програму у своїй промові і говорить, що називається, «відкритим текстом». Він, зокрема, не має сумніву, «...що у нас є безліч ще земель, які колонізаційним шляхом будуть введені в сільськогосподарську культуру і збагатять Росію». Імперська риторика в устах українця Алексєєнка звучить досить органічно – професор з Харкова, землевласник з Катеринославщини і голова бюджетної комісії Державної думи Російської імперії турбується про інтереси Росії: «...у нас в Середній Азії є лесові ґрунти, – бавовна [може рости на них] у таких кількостях, що не виписувати вже будемо, а може навіть продаватимемо за кордон. Ліси, мінеральні багатства величезні...» [7, стп. 3534]. Але усе це чекає розумної людської праці, – професор у цьому місці робить екскурс в неозору економічну літературу, червоною ниткою в якій проходить все ж думка, що «...основною народного господарства є людина-виробник, ...людська праця, і навколо цього труда групуються організаційні й допоміжні сили». Різні перерозподіли, продовжує Алексєєнко, можуть полегшити життя окремим класам, групам; перерозподілити можна лише те, що створено, перерозподіли нічого не додають; якийсь час можна проіснувати за рахунок накопичених запасів, але вони неминуче щезнуть. «Це основне положення є положення загальне, воно не допускає винятків для якої б то не було країни» [7, стп. 3534].

У цьому випадку неясно, з ким тут більше полемізує Алексєєнко – з урядовою бюрократією чи з революційними настроями щодо пере-

розподілу суспільного багатства. Він на боці тих, хто безпосередньо працює створює це саме багатство, хоч і говорить доволі абстрактно: робота, процес відтворення «...є основний процес народного життя, тому людина-виробник, праця людини і умови цієї праці – ось центральні пункти внутрішньої політики держави, ось головний першоступеневий предмет турбот як законодавства, так і внутрішнього державного управління». Проте далі він конкретизує сказане і пояснює, кому саме віддає пріоритети в Росії як людям праці: «...на перший план у нас висуваються категорії виробників: селяни, які в теперішній час прагнуть того, щоб бути господарями-робітниками на своїх ділянках; потім кустарі...; потім ремісники міські, потім ті, хто працює поштучно, і ...є предметом не зовсім благовидних дій з боку посередників; потім фабричні робітники» [7, стп. 3534–3535]. Усі вони, на думку Алексеєнка, мають право на особливу увагу законодавця, «...адже ці представники праці, оскільки вони огорожуються законом, просвітлені освітою, підняті професійно, оснащені матеріальними умовами виробництва і поставлені у відповідні життєві обставини, ці особи взамін тих турбот, які про них робляться державою, винесуть на своїх плечах державу та її міцне фінансове становище (оплески в центрі)» [7, стп. 3535].

У цілому, попри помітний колоніальний підтекст, як би можна було сказати услід за Едвардом Саїдом (Росія багатітиме коштом Середньої Азії, наприклад), бачимо тут цілком виважену, своєрідну і не боязку програму. Селяни в системі пріоритетів комісії Алексеєнка у російських реаліях поставлені на перше місце, фабричні робітники – на останнє. Це при тому, що селяни в III Думі практично втратили свої позиції, а галасливі, хоч і нечисленні, соціал-демократи були там вже постійно присутніми і користувалися увагою преси. Правда, і у сфері освіти, матеріальних умов виробництва чи юридичного захисту селяни на початку століття були, очевидно, в гіршій ситуації, ніж промислові (фабричні) робітники.

Становище голови бюджетної комісії зобов'язувало його й до твердішого відстоювання позицій перед урядом. Зразок такого «м'якого» – згадаємо компліменти міністру фінансів – і жорсткого водночас стилю бачимо в полеміці Алексеєнка з Коковцовим. Міністр «пересмикнув», як це часто буває в усних дебатах, щось зі сказаного Алексеєнком (другий виступ 19 червня 1908 р.). Йшлося про підміну понять «фінансова система» та «фінансове становище», і голова бюджетної комісії відстоює свою позицію і своє право бути адекватно сприйнятим – він не говорив про таке складне явище, як *фінансова система*, а говорив тільки про *фінансове становище* (курсив наш. – О. К.); до того ж, мав на увазі тільки одну з частин діяльності фінансової адміністрації, а саме управління металічним грошовим обігом:

«я висловив це прямо і бажав би, щоб ті вислови, які я зробив тут, розумілися в тому смислі і в тому обсязі, в якому вони були сказані» [7, стп. 3615–3616].

Стенограма фіксує напружений ритм роботи голови комісії. Ще тричі того дня (19 червня 1908 р.) Алексеєнко піднімається на трибуну. Він нарікає на звичку відомств занижувати суму очікуваних прибутків, і полемізує далі вже не з міністром, а з міністерством фінансів. Так, наприклад, міністерство звинуватило бюджетну комісію у завищенні суми прибутків з телеграфного збору приблизно на 1 млн рублів, а прибутки від державних залізниць – на 40 млн рублів [7, стп. 3623]. Саме так можна трактувати зміст ввічливого і вельми виваженого у висловах виступу Алексеєнка, – міністерство фінансів штучно занижує прибутки: комісія запланувала 550 млн, а міністерство – всього 510 млн [7, стп. 3632–33]. Алексеєнко на прикладі винної операції показує постійні перевищення реальних зборів над запланованими міністерством – тільки за три місяці 1908 р. – на 4 млн [7, стп. 3634]. Це явище підтвердили потім у своїх виступах і інші депутати.

Так само наполегливо відстоював голова бюджетної комісії Алексеєнко і прерогативи своєї комісії, захищаючи її від звинувачень зліва і справа у бюрократичній тяганині і т. п. Алексеєнко звертає увагу (виступ 18 березня 1908 р.), що в інших державах бюджет уже багато разів проходив через законодавчі збори, і вже є, «якщо можна так висловитися, «процідженим» [6, стп. 611]. У Росії ж парламентський бюджетний процес, власне, ще не розпочатий. Бюджет вперше потрапляє на обговорення законодавчих зборів. Перша дума до бюджету так і не приступилася, бюджетна комісія Другої думи торкнулася лише деяких сторін справи, і її досвід можна тільки врахувати. До того ж, у Росії особливі умови розгляду бюджету в бюджетній комісії значною мірою спричинені особливостями самого російського бюджету. Алексеєнко так визначає ці особливості бюджету: а) він ускладнений так званими умовними кредитами, число яких становить 396, на суму від 83 рублів до 11993 тис. рублів [6, стп. 612]; б) містить у собі рядки для так званих «спеціальних коштів» («середств»), які важко піддаються врахуванню і контролю: «Ці спеціальні кошти у багатьох випадках перетворюються на ресурси державного казначейства і є допомогою державному казначейству. Інколи вони служать ресурсами для самостійного витрачання відомств, а іноді навіть і якихось окремих організацій. На даний час обчислюються у 80 млн рублів, – є різних видів джерела формування – капітали, пожертвовані на добродійність, є відрахування, з яких складаються пенсійні фонди, є чистої форми «обкладення», як-от портовий збір, або той, що МВС збирає з худоби. Деякі видатки не держави, а організацій – тотожні державним, як-от навчальна справа, добродійність, лікарська справа» [6, стп. 613].

Після нескінченних узгоджень з Державною радою зрештою 28 червня 1908 р. основна справа депутата Алексеєнка на цій сесії була завершена. Звід державних прибутків і видатків на 1908 р. було закінчено, узгоджено з Державною радою. Загальний підсумок звичайних і надзвичайних видатків на 1908 р. склав 2732206501 рублів і у вигляді закону про державний розпис прибутків і видатків на 1908 р. представлений Думі. Стенограма фіксує тривалі оплески на усіх лавах, голосування вставанням і – рішення прийнято [7, стп. 4523–4524].

Підсумовуючи викладене, можна сказати: казенно-бюрократична на перший погляд процедура формування і прийняття бюджету в III Думі може трактуватися все ж як суттєвий успіх на шляху трансформації Росії в конституційну монархію. Ні Думі першого, ні другого скликань цього (через інші причини) зробити не вдалося. До певної міри успіху сприяла й робота депутата від Катеринославської губернії, колишнього професора-економіста, колишнього ректора Харківського університету Михайла Алексеєнка – його професіоналізм, порядність, терплячість і наполегливість у відстоюванні прерогатив парламентської установи. Вкотре вихідці з українських земель послужили вірою і правдою Російській імперії. Видається усе ж, що то було також щире служіння своєму народові.

Бібліографічні посилання

1. Алексеєнко Михаил Мартынович / [Автор статті А. Б. Николаев] Государственная дума Российской империи: 1906–1917 : Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 13–15.
2. Алексеєнко Михаил Мартынович. Анкета. – Режим доступу: <http://www.kodeks.ru/noframe/free-duma?d&nd=723103060&prevDoc=723102049&mark=000...>
3. Брижицька С. Постаць Тараса Шевченка та місце його поховання в контексті розвитку національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х рр. XX ст.) / С. Брижицька. – III Між нар. Наук. конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: доповіді та повідомлення : в 3 т. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Т. 3. – С. 359–364.
4. Глинка Я. В. Одиннадцять лег в Государственной Думе. 1906–1917. Дневник и воспоминания / Я. В. Глинка – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 400 с.
5. Государственная дума. Третий созыв. Стеногр. отчеты. Сес. I. Часть I. 1907–1908. Засед. 1–30. – СПб.: Гос. типография, 1908. – 2140 стб.
6. Государственная дума. Третий созыв. Стеногр. отчеты. Сес. I. Часть 2. 1908. Засед. 31–60. – СПб.: Гос. типография, 1908. – 2962 стб.
7. Государственная дума. Третий созыв. Стеногр. отчеты. Сес. I. Часть 3. 1907–1908. Засед. 61–98. – СПб.: Гос. Типография, 1908. – 4529 стб.
8. Ковалишин Л. Роль і місце О. Кандиби-Ольжича в діяльності ОУН (1924–1944 рр.) / Л. Ковалишин. – III Міжнар. наук. конгрес українських істориків... – Т. 3. – С. 77–80.

9. *Козеллек Райнгарт*. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.

10. *Лазебник В. И.* Почетные граждане Ектеринослава / В. И. Лазерник. – Режим доступу: http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=95

11. Личный алфавитный указатель / Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (части I–III). Третий созыв. Сессия I. 1907–1908 гг. Заседания 1–98 (1 ноября 1907 г. – 28 июня 1908 г.). – СПб.: Гос. типография, 1908. – 627 с.

12. *Михайленко Г. М.* Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.): інтелектуальна біографія історика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г. М. Михайленко. – К., 2009. – 20 с.

13. Общий список членов Государственной Думы I. II. III. IV созывов / Новый энциклопедический словарь. Изд-во «Брокгауз – Ефрон». – Т. 14. – СПб, б. г. (1913). – Стб. I–LXXXII.

14. *Сіталова Н. О.* Соціаліст-революціонер Катеринослава Сергій Петрович Тукманкін / Н. О. Сіталова / Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія. Історія та археологія. – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 53–57.

15. *Чубіна Т. Д.* Просопографія як метод історичного дослідження (на прикладі роду Потоцьких) / Т. Д. Чубіна / Вісник Дніпропетр. ун-ту. – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 240–244.

16. *Шляхов О. Б.* Царизм та економічна модернізація України (друга половина XIX – початок XX ст. / О. Б. Шляхов / Вісник Дніпропетр. ун-ту. – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 29–39.

Надійшла до редколегії 02.10.2009.

УДК 94 (477) «1914-1917»

В. І. Мороз

Дніпропетровський державний аграрний університет

ЗАКОРДОННИЙ ЛІВИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 рр.)

Розглянуто діяльність соціал-демократів у Швейцарії в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Особливу увагу приділено російській робітничій соціал-демократії. Підкреслено значення діяльності лідерів міжнародної лівої соціал-демократії.

Ключові слова: соціал-демократ, Інтернаціонал, радикалізм, комуніст.

Рассмотрена деятельность социал-демократов в Швейцарии в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. Особое внимание уделено русской рабочей социал-демократии. Подчеркнуто значение деятельности лидеров международной левой социал-демократии.

Ключевые слова: социал-демократ, Интернационал, радикализм, коммунист.

© В. І. Мороз, 2010

The author considers the activity of Social Democrats in Swiss during the First World War in 1914–1918 years. Special attention is devoted to Russian Social Democracy of working class. The author underlines importance of activity which realized by leaders of international left Social Democracy.

Key words: socialist-democrat, International, radicalism, communist.

Перша світова війна 1914–1918 рр. була тяжким випробуванням. Вона поступово поширилась майже на весь світ, втягнувши народи 38 країн з населенням півтора мільярда осіб, що дорівнювало 75 % загальної чисельності людства Землі. Світова війна стала загальнолюдським горем для країн і народів, які брали в ній участь. На війну було мобілізовано 74 млн осіб, з них убито 10 млн, покалічено та поранено понад 20 млн. З однієї тільки Російської імперії вбито, покалічено та поранено було майже 8 млн осіб [12, с. 408, 423].

Війна кардинально змінила політичну ситуацію в Європі та світі. Майже всі соціал-демократичні партії Європи стали відмовлятися від принципу інтернаціоналізму. Національний інтерес держав поступово виходив на перший план. 4 серпня 1914 р. лідери найбільшої з соціал-демократичних організацій Європи Німецької соціал-демократичної партії підтримали свою національну владу в її позиції у війні. Представники цієї партії: Є. Давид, К. Гениш, Ф. Шейдеман ще 3 серпня, за день до голосування у Рейхстазі, наголошували, що «вони підтримають владу за будь-яких умов, незважаючи навіть на порушення партійної дисципліни» [5, с. 13]. Карл Лібкнехт та декілька інших депутатів були проти підтримки війни. При голосуванні погляди розділились: 78 депутатів Німецької соціал-демократичної фракції рейхстагу висловились за надання владі кредитів на війну і тільки 14 депутатів були проти цього. Теоретик і лідер партії Карл Каутський при голосуванні утримався.

Лідери французьких соціал-демократів теж стали на позиції підтримки своєї національної влади. Соціалісти Марсель Самба, Жюль Гед та Альбер Тома не тільки підтримали французьку політику військових кредитів, а і увійшли до складу кабінету міністрів. Ідеї соціалізму та соціал-демократичної солідарності тепер майже не висувались. Запеклий «антипатріот» Густав Ерве, який недавно наголошував на повстанні в разі початку війни, став непримиримим шовіністом. Свою газету «Класова боротьба» він перейменував у «Перемогу». Соціалісти К. Лонге і А. Прессман перейшли на позиції центрризму. Позиція центрризму була прихованою підтримкою влади та війни [14, с. 59].

Після вступу Великобританії у війну лідери тред-юніонів заявили відкрито про необхідність захисту «влади та батьківщини». Тред-юніони підтримали: Лейбористська партія, Британська соціалістична

партія, Незалежна робоча партія та ін. Британські соціал-демократи стали відстоювати позиції шовінізму. Г. Гайдаман, Р. Блечфорд, Р. Макдональд, Ф. Сноуден висловили проекти «походу на Берлін» [14, с. 33–35].

Політична позиція Австро-Угорських соціал-демократів теж не була особливою. Як і в інших державах Європи початок війни призвів до розколу місцевого соціал-демократичного руху. Більшість соціал-демократів підтримали свою національну владу та її позицію щодо світової війни. Міжнародне об'єднання соціал-демократів II Інтернаціонал на чолі з бельгійцем Емілем Вандервельде закликав до «єднання класів» у боротьбі з німецькою навалою. Позицію Вандервельде активно підтримали соціал-демократи Болгарії, Данії, Італії, Сербії, Швейцарії та ін.

Тільки позиція лівих соціал-демократів відрізнялася від позицій загальноєвропейської та II Інтернаціоналу. Ліві соціал-демократи засудили позицію німецьких соціал-демократів на чолі з Карлом Каутським. Була розкритикована позиція і голови II Інтернаціоналу Еміля Вандервельде як «зрадницька і неприйнятна» [7, с. 6]. Ліві соціал-демократи надрукували «Тези про війну» (Завдання революційних соціал-демократів у європейській війні) [8, с. 2]. У жовтні 1914 р. ліві соціал-демократи стали поширювати серед європейських соціал-демократів Маніфест «Війна і російська соціал-демократія». Маніфест лівих соціал-демократів відстоював базові принципи інтернаціоналізму і засуджував націонал-шовінізм європейців.

Основну роботу ліві соціал-демократи розгорнули у Швейцарії в Берні. На чолі лівих соціал-демократів стояла група більшовиків. Її лідером був В. І. Ленін. Лідер швейцарських соціал-демократів Роберт Грімм у своїх спогадах відмічав що саме Швейцарія була обрана росіянами як центр їхньої діяльності. «З Швейцарії ідуть, – писав він, – зв'язки з німецькими та балканськими соціалістами» [3, арк. 60].

Російські соціал-демократи розпочали в Швейцарії активну співпрацю з місцевою пресою, особливо з газетою «Берне Тагвахт» і журналом «Ферботе». Крім того вони активно поширювали серед місцевих соціал-демократів і власні газети та журнали. Головним виданням російських соціал-демократів був «Збірник «Соціал-демократа» і журнали «Комуніст» та «Інтернаціонал молоді». У цих виданнях головним чином друкувались роботи С. І. Гопнер, А. Г. Шляпникова, Г. Л. Шкловського, В. А. Карпинського, А. М. Коллонтай, Н. К. Крупської та В. І. Леніна [11, арк. 1].

Залучалися до співпраці в російській соціал-демократичній пресі і представники європейської соціал-демократії Німеччини, Франції, Великобританії, Швейцарії та ін. Головним чином це були прихиль-

ники позиції більшовиків: Д. Благоев, К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Меренг, А. Паннекук та ін. Так журнал «Комуніст» за № 1–2 у серпні 1915 р. надрукував праці А. Паннекука «Імперіалізм і завдання пролетарів», Ф. Ротштейна «Безлад в Англії», М. Бронського «Війна і фінанси Росії», А. Коллонтай «Чого мовчать пролетари Німеччини» та ін. [6, с. 70–160]. У журналі «Комуніст» було надруковано також три роботи В. І. Леніна: «Крах II Інтернаціоналу», «Чесний голос французького соціаліста», «Імперіалізм і соціалізм в Італії». Згодом російські соціал-демократи видали роботи В. І. Леніна «Крах II Інтернаціоналу» та «Соціалізм і війна» окремим виданням, які поширювали серед соціал-демократів Німеччини, Великобританії, Австро-Угорщини, Франції, Італії, Бельгії, Данії, Швейцарії, Сербії, Румунії, Болгарії, США, Канади та Австралії.

Закордонна діяльність російських лівих соціал-демократів не обмежувалася лише працею з пресою. Вони активно брали участь у цілому ряді міжнародних форумів та конференцій. 23 листопада 1914 р. у Стокгольмі відбувся з'їзд шведських соціал-демократів. На з'їзді від російських соціал-демократів був А. Г. Шляпников (Беленін). Виступ А. Г. Шляпникова написав сам В. І. Ленін. Делегатів стокгольмського форуму, після його виступу, захлинула хвиля емоцій. Головним у виступі А. Г. Шляпникова був його наголос не на підтримці національної влади у війні, а на її поразці. В. І. Ленін пізніше високо оцінив виступ А. Г. Шляпникова на стокгольмському з'їзді шведських соціал-демократів: «Виступ Беленіна на шведському конгресі вийшов чудово» [7, с. 42].

Подібним чином російські соціал-демократи діяли і на інших форумах європейської соціал-демократії. 14 лютого 1915 р. соціалісти Англії зібрали у Лондоні свою конференцію. Від російських лівих соціал-демократів на конференцію прибув М. М. Литвинов. Виступ М. М. Литвинова був також написаний В. І. Леніним. Останні фрази його виступу були такі: «Геть війну!... Війна знищує пролетарську справу... Хай живе міжнародний соціалізм!» [13, с. 40].

12–13 квітня 1915 р. у Відні на свою конференцію зібралися соціал-демократи Німеччини та Австро-Угорщини. Ліві соціал-демократи на цю конференцію не запрошувалися, але вони передали до оргкомітету свою декларацію, де наголошували на «трансформації світової війни у громадянську» [1, арк. 18]. 5 серпня 1915 р. у Швейцарії в Ціммервальді зібралася міжнародна конференція європейських соціал-демократів. На конференцію приїхало 38 делегатів з 12 держав. Приїхали делегати і від російської соціал-демократії.

Конференція заслухала проект декларації польського соціал-демократа Карла Радека. Дебати по проекту декларації К. Радека призвели до розколу форуму. Російські ліві соціал-демократи на чолі з

В. І. Леніним виступили з критикою проекту декларації. Унаслідок цього 8 делегатів з 7 держав не підтримали проект декларації. Це були делегати від Росії, Латвії, Німеччини, Швейцарії, Польщі, Швеції та Норвегії. Ціммервальдська конференція затвердила резолюцію та маніфест міжнародної соціал-демократії. Конференція постановила zorganizувати виконавчий орган міжнародної соціал-демократії. «За» – 19 делегатів; «Проти» – 12 делегатів; решта «утримались» [4, с. 615]. Російська делегація вперше мала таку солідну підтримку своєї політичної позиції від міжнародної соціал-демократії. Наступним кроком закордонної діяльності лівої соціал-демократії була конференція у Кінталі.

Кінтальська міжнародна конференція соціал-демократів збиралася 24 квітня 1916 р. у Швейцарії. На конференцію приїхало 43 делегати з 9 держав. Запрошені до участі в конференції представники німецької соціал-демократії Каутський, Гаазе та Бернштейн на форум не приїхали. Неявка лідерів II Інтернаціоналу до міжнародної Кінтальської конференції мала свої політичні наслідки. Головним опонентам лівих соціал-демократів після трьох років світової війни не знайшлося часу для спілкування. У Кінталі прихильниками лівих соціал-демократів стало ще 12 делегатів. Серед них були: Г. Є. Зинов'єв, І. Ф. Армад, К. Радек, М. Бронський, В. Домбровський, Е. Нопс, Ф. Платтен, А. Робман, Т. Кецлерович, Ф. Фрелих, В. Мюнценберг [2, с. 287].

Російські ліві соціал-демократи винесли на обговорення проект резолюції конференції. Обговорення змісту резолюції показало її політичну слабкість. Організація збройних повстань в країнах Європи проти своєї національної влади більше нагадувало авантюру, ніж політичну реальність. Міжнародна соціал-демократія у Кінталі не підтримала резолюцію росіян. Згодом сам В. І. Ленін, лідер російської робітничої соціал-демократії, визнав, що резолюція мала «безліч недоліків». Конференція майже одностайно прийняла проти війни новий Маніфест. У Маніфесті були гасла, які запропонувала російська делегація: «Мир без анексій! Ганьба війні та людській бойні!» [9, с. 287].

Друга міжнародна конференція соціал-демократів у Кінталі, як і перша у Ціммервальді, не прийняла до уваги головні вимоги російської делегації: «1. Поразка у війні національної влади; 2. Розв'язання громадянської війни в Європі; 3. Заснування III Інтернаціоналу». Конференція під тиском росіян сприяла зміцненню соціал-демократичного руху у Європі та світі на засадах інтернаціоналізму. Так, в Америці, місцеві соціал-демократи почали видавати газету «Новий світ». Газета підтримувала інтернаціональні гасла лівих соціал-демократів [10, с. 81]. В Австралії ідеї інтернаціоналізму втілювали в життя головним

чином ліві соціал-демократи: Артем (Ф. А. Сергеев), П. І. Подзаходник, В. А. Раковський, Г. Ф. Толмачов, Н. М. Власов, О. Є. Марцинковський, П. Уткін та ін. [15, с. 46]. У Канаді діяла група лівих на чолі з Д. М. Котляренко, в Іспанії соціал-демократом А. Н. Лола. Ліві соціал-демократи вели листування з 40 адресатами.

У лютому 1917 р. у Росії розпочалася демократична революція. Лютневі події в Росії змінили політичну ситуацію в Європі та світі. Міжнародна соціал-демократія змушена була висловити своє ставлення до російських подій. Російські ліві соціал-демократи припиняли свою закордонну діяльність і спішно від'їжджали до Росії. Підтримку їм висловили німецькі та австро-угорські соціалісти. Французи, бельгійці та англійці вели себе стримано і не виявили особливого інтересу до подій у Росії.

Шляхи російської лівої соціал-демократії та європейської на деякий час розійшлися. Росіяни все більше ставали прихильниками радикалізму, а європейська та міжнародна соціал-демократія підтримувала ідею «єднання класів».

Бібліографічні посилання

1. Архів зовнішньої політики Росії. – Ф. 133, оп. 470, спр. 22.
2. Володимир Ілліч Ленін : біографія. – М.: Політвидав, 1985. – Т. 1. – 385 с.
3. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102, оп. 245, спр. 5. – Ч. 1.
4. Історія комуністичної партії Радянського Союзу. – М.: Політвидав, 1996. – Т. 2. – 775 с.
5. *Королёв Н. Е.* Ленин и международное рабочее движение 1914–1918 / Н. Е. Королёв. – М.: Политиздат, 1968. – 296 с.
6. Комуніст. – 1915. – № 1–2. – С. 70–160.
7. *Ленін В. І.* Повн. збір. творів : у 55 т. – Т. 49. – С. 42.
8. *Ленін В. І.* Повн. збір. творів : у 55 т. – Т. 26. – С. 2.
9. Международное рабочее движение / под ред. Л. А. Степанова. – М.: Мысль, 1989. – 428 с.
10. Овсієнко О. Ф. Австро-німецька розвідка напередодні Першої світової війни / О. Ф. Овсієнко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – Вип. IV.
11. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17, оп. 1, спр. 1650.
12. *Субтельний О.* Україна: історія. – 3-тє вид. перероб. і доп. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
13. Соціал-демократ. – 1915. – № 40. – 29 березня.
14. *Тёмкин Я. Г.* Ленин и международная социал-демократия 1914–1917 / Я. Г. Тёмкин. – М.: Наука, 1968. – 623 с.
15. *Черненко А. М.* Російська революційна еміграція в Австралії (1900–1917 рр.) / А. М. Черненко. – Д.: Вид-во ДДУ, 1978. – 76 с.

Надійшла до редколегії 27.09.2009.

УДК: 070. 448 (470)

О. І. Савченко

Запорізький національний університет

**ПУБЛІКАЦІЇ Л. ТРОЦЬКОГО НА СТОРІНКАХ
РОСІЙСЬКИХ ЗАРУБІЖНИХ ГАЗЕТ (1914–1917 рр.)**

Розглянуто видавничу діяльність Л. Троцького в роки Першої світової війни. Проаналізовано його публікації в газетах російських політичних емігрантів, що видавалися в Парижі у 1914–1917 рр.

Ключові слова: Перша світова війна, видавнича діяльність, політичні емігранти, газети, інтернаціоналізм.

Рассмотрена издательская деятельность Л. Троцкого в годы Первой мировой войны. Проанализированы его публикации в газетах российских политических эмигрантов, издававшихся в Париже в 1914–1917 гг.

Ключевые слова: Первая мировая война, издательская деятельность, политические эмигранты, газеты, интернационализм.

This article is devoted to the investigation of L. Trozkiy's publishing activities during the years of the First World War. The author analyses L. Trozkiy's publications in the newspapers of Russian political emigrants, which were published in Paris in 1914–1917.

Key words: First World war, publishing activity, political emigrants, newspapers, internationalism.

Лев Троцький (Бронштейн) народився 26 жовтня 1879 р. у с. Янівці Єлизаветградського повіту Херсонської губернії. Його батько, заможний колоніст, не відрізнявся релігійністю, а члени сім'ї спілкувалися між собою на суміші російської та української мови [10, с. 613]. Л. Троцький згадував, що під час навчання у Миколаївському реальному училищі, він брав участь у підготовці учнівського журналу і перекладав для нього на українську мову байки І. Крилова [4, с. 152]. Перебуваючи в Миколаєві, Л. Троцький включився у роботу революційних гуртків, за що у 1898 р. його заарештували. Після дворічного тюремного ув'язнення, він, в адміністративному порядку, був відправлений на поселення до Сибіру. Саме на цей час припадає початок його журналістської діяльності в іркутській газеті «Восточное обозрение».

До цього часу журналістська робота Л. Троцького ще залишається малодослідженою проблемою. Особливо це стосується його публікацій на сторінках періодичних видань, що видавалися російськими політичними емігрантами за кордоном. Перші згадки про його публіцистичну діяльність у російській закордонній пресі з'явилися ще

в 20-ті рр. минулого століття й належать як самому Л. Троцькому, так і його соратникам по видавничій діяльності в роки Першої світової війни [5; 9; 14]. Протягом наступних десятиліть, з ідеологічних міркувань, наукове вивчення політичної біографії Л. Троцького заборонялося, а вітчизняні історики повинні були лише доводити його належність до «ворогів народу» [18].

Наприкінці ХХ ст. створилися умови для об'єктивного аналізу політичної та журналістської діяльності Л. Троцького. Почали друкуватися його праці, у яких автор розповідав про свою видавничу та публіцистичну роботу в роки Першої світової війни [15–17]. Виходять монографії, друкуються статті та збірники, присвячені різним періодам життя Л. Троцького [1; 2; 13]. Проте навіть у цих роботах його публіцистична спадщина, розглядалася досить фрагментарно. Не в останню чергу це пояснюється тим, що примірники газет і журналів, які видавали російські політемігранти на початку ХХ ст., до цього часу залишаються малодоступними. У зв'язу з цим, на часі завдання ґрунтовного аналізу статей Л. Троцького у російській закордонній пресі в роки Першої світової війни, коли у повній мірі розкрився його публіцистичний талант. Новизна подібного дослідження обумовлена тим, що його джерелами є періодика, яку видавали політемігранти з Росії в країнах перебування у 1914–1917 рр.

Початок світової війни застав Л. Троцького в столиці Австро-Угорської імперії. Згодом, як російський підданий, він був змушений залишити Відень і переселитися до Швейцарії. Звідти, у листопаді 1914 р., переїжджає до Парижа, як кореспондент газети «Киевская мысль» [16, с. 277]. У той час у столиці Франції російські політичні емігранти розгорнули випуск декількох періодичних видань. Серед них – соціал-демократична газета «Голос», де з осені 1914 р. почав співробітничати Л. Троцький.

Перший номер часопису з'явився у жовтні 1914 р. як продовження друкованого органу паризької групи соціал-демократів – газети «Наш голос». З цього часу в редакції видання склалися дві течії. Одну – представляли В. Антонов-Овсієнко та Д. Мануільський, які орієнтувалися на інтернаціоналістське крило в РСДРП. Другу течію представляв Ю. Мартов, який все більше переходив на бік «центристів». «Ліві» вимагали від нього організаційного розриву з меншовиками, які коливалися і навіть схилилися до соціал-патріотизму [6, с. 7].

Відносини між членами редакції остаточно погіршилися після входу до неї Л. Троцького [12, с. 127]. Його прихід до керівництва газетою помітно посилив її інтернаціоналістське ядро й став причиною розколу редакції. В основі конфлікту була розбіжність в ідейних поглядах між Л. Троцьким і Ю. Мартовим. Якщо перший все помітніше переходив на бік революційних інтернаціоналістів, то дру-

гий все більше схилявся до центрристської позиції. Про ідейні погляди Л. Троцького у цей час можна зробити висновки з його статті «Війна та Інтернаціонал», опублікованій в газеті «Голос» у листопаді 1914 р. В умовах світової війни, писав він, для пролетаріату справа може йти не про захист національної батьківщини, що вже пережила себе і стала гальмом прогресу, а про створення більш потужної й стійкої батьківщини – республіки Сполучених Штатів Світу. Таким чином, підсумовував Л. Троцький, «імперіалістичному безвихіддю капіталізму пролетаріат міг протиставити тільки соціалістичну організацію господарства як практичну програму дня» [3, 1914. – 21 лист.].

Видання у Парижі газети антивоєнного напрямку викликало роздратування властей, які змушені були реагувати на протести російської дипломатичної місії у Франції. На початку 1915 р. на вимогу російського посла О. Извольського вони закрили газету. Однак усього через кілька днів після цього групі російських соціал-демократів у Парижі вдалося дістати дозвіл на випуск нової газети «Наше слово». Її перший номер побачив світ 29 січня 1915 р. Спочатку газету очолював В. Мартов, а восени 1915 р. її головним редактором став Л. Троцький, який надав газеті чітко визначену антимилітаристську спрямованість [9, с. 391].

Протягом 1915–1916 рр. політична платформа «Нашего слова» визначалася, головним чином, публікаціями Л. Троцького. Спостерігаючи за подіями в Росії, він оперативно відгукувався на них статтями та коментарями. У червні 1915 р. газета помістила статтю «Перший крок зроблено», у якій Л. Троцький викрив механізм формування коаліційного уряду Росії. Приводом до її написання стала відставка міністра внутрішніх справ В. Маклакова та призначення на цю посаду М. Щербатова, про якого громадськість знала тільки те, що він був начальником конюшенного відомства. За подібними висуванцями, стверджував автор, стояли не професійні чи ділові якості, а лише лестощі, інтриги та особиста відданість. Для нього було зрозуміло, що такі «фахівці» не тільки не покращать становище в країні, а навпаки, створять ще більший хаос» [8, 1915. – 24 черв.].

На чергову зміну керівництва одного з силових відомств Росії, Л. Троцький відгукнувся статтею «Хвостов», яка з'явилася в газеті у жовтні 1915 р. Нового міністра внутрішніх справ він назвав «чорносотенним депутатом» та «погромником», а його призначення на цю посаду вважав «відвертою наругою над думським блоком і земською депутацією». Вказавши на ставлення нового міністра до робітників, Л. Троцький радив їм врахувати великий досвід А. Хвостова у справі придушення революційних виступів, яким він завжди може скористатися. Все це, констатував автор, дає підставу припустити, що фігура нового міністра внутрішніх справ увійде в політичний альбом Росії

як символ відносин між монархією та патріотичною буржуазією [8, 1915. – 29 жовт.].

Постійною темою публікацій Л.Троцького в «Нашем слове» був огляд міжнародного соціалістичного руху. У першу чергу його цікавила позиція лідерів найбільшої в Європі Соціал-демократичної партії Німеччини. Він засудив позицію керівників СДПГ Г. Гаазе та Ф. Еберта, які напередодні війни підтримували антивоєнні резолюції II Інтернаціоналу, але після її початку перетворилися на «патріотів». Вони висловлювалися за збільшення урядових видатків на війну, тобто на те, у чому, за словами Л. Троцького, «усі страхіття війни й усі безчинства капіталістичного ладу знаходять у собі найстрахітливіший та нелюдяний вислів» [8, 1915. – 27 серп.].

Підсумовуючи результати першого року світової війни, Л. Троцький писав: «І все ж. Ми зустрічаємо криваву річницю без усякого душевного занепаду або політичного скептицизму. Ми, революційні інтернаціоналісти, вистояли у найбільшій світовій катастрофі на позиціях аналізу, критики та передбачення. Ми відмовилися від усіх «національних» окулярів, які видавалися з генеральних штабів не тільки за дешевою ціною, але навіть з доплатою» [16, с. 282].

Рішуча пропаганда антимілітаристських поглядів обернулася для «Нашего слова» ще більшим контролем з боку французьких властей та агентів царської охоранки у Парижі. Послідовність редакції у відстоюванні інтернаціоналістських принципів стала особливо невгодна властям у середині 1916 р., коли постало питання про прибуття до Франції підрозділу російських військ. Перебування тут декількох десятків тисяч російських солдат робило пропаганду газети надто небезпечною. Тому французькі урядовці, разом з царськими агентами, готували провокацію з метою дискредитації газети та її подальшого закриття. У вересні 1916 р. в одному з підрозділів російських військ у Марселі відбувся бунт, під час якого було вбито полковника російської армії. Ці події уряд Франції вирішив використати для заборони «Нашего слова» [11, Ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк.4].

12 вересня 1916 р. редакцію відвідав чиновник префектури, який у бесіді з В. Антоновим-Овсеєнком намагався з'ясувати законність його перебування у Франції. Візитер також цікавився напрямом газети, джерелами її фінансування та ставленням редакції до Л. Троцького [7, 1916. – 22 жовт.]. Через три дні В. Антонова-Овсеєнка викликали до канцелярії губернатора, де йому заявили, що за розпорядженням військового міністра «Наше слово» закривається.

Наступного дня після закриття газети Л. Троцького викликали до префектури і повідомили, що прем'єр-міністр країни А. Бріан, підписав указ про його депортацію з Франції. На запит французьких депутатів про причини подібного рішення А. Бріан відповів, що це

питання вирішено остаточно, тому що тут замішана «марсельська справа» [11, Ф. 325, оп. 1, спр. 10, арк. 2]. Оскільки Л. Троцький відмовився добровільно залишити країну, вимагаючи доказів своєї вини, він був примусово доставлений до кордону з Іспанією. Але іспанські власті заарештували Л. Троцького, вимагаючи від нього переїзду до США. Тому у січні 1917 р. він залишає Іспанію й прибуває до Нью-Йорка [4, с. 158].

Незважаючи на урядові переслідування, члени паризької групи соціал-демократів вирішили відновити випуск власної газети. Розуміючи, що їм не дозволять самостійно видавати газету, вони знайшли громадянина Франції, який подав заяву й отримав дозвіл на право випуску газети російською мовою. Перший номер нового часопису «Начало» вийшов 30 вересня 1916 р. [12, с. 133].

З самого початку редакція газети розгорнула кампанію протесту проти депортації Л. Троцького та вимагала втручання у цю справу французьких соціалістів. Вона регулярно друкувала повідомлення про подальшу долю Л. Троцького. У листопаді 1916 р. газета помістила підбірку матеріалів під рубрикою «Про товариша Троцького», у яких розповідалося про його перебування в Іспанії та на Кубі [7, 1916. – 30 верес.]. Навіть після того, як Л. Троцький залишив територію Франції, він продовжував співробітничати у газеті російських політемігрантів. Вже в першому номері «Начала» з'явилася його стаття «Рідні теми», в якій містився огляд подій у Росії. Увагу автора привернули факти корупції, хабарництва та казнокрадства серед російських чиновників, що свідчило про деградацію державного апарату. За окремими фактами він побачив певну тенденцію, яка вказувала на гнилість правлячої верхівки [7, 1916. – 30 верес.].

Звинувачувальним пафосом пронизана й наступна стаття Л. Троцького, під красномовною назвою «Негідник». Саме так автор називав колишнього депутата II Державної думи Г. Алексинського, який з початком війни перейшов на бік «оборонців». На думку Л. Троцького, у цій людині вже від природи було закладено дещо мерзенне, а тому прагнення «кусати» ближнього із-під тишка стало «головною пружиною його психіки». Звинувачуючи Г. Алексинського у безпринципності та цинізмі, автор заявляв, що в середовищі соціалістів той виявився зовсім не з ідейних, а з суто корисливих мотивів. Його основною метою стало провокування інтриг й поширення наклепів, виправдовуючи тим самим, у своїх очах, власне існування [7, 1916. – 22 жовт.].

Після прибуття до США, Л. Троцький не припинив ні політичної, ні журналістської діяльності. З перших днів свого перебування у Нью-Йорку він увійшов до редакції щоденної газети російських емігрантів «Новый Мир». Вона була центром революційно-інтернаціоналістської

пропаганди в США. В одному з перших виступів на її сторінках Л. Троцький писав: «З глибокою вірою в революцію, що насувається, залишив я закривавлену Європу. І без усяких «демократичних ілюзій» я ступив на берег цього нового світу, що досить постарішав» [16, с. 308]. У Нью-Йорку Л. Троцький провів два місяці. Він писав статті, редагував «Новый мир», виступав на робітничих зборах. Після Лютневої революції в Росії він вирушив на батьківщину і на початку травня 1917 р. прибув до Петрограда [10, с. 614].

Таким чином завершилась друга еміграція Л. Троцького, під час якої одним з провідних напрямів його роботи стала видавнича та журналістська діяльність. У роки Першої світової війни вона була пов'язана з газетами антивоєнного напрямку російських політемігрантів у Парижі – «Голос», «Наше слово», «Начало». Багато в чому, саме завдяки участі Л. Троцького в цих виданнях, вони стали найбільш відомими й впливовими в закордонній пресі російських політемігрантів.

Бібліографічні посилання

1. *Васецкий Н. А.* Троцкий – опыт политической биографии / Н. А. Васецкий. – М.: Республика, 1992. – 350 с.
2. *Волкоганов Д.* Троцкий. Политический портрет / Д. Волкоганов. – М.: Новости, 1992. – Кн. 1. – 412 с.; Кн. 2. – 412 с.
3. Голос (Париж).
4. Деятели Союза Советских Социалистических республик в Октябрьской Революции. – М.: Книга, 1989. – Ч. I. – 350 ствп.
5. *Лозовский А.* Как мы издавали во время войны интернационалистические газеты в Париже / А. Лозовский // Печать и революция. – 1923. – Кн. 5. – С. 1–13.
6. *Луначарский А. В.* Европа в пляске смерти / А. В. Луначарский. – М.: Международные отношения, 1967. – 158 с.
7. Начало (Париж).
8. Наше слово (Париж).
9. Письма П. Б. Аксельрода и Ю. А. Мартова. – Берлин: русский революционный архив, [Б.г.]. – Т. I. – 368 с.
10. Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – 300 с.
11. Російський центр зберігання та використання документів новітньої історії (Москва).
12. *Савченко А. И.* Пресса российских политических эмигрантов в конце XIX – начале XX веков / А. И. Савченко. – М.: МГАДИ, 1997. – 192 с.
13. *Савченко О. I.* Віденська «Правда» Л. Троцького як джерело з історії російської соціал-демократії / О. I. Савченко // Шестые Запорожские еврейские чтения. – Запорожье: Вид-во ЗГУ, 2002. – С. 110–114.
14. *Троцкий Л. Д.* Война и революция (Крушение II Интернационала и подготовка третьего) / Л. Д. Троцкий. – Пг.: Гос. изд-во, 1922. – Т. I. – 150 с.
15. *Троцкий Л. Д.* К истории русской революции : [сб.] / Л. Д. Троцкий. – М.: Политиздат, 1990. – 446 с.

16. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт биографии / Л. Д. Троцкий. – М.: Книга, 1990. – Ч. I. – 325с.
17. Троцкий Л. Д. Политические силуэты / Л. Д. Троцкий. – М.: Новости, 1990. – 310 с.
18. Троцкий – враг ленинизма. – М.: Политиздат, 1968. – 359 с.

Надійшла до редколегії 2.04.2009.

УДК 94(477).«1917»

О. П. Вівчарик

Дніпродзержинський державний технічний університет

ВХОДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ ДО СКЛАДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ЇХНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ

Висвітлено історію входження польських соціалістів до складу Центральної Ради та їхню діяльність в липні 1917 р.

Ключові слова: політична партія, входження, Центральна Рада, польські соціалісти.

Отражена история вхождения польских социалистов в состав Центральной Рады и их деятельность в июле 1917 г.

Ключевые слова: политическая партия, вхождение, Центральная Рада, польские социалисты.

History of Polish socialists entering the Central Rada in July of 1917 and their activities, is lighted.

Key words: political party, including, Central Rada, Polish socialists.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., яка остаточно повалила ненависний усім народам Росії царизм, створила принципово нову, небачену раніше політичну ситуацію для діяльності всіх партій. Уперше в історії свого існування вони могли діяти легально, відкрито, без будь-яких перешкод і утисків з боку нового уряду в умовах відносної демократії. Усе це дозволило кожній партії зайняти дійсно те місце, яке вона посідала серед інших партій і відчутти яким авторитетом вони користувалися серед найширших мас народу.

Нова політична ситуація вимагала тепер від кожної партії чіткого визначення нової стратегії і тактики, відповіді на головне питання: куди йти далі, який шлях обрати для здійснення своїх програм і планів? Вирішення цього питання вже на початку 1917 р. зумовило появу в Україні ще одного альтернативного центру влади Центральної

Ради – громадсько-політичного об'єднання, що утворилося 4 березня 1917 р. у Києві [10, с. 9].

23 червня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд польських організацій в Україні, який гаряче вітав прагнення українського народу до політичного визволення і заявляв, що поляки, почувують себе одвічними громадянами України, готові дружно працювати для творення основ власного життя українського народу із забезпечення прав меншості польського населення [1, с. 22].

Попри очевидну близькість між українцями та поляками зокрема конфесійну (хоча українці – греко-католики, а поляки – римокатолики) та культурно-мовну (єдине слов'янське походження), різниця в їхньому соціальному статусі спричинювала напруженість у міжетнічних відносинах. Поряд з секретарством польських справ значну роботу в гуртуванні польської людності, оборони їхніх прав проводила Польська партія соціалістична (лівиця) [7, с. 32].

Перетворення Центральної Ради у краєву владу в Україні призвело до того, що тепер до неї пішли представники російських політичних партій – меншовики і есери, а також кадети, які раніше не переносили, інакомовно кажучи, «українського духу» Центральної Ради. Тому в новий склад Центральної Ради, як крайовий орган влади, увійшло біля 200 представників від російських партій: загальноросійських меншовиків і есерів – 40 осіб, кадетів – 10, єврейських – 35 осіб, польських – 15 депутатів і таке інше [9, с. 12].

Процес створення політичних партій в Україні в цілому мав свої особливості. У зв'язку із жорстоким монархічним режимом та відсутністю вільностей виникали, перш за все, політичні партії революційного напрямку, які намагалися скинути самодержавно-феодальний лад шляхом загальнонародної революції. У 1917 р. таких партій налічувалося понад 100.

Прийняття II Універсалу Центральної Ради, проголошеного 3 липня 1917 р., дало можливість національним меншинам, які проживають в українських землях, перетворити Раду на єдиний найвищий орган революційної демократії України. «Український народ, сам довгі літа борючись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам у найближчій часі законопроект про національно-персональну автономію» [2, с. 12].

У перші тижні існування української Центральної Ради представництво в ній запроваджувалося за територіальним (від губерній, укра-

їнські колонії у Росії і міст Одеси, Катеринослава і Харкова), професійним (від робітників, селян, кооперативів, студентства, військових, духовенства, науковців, просвітніх організацій), та партійним (від автономістів-федералістів, соціал-демократів, радикальних демократів, соціалістів-революціонерів, соціалістів-самостійників) принципами. Наприкінці травня останні були доповнені ще й національним принципом [8, с. 22].

По-перше, це свідчило про досягнення порозуміння між українською демократією та неукраїнськими революційними демократичними колами, по-друге, воно дало змогу перетворити Українську Центральну Раду з органу суто національного у Тимчасовий крайовий парламент, тобто у справжній центр політико-правового життя в Україні. Національним меншостям надавалася кількість місць у Центральній раді згідно з чисельністю тієї чи іншої людності за принципом пропорційного представництва. По два місця могли зайняти меншовики, більшовики, бундівці, російські есери, народні соціалісти, об'єднані соціалісти-сіоністи, Поалей Ціон, Польська партія соціалістична, Білоруська партія соціалістична. На початку липня питання про представництво національних меншостей спочатку було вирішене стосовно Малої ради і Генерального секретаріату. Особливо активними були національні організації, котрі розташовувалися у Києві. Вони претендували на представництво від усіх провінцій України. Врешті-решт після довгих дебатів було прийнято рішення поновити Малу раду і Генеральний секретаріат 30 % національних меншостей.

У період з 8 по 10 липня до 40 членів Комітету Української Центральної Ради додалися ще два члени Центральної Ради, а також 18 представників різних партій та громадських організацій. До Малої ради увійшло по два представники від Київської ради солдатських депутатів, російських меншовиків, російських есерів та по одному – від Київського виконавчого комітету громадських організацій, кадетів, Польської партії соціалістичної (лівиця), Комітету польських демократичних організацій, Бунду, Об'єднаних єврейських соціалістичних партій, Об'єднаних єврейських демократичних організацій, сіоністи. Таким чином, кількість членів Комітету досягла 60 осіб.

11 липня відбулося засідання Малої ради з участю численних представників неукраїнської людності. «Вітаю Вас, товариші, – сказав М. Грушевський, відкриваючи засідання, – вже не як гостей, а як товаришів – співробітників. Я впевнений, що наша спільна праця виведе Україну на шлях розцвіту і нової зорі» [4, с. 25]. На засіданні Малої ради 28 липня М. Зільберфарбом була внесена пропозиція Українську Центральну Раду поповнити 257-ма представниками національних меншостей з числа тих партій і груп, які вже мали на той час місця у Малій раді. Комісія, утворена раніше для вирішення цього

питання, була доповнена президією Української Центральної Ради у повному складі, і на неї було покладено остаточний розподіл місць національних меншостей [5, с. 10].

Питання про поповнення Центральної ради делегатами від національних меншостей стало, мабуть, головним на IV сесії Центральної Ради, яка розпочала свою роботу 6 серпня 1917 р. Представництво від них у 30 % було затверджено і у Великій раді. У перший же день роботи сесії її гаряче вітали від імені різних єврейських партій – Махове, М. Гутман, І. Гольдман, О. Золотарьов, Н. Сиркін, від польських партій – В. Рудницький, К. Лукашевич, від росіян – Я. Гендельман, М. Коган [11, с. 14].

На IV сесії було вирішено надати у Центральній Раді 104 місця представникам росіян (обрано було на той час 79, прибуло на сесію 72), 50 – представникам євреїв (обрані і присутні на сесії всі), 20 – представникам поляків (обрані і присутні на сесії 11). Усього з 792 членів Центральної Ради 198 мали обиратися від неукраїнців. На самій же сесії до складу Центральної Ради було введено 140 осіб неукраїнської національності. Місця у Центральній Раді розподілилися після 9 серпня 1917 р. з них від польських соціалістів – чотири представники, а від Польської партії соціалістичної (лівиці) – 7 представників.

Проблема національних меншин постала дуже гостро. У січні 1918 р. Українською Центральною Радою було ухвалено Закон про національно-персональну автономію. За депутатів будь-якої національності повинні були подати голоси лише виборці однойменної національності, тобто українців обирали лише українці, поляків – поляки, євреїв – євреї, німців – німці. Активне виборче право надавалося громадянам з 20 років, пасивне з 28. Голосування мало бути загальним, безпосереднім, рівним, таємним і пропорційним [3, с. 41].

Польська партія Соціалістична охопила території Галичини і Цешинської Сілезії. Вона визнавала право поляків на власну державу, проте не включила боротьбу за незалежність до своєї програми. Польська партія соціалістична (центральна) була схожа на Російську меншовицьку та Українську соціал-демократичну. Партія підтримувала незалежність Української Республіки. Більшість польської партії соціалістичної (відомої під назвою Польська партія – лівиця) переходила на революційні і інтернаціоналістичні позиції. Наголошувалося її загальнопольський масштаб. Метою партії становила боротьба за незалежну демократичну Польщу, керовану економічними засадами, важливими для робітників. Програма виходила з постулату добровільної федерації непольських національностей, що колись входили до складу Речі Посполитої. Одним з чільних діячів став Юзеф Пілсудський. В агітації Польської партії соціалістичної велику роль відіграли друковані видання, передусім головний орган партійної преси –

«*ROBOTNIK*». Обіг нелегальних видань, так звані бібули, становив зрештою важливий складовий елемент праці будь-яких угруповань. Цю роль відігравали і легальні органи преси [6, с. 87].

Партія соціалістична (ліва) відрізнялася від Російської соціал-демократичної робітничої партії лише в національному питанні. Партія усвідомлювала потребу України в незалежності, але ставила за мету досягнення влади, пам'ятаючи при цьому про головне – національне питання. Поляки розглядали українців як природних союзників проти російського імперіалізму. Керівники партії бачили в національному повстанні єдиний шлях до відновлення Польської держави. Головною метою партії було створення незалежної Польщі, яка мала стати «великою» державою для того, щоб залишитись «незалежною». Головною загрозою існування Польщі як держави, вважалася Росія, а отже для досягнення мети було необхідним докласти всіх зусиль (як дипломатичних так і військових), щоб протистояти відродженню та зростанню сильної Росії. Створення «союзу», «федерації» чи «альянсу» з сусідніми державами, особливо з тими, що виникли на руїнах царської Росії, бачилося членами партії як найбільш дієвий інструмент міжнародної політики Польщі [6, с. 33].

Таким чином, проголошення автономії, здійснене Центральною Радою, відповідало вимогам часу і було логічним кроком у розвитку української національно-демократичної революції. Національні меншини, зокрема польські соціалісти, котрі входили до складу Центральної Ради, ставили за мету досягнення влади, але головною як для українців, так і для поляків залишилася ідея створення своїх незалежних держав.

Бібліографічні посилання

1. *Вітенко М.* Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / М. Вітенко. – Чернівці, 2006. – 18 с.
2. *Винниченко В. К.* Відродження нації / В. К. Винниченко. – К.; Відень: Видво політичної літератури України, 1920. – Ч. II. – С. 74–80.
3. *Гон М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період / М. Гон. – Рівне: Волинські береги, 2006. – 431 с.
4. *Грушевський М.* Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 8. – С. 128.
5. *Дерев'яко І. П.* Українсько-польські відносини 1918–1921 рр. політичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. П. Дерев'яко. – К., 2004. – 18 с.
6. *Дильонгова Ганна.* Історія Польщі 1795–1990 / Ганна Дильонгова. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007 – 239 с.
7. *Калакура О.* Поляки – сусіди українців і давні жителі на їх етнічних землях / О. Калакура // Українознавство. – 2005 – № 3. – С. 80–88.

8. *Монолітій І.* Західноукраїнський регіон як «Контактна зона» міжетнічних відносин у модерну добу / *І. Монолітій* // Віче. – 2007. – № 15. – С. 39–41.

9. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.). – Л.: Світ, 2001. – 296 с.

10. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліогр. вид. – К.: НАН України, 2001. – С.254–398.

11. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 39–40.

Надійшла до редколегії 1.03.2009.

УДК 94(477).«1919/1920»

О. В. Іщенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІДНОСИНИ КП(Б)У З ПАРТІЄЮ УКРАЇНСЬКИХ ЛІВИХ ЕСЕРІВ (БОРТЬБИСТІВ) У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У 1919 – НА ПОЧАТКУ 1920 рр.

Використовуючи значний масив опублікованих й архівних джерел у статті проведено аналіз переговорів між партіями більшовиків і боротьбистів. Значну увагу приділено дослідженню еволюції стосунків між двома партіями на останньому етапі української революції.

Ключові слова: боротьбисти, українська революція, українські соціалісти-революціонери, багатопартійність, диктатура.

Используя значительный массив опубликованных и архивных источников в статье проводится анализ переговоров между партиями большевиков и боротбистов. Значительное внимание уделяется исследованию эволюции отношений между двумя партиями на последнем этапе украинской революции.

Ключевые слова: боротбисты, украинская революция, украинские социалисты-революционеры, многопартийность, диктатура.

Using a wealth of printed sources and documents from Ukrainian archives, this study provides a detailed analysis of negotiations between bolsheviks and borotbists. The great attention is paid to the complex research evolution relation between parties in last period of the Ukrainian revolution.

Key words: borot'bisty, Ukrainian revolution, Ukrainian socialists-revolutionaries, multi-party, dictatorship.

Відомо, що під час Української революції значну роль зіграла партія українських лівих есерів (боротьбистів). Без перебільшення можна стверджувати, що від її позиції і відносин з більшовиками за-

лежала розстановка політичних сил в Україні і зрештою доля самої революції.

Слід віддати належне радянським історикам 1920-х рр. – вони добре усвідомлювали значення діалогу більшовиків з боротьбістами, їхньої співпраці аж до остаточного об'єднання двох партій. Попри застосування партійно-класового підходу вони дозволяли собі своєрідну авторську інтерпретацію історії політичних партій [2; 24; 27; 41]. Саме через підкреслення ролі партій, що влилися у КП(б)У, суттєво зміцнивши її вплив в українському середовищі, була започаткована теорія двокорінності походження КП(б)У. Але з середини 1930-х рр. у історіографічній практиці утвердилося однозначне трактування опозиційних КП(б)У політичних партій як «контрреволюційних та антирадянських». «Хрущовська відлига» мало позначилася на оцінці ролі боротьбістів у революційному русі, хоча слід відзначити введення у науковий обіг значного фактичного матеріалу, що дозволило глибше й детальніше розкрити внутрішньополітичну ситуацію в УПСР на різних етапах її діяльності [16; 17]. Методологічні ж підходи лишалися незмінними, і це тривало аж до кінця 1980-х рр.

Водночас зарубіжні фахівці наголошували на тому, що українські есери-боротьбісти були найчисельнішою партією, яка зберігала вплив на селянські маси до кінця революції, а до початку 1920 р. була опонентом більшовизму [22; 44; 45]. Але аргументація зарубіжних дослідників не може вважатися досконалою хоча б тому, що їхні можливості використовувати матеріали, які містяться в архівах колишнього СРСР, були і є обмеженими. В останні два десятиліття значний крок вперед у вивченні історії політичних партій в українському революційному русі 1917–1920 рр. зроблено вітчизняними істориками [1; 21; 43]. У той же час недостатньо вивченою є проблема складних відносин КП(б)У з боротьбістами на останньому етапі української революції.

Еволюція частини УПСР у бік більшовизму розпочалася з травня 1918 р., коли на IV з'їзді партії відбувся її розкол на прибічників традиційної тактики (правих) і тих, хто наполягав на нелегальному характері партійної роботи з метою організації антигетьманського повстання (лівих). Так було покладено початок створенню нової партії – УКП (боротьбістів), – яка остаточно оформилася у серпні 1919 р.

У зарубіжній історіографії висловлювалась думка про те, що однією з головних ідейних настанов боротьбізму була думка про єдність з більшовиками на основі спілки з революційною Росією [45, с. 276]. Однак уявлення про те, що розрив з правими відразу привів лівих до більшовизму, є помилковим перебільшенням і не підтверджується документами. Навіть радянську систему організації влади трудящих боротьбісти визнавали, але лише як тимчасову, перехідну

до парламентської, в центрі якої стояли б українські Установчі збори [31, с. 91–94]. Але і цього вистачило аби спровокувати ініціативу ЦК РКП(б) проведення переговорів з боротьбистами.

За мемуарами Х. Раковського перед його поїздкою в Україну в січні 1919 р. В. Ленін дав йому директиви залучити на бік більшовиків ті українські організації, які заявили, що стоять на радянській платформі. Мова йшла, головним чином, про партію українських есерів-боротьбистів [28, с. 8–9]. Інформував центр про перехід на радянську платформу представник партії боротьбистів Полоз, що увійшов у делегацію Директорії, яка відправилася до Москви, щоб вести переговори з урядом.

Переговори, розпочаті українськими лівими есерами у Москві, продовжувалися у Харкові, а потім у Києві. У них взяли участь і представники партії боротьбистів В. Блакитний, Ю. Лашкевич, М. Литвиненко, Г. Михайличенко, Б.Шинкарь, О. Шумський. Орган ЦК боротьбистів інформує про те, що на переговорах була досягнута повна згода по всіх найважливіших питаннях [23]. Головним з них було, звичайно, питання про владу: спільна боротьба з Директорією сприяла утвердженню у боротьбистській партії законної претензії на входження українських есерів у радянський уряд. «Ми безумовно претендуємо на контроль над державним будівництвом, – заявляли лідери боротьбистів Блакитний і Шумський, – ми розраховуємо якщо не на керівництво, то у всякому разі на безумовний вплив у галузі військової, внутрішньої, іноземної, аграрної, і освітньої політики української Радянської влади» [11]. В умовах, коли ще не склалася монополія однієї партії на владу, вимога боротьбистів була визнана законною, а їхнє входження до радянського уряду України – бажаним.

На засіданні ЦК УПСР 21 лютого одногосно було прийнято підготовлену О. Шумським постанову про злиття із КП(б)У, яке планувалося провести в житті на з'їзді. Було вирішено також встановити контакт між редакціями друкованих органів партій – «Боротьбою» та «Київським комуністом» [4]. За угодою між Центральними комітетами КП(б)У і УПСР про обмін представниками редакцій центральних органів преси О. Шумський, як представник боротьбистів, увійшов до складу редакції «Комуніста» [39, арк. 38, 98–99]. 25 лютого О. Шумського було обрано у склад Президії Революційного Трибуналу [33].

На III Всеукраїнському з'їзді рад, що проходив 11 березня 1919 р. у Харкові від українських есерів до ВЦВКу було обрано О. Шумського, В. Еланського, А. Калюжного, Л. Коваліва, М. Литвиненка, М. Любченка, Г. Михайличенка, П. Панченка, М. Полоза, А. Тараненка [33, арк. 149].

Наступним кроком до союзу з більшовиками була прийнята на V з'їзді боротьбистів (березень 1919 р.) зміна назви партії, яка стала

іменуватися УПСР(К) – комуністів. Були внесені зміни і в партійний девіз: газета «Боротьба» стала виходити під двома девізами: «Пролетарії усіх країн, єднайтеся!» і рядком нижче: «Борітеся – поборете» [29].

Перешкодою для єднання стала резолюція III з'їзду КП(б)У, що проходив 1–6 березня 1919 р. «Про ставлення до дрібнобуржуазних партій», яка постановляла: «жодних групових переходів до лав нашої партії не допускати, а приймати тільки на загальних засадах згідно Статуту. І тільки у виняткових випадках перехід до нас окремих видатних представників цих партій є припустимим без попереднього стажу, але з санкції місцевого партійного центру або ЦК» [9].

Ще більш згубну роль відіграло рішення III з'їзду КП(б)У про ненадання керівних посад у державних органах представникам усіх без винятку дрібнобуржуазних партій [14, с. 47–48]. Це рішення суперечило досягнутим у ході переговорів між представниками двох партій домовленостям, тому ЦК РКП(б) не погодився з таким підходом, і 25 березня 1919 р. резолюція III з'їзду КП(б)У «Про ставлення до дрібнобуржуазних партій» була скасована. 8 квітня у спеціальній директиві, підписаній В. Леніним, ЦК РКП(б) запропонував ЦК КП(б)У укласти з боротьбистами угоду про входження їхніх представників до радянського уряду республіки. Пленум ЦК КП(б)У обговорив цю директиву і прийняв її до виконання. За спогадами Х. Раковського, «включення боротьбистів до уряду наштовхувалося в нашій українській партії на спротив певної частини більшовиків, що спрощено підходили до національного питання і навіть заперечували його існування. Ілліч безпосередньо, а частіше за все через т. Сталіна цікавився ходом цих переговорів і, нарешті, своїм втручанням сприяв їх успішному завершенню» [28, с. 9].

Переговори про включення представників УПСР(К) до складу Радянського уряду республіки, розпочаті в лютому 1919 р. у Харкові, продовжувалися у Києві до травня 1919 р. У результаті домовленості між ЦК КП(б)У і ЦК УПСР(К), боротьбисти отримали 8 місць в українському уряді [3]. Представники УПСР(К) повинні були очолити три комісаріати – освіти, юстиції і фінансів; в інші комісаріати – увійти в якості заступників наркомів.

Улітку 1919 р. йшов активний процес консолідації комуністичних сил. У липні в УПСР(К), визнавши платформу Комінтерну, влилася українська соціал-демократична партія (незалежних лівих). Між ЦК двох партій було підписано угоду, за якою дві партії зливалися в одну під новою назвою – українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б) [34, арк. 128–129]. Це сприяло розширенню соціальної підтримки партії й зростанню її чисельності. «Коли під час денікінського наступу, – писав М. Грушевський, – ліві українські есери (бо-

ротьбисти) і незалежні соціал-демократи, об'єднавшись, взяли назву комуністів і виступили під гаслом незалежної Української республіки, але радянської, дружньої більшовикам і Радянській Росії – маси кинулися під їхні знамена...» [6, с. 6–7].

У той же час відносини між більшовиками й боротьбистами ставали все більш напруженими. Головна причина загострення полягала у різному підході більшовиків і боротьбистів до ключового на той час питання про українську армію. Боротьбисти вважали за необхідне створення в Україні місцевого центру формування й навчання військових частин; передбачалося, що цей орган має бути пов'язаним єдністю планів і вищого командування з відповідними органами інших радянських республік. Боротьбисти також наполягали на україномовному викладанні в школах червоних командирів і застосуванні військових команд рідною для основної маси населення мовою. Таким чином, боротьбисти не претендували на повну абсолютну незалежність української армії – їх вимоги обмежувалися створенням відносно самостійного військового центра із збереженням його національної самобутності.

Задля розгортання підпільної боротьби з денікінською армією на початку липня 1919 р. було створено Зафронтбюро на чолі із секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором. Зафронтбюро намагалося створити загальний фронт боротьби проти білогвардійців. Місцевим підпільним організаціям і керівництву радянських повстанських загонів було рекомендовано встановлювати контакти зі збройними загонами боротьбистів. Така тактика більшовиків стосовно боротьбистів обумовлена необхідністю залучення на свій бік селянства, серед якого позиції боротьбистів лишалися достатньо сильними. Союз із боротьбистами дозволяв надати організованого характеру підпільно-партизанському руху, і, головне, спрямувати його у річище боротьби за радянську владу.

Активна протидія (спротив) білій гвардії дозволили УКП(б) після розгрому денікінських військ претендувати на представництво у Всеукраєвкому – надзвичайному органі радянської влади в Україні, створеному ЦВК та РНК УСРР 11 грудня 1919 р. Від боротьбистів до Всеукраєвкому увійшов Г. Гринько [35, арк. 1, 4–5].

Незважаючи на різне розуміння форми майбутніх державних відносин між РРФСР і УСРР, УКП(б) і КП(б)У 17 грудня підписали угоду про співпрацю. Обидві партії брали на себе зобов'язання у спільній діяльності спиратися на резолюцію VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» й маніфест Всеукраєвкому. Боротьбисти повинні були відмовитися від ідеї відокремлення української червоної армії від російської і припинити всіляку агітацію, яка мала б на меті організацію самостійного війська [25]. Гасло «української червоної

армії» боротьбистами було знято, однак у пресі вони підкреслювали тактичне значення цього кроку, його тимчасовий характер, оскільки «визнання УСРР невідворотно повинно привести і до створення її військового центру» [15].

Не можна не помітити певного впливу боротьбистської ідеології на воєнну політику Всеукраїнському. Так у прийнятій у січні 1920 р. декларації робилися суттєві поступки у питанні українізації армії: планувалося створення українізованих червоних підрозділів; визнавалася необхідність того, аби командирами і відповідальними працівниками у частинах, що перебувають на території України, були або українці, або особи, добре ознайомлені з місцевими умовами [8].

27 січня 1920 р. постановою Всеукраїнському на території України було введено у дію всі декрети РРФСР. Ще раніше відбулося об'єднання низки народних комісаріатів, унаслідок чого у царині дипломатії, армії, економіки та фінансів, шляхів, пошти, телеграфу УСРР підпорядкувалася безпосередньо московським комісаріатам [36, арк. 2, 6–7]. Україна позбулася права мати власну валюту, а її банк ставав лише філіалом російського банку. Ці кроки викликали бурхливе обурення в українській пресі. «Українська валюта на Україні стала фактором економічного життя, – писав один з лідерів українських есерів М. Шаповал. – І ось російські більшовики рішучо хочуть її знищити, аби встановити єдність валюти, тому заявили про рівність російського рубля і українського карбованця, у той час як фактично радянські гроші коштують у 4–5 разів менше, ніж українські» [40, с. 20].

Відбулися зміни і в системі революційного самоврядування. Йшов процес заміни виборних ревкомів на місцях, в яких провідну роль грали боротьбисти, призначеними. Зазвичай Червона Армія, увійшовши до повіту, розпускала існуючий ревком, організований боротьбистами, і засновувала новий, в якому українським комуністам давали тільки одне місце і то лише там, де за ними готові були визнати фактичний вплив на маси. Усі ці дії закономірно сприймалися боротьбистами як спроба усунути їх з політичної арени як сили, що заважає відновленню великодержавного центра.

Тезу про розходження між верхами і низами КП(б)У О. Шумський використовував неодноразово. «Перші, – говорив він, – спираються виключно на сили Червоної Армії. Низи ж вимагають окремої, централізованої на Україні політики» [26].

Дійсно, у КП(б)У існували певні розбіжності щодо питання про ставлення до українських партій. Підтвердження цьому – опозиція більшовиків-федералістів на чолі з Г. Лапчинським, П. Поповим, Я. Ландером та ін. У своєму програмному документі – меморандумі, – з яким вони виступили на Гомільській нараді партійних працівників

у листопаді 1919 р., федералісти піддали гострій критиці КП(б)У за «вкрай недовірливе ставлення до українських комуністичних груп» [36, арк. 2, 6–7]. Практичні пропозиції меморандуму включали вимогу негайного злиття двох комуністичних партій – більшовиків і боротьбистів, підкреслювалося, що у боротьбі за відновлення в Україні Радянської влади провідна роль повинна належати українському, а не московському центру.

Однак точка зору федералістів не була пануючою у верхньому ешелоні КП(б)У. Безумовно більшу кількість прибічників мала думка про необхідність «організованого зникнення» партії боротьбистів. Це формулювання вживалося у тезах про партію боротьбистів, підготовлених А. Бубновим і прийнятих у жовтні 1919 р. на нараді ЦК КП(б)У в Москві. У цьому документі відзначалося, що в УКП(б) пройшла «еволюція у бік комунізму», боротьбисти визнали необхідність об'єднання з КП(б)У, змінили соціальний склад партії за рахунок виключення куркульських елементів. Тези рекомендували не надавати УКП(б) права участі у Комінтерні [36, арк. 2, 6–7]. Документ закликав не повторювати помилок по відношенню до боротьбистів; серед цих помилок розглядалася не тільки відмова від злиття з ними у березні, а й включення їх до уряду у травні.

Тези було направлено губернським комітетам КП(б)У, яким пропонувалося розгорнути серйозну й енергійну кампанію проти партії боротьбистів. Підтримав цю політичну лінію і особисто В. Ленін. У лютому 1920 р. він вніс до ЦК РКП(б) спеціальну резолюцію, в якій вимагав: «Визнати боротьбистів партією, що порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою розмежування воєнних сил і підтримкою бандитизму, що сприяє білим і міжнародному імперіалізму. Також суперечить інтересам пролетаріату їхня боротьба проти гасла найтіснішого союзу з РРФСР. Всю політику треба вести систематично й неухильно аж до... ліквідації боротьбистів» [18, с. 122].

У той же час треба мати на увазі, що тактика Леніна стосовно боротьбистів відзначалася гнучкістю й розумінням того, що вони висловлюють інтереси певних прошарків трудящих України. Згадаймо, що саме Ленін сприяв своїм втручанням включенню боротьбистів у уряд. За мемуарами Х. Раковського, В. Ленін навіть «не заперечував проти включення боротьбистів у Комінтерн. Але у цьому питанні Ілліч опинився у меншості. Неодноразово на зустрічах з нашими українськими товаришами у Москві Ілліч нарікав багатьом з них за русотяпство». І все ж, віддаючи перевагу класовим цінностям, В. Ленін з недовірою ставився до діячів українського національного руху. «...Звичайно, справа не у мові, – говорив він. – Ми готові визнати не одну, а навіть дві українські мови. Але щодо їх радянської платформи, вони ошукають нас...» [28, с. 9]

Оптимальним В. Ленін вважав зникнення боротьбизму як самостійного політичного явища шляхом асиміляції з більшовистською партією. Виходячи з цього очевидно, що його політика максимальних поступок національним вимогам була продиктована намаганням консолідації комуністичних партій й перетворення їх у єдину монолітну силу. Полемізуючи з А. Бубновим з цього питання на IX з'їзді РКП(б) на засідання 30 березня 1920 р. В. Ленін сказав: «Ми обіцяли боротьбистам максимальні поступки, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким чином, ми довели, що у нас жодної нетерпимості немає, і що ті поступки зроблені абсолютно правильно підтверджується тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер в нашу партію» [19, с. 266].

Партія боротьбистів дійшла остаточного рішення про злиття з більшовиками, вичерпавши всі можливості самостійного розвитку. Двічі УКП(б) зверталася до Виконкому Комінтерну з проханням про прийняття як самостійного суб'єкта. Боротьбисти критикували КП(б)У за те, що вона не створила в Інтернаціоналі свого самостійного осередку: в той час як реєстрація членів зарубіжних компартій велася секцією відповідною мовою, українські комуністи реєструвалися в секції РКП(б). У цьому боротьбисти вбачали прояв нездатності КП(б)У проводити самостійну політику в Україні, згоду на статус «крайової філії РКП», а це, своєю чергою, заважало вирішувати проблеми української революції «з інтернаціональним масштабом в руках, не підпадаючи під гіпноз «общерусских идей» [30].

У меморандумі, з яким боротьбисти звернулися до Комінтерну в серпні 1919 р. підкреслювалося: «...Глибока необхідність у безмірно тяжкій боротьбі з світовою контрреволюцією розширювати географічну базу революції і разом з тим стара інерція централізованої державної машини створили історично неминучий момент у значній мірі окупаційного конструювання радянської влади в Україні і разом із тим і історично тимчасову організацію Російської компартії в Україні, якою фактично була і є КП(б)У» [24, с. 254]. При цьому характерним є ставлення боротьбистів до Комінтерну як до незалежного органу, до якого можна апелювати у вирішенні суперечок у відносинах між окремими загонами комуністичного руху.

На початку 1920 р. боротьбисти ще раз звернулися до Комінтерну з вимогою визнання. Коли це стало відомо ЦК КП(б)У, він заявив протест у Бюро Виконкому Комінтерну, обґрунтовуючи неможливість прийняття УКП(б) у III Інтернаціонал тим, що «партія боротьбистів – комуністична тільки за назвою» [39, арк. 38, 98–99]. У резолюції виконкому Комінтерну, що була прийнята 26 лютого 1920 р., міститься нарікання на відхилення УКП(б) від комуністичних принципів, яке дало себе взнаки в агітації проти єдиної Червоної Армії й відмови від

беззастережної боротьби з шовіністичними елементами [12]. Дійсно, представники КП(б)У у Всеукраїнському неодноразово протестували з приводу порушення боротьбистами підписаної угоди, звинувачуючи їх в агітації на користь окремої української армії [35, арк. 1, 4–5]. Кожен такий виступ мав жорсткі наслідки. Зокрема після статті «Чим пояснити?», в якій містилися заклики до українського війська звільнити по закінченні боротьби з Денікіним Україну від російських комуністів, боротьбистська газета «Пролетарська правда» була тимчасово закрита, а її редактор арештований [35]. Абсолютно закономірно ЦК КП(б)У зробив висновок про те, що відносини з боротьбистами «можна охарактеризувати як стан війни» [39, арк. 38, 98–99].

У цих умовах природною була відмова Комінтерну боротьбистам у прийомі на правах самостійної комуністичної партії. Цікаво, що Виконком Комінтерну пояснює свою позицію не тільки неправильною лінією поведінки боротьбистів, а й іншими більш загальними мотивами: «... Комінтерн бореться за те, аби в кожній країні існувала тільки одна комуністична партія... Бажання створити в Україні іншу, паралельну партію Виконкома не може розглядати інакше, як спробу розколоти лави трудящих... Справжнім комуністичним елементам боротьбистів ніхто не заважає увійти у лави КП(б)У, тієї партії, яка цілком визнає незалежність Радянської України» [12]. Таким чином, Комінтерн принципово не був зацікавлений у заохоченні політичного плюралізму в комуністичному русі, а особливо плюралізму, заснованому на ідейній конфронтації у розумінні національних проблем. Невизнання Комінтерном боротьбистів означало по суті крах спроби легітимізувати УКП(б) як повноправну партію, що стоїть на радянській платформі.

УКП(б) опинилася перед вибором: виступити проти радянської державності, підтримавши отаманщину, й таким чином опинитися за межами радянської політичної системи або саморозпуститися. Основна частина УКП(б) обрала другий шлях і, беручи до уваги, що боротьба за вплив між двома партіями набула загрозливо гострих форм, повернулася до свого давнього рішення об'єднатися з КП(б)У. Це рішення попередньо пророблялось на спільних зборах більшовиків і боротьбистів, що проводилися у великих центрах [10]. У розпал міжпартійних пропагандистських баталій, які відбувалися, за виразом секретаря Харківського губкому Я. Яковлева, «на тій межі, де словесна боротьба з комуністами починає переростати у збройне повстання боротьбистів проти радянської влади» [42], на цих нарадах керівники обох партій намагалися шляхом переговорів урегулювати конфлікти й уникнути фатальних непорозумінь, готуючи таким чином ґрунт для об'єднання.

Остаточо це питання було вирішено на Всеукраїнській конференції УКП(б) 14–15 березня 1920 р. Постанова боротьбистів про організований вступ членів УКП(б) до лав КП(б)У знайшла схвальний відгук у більшовистській пресі [7]. IV Всеукраїнська конференція КП(б)У проходила 17–23 березня 1920 р. Ранішнє засідання конференції 19 березня розпочалося зі своєрідної маніфестації, присвяченій ліквідації партії боротьбистів і входженню її членів до лав КП(б)У. З інформацією про політику ЦК щодо боротьбистів та історію укладання угоди з ними виступив Х. Раковський. Від імені УКП(б) конференцію вітали В. Блакитний, О. Шумський.

В. І. Ленін високо оцінив факт входження боротьбистів у КП(б)У. «Ми цю партію перереєстрували, – говорив він на IX з'їзді РКП(б), – і, замість повстання боротьбистів, яке здавалося невідворотним, ми отримали завдяки правильній лінії ЦК, блискуче проведеної т. Раковським, те, що все краще, що було в середовищі боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а все інше зникло з політичної сцени. Така перемога варта пари добрих битв» [19, с. 266].

25 березня 1920 р. бюро Тимчасового ЦК КП(б)У у складі А. Іванова, Н. Безчетвертного (Николаєва), С. Косіора, Х. Раковського й О. Шумського слухало інформацію останнього про ліквідацію партії боротьбистів й обговорило всі пов'язані з цим питання [37, арк. 50]. Вирішили зформувати партійні «трійки» з метою розпуску УКП(б) по губерніях і повітах. Вони склалися з одного боротьбиста і двох більшовиків. Цим трійкам по прийому боротьбистів до КП(б)У була надана директива в першу чергу до лав більшовистської партії приймати тих боротьбистів, які вступили до УКП(б) до періоду денікінського підпілля. Було прийнято рішення ліквідувати всі друковані органи боротьбистів.

Останній номер центрального органа УКП(б) – газети «Боротьба» вийшов 4 квітня 1920 р. У ньому розміщені портрети видатних діячів боротьбистського руху, фото Головного Ревкому, створеного в період гетьманщини. На засідання бюро Тимчасового ЦК КПУ 28 березня 1920 р. було вирішено рахувати стаж боротьбистам в КП(б)У з часу розколу партії українських есерів, тобто з травня 1918 р.

Входження боротьбистів до КП(б)У мало велике значення для вкорінення більшовизму в Україні. Адже до складу КП(б)У увійшла найбільш багаточисельна й впливова з українських партій, що прийняли радянську платформу в роки громадянської війни. КП(б)У отримала партійні кадри, які не тільки володіли українською мовою, а й були пов'язані з українськими масами, особливо з селянством. Провідні діячі боротьбистського руху посіли керівні посади у центральних та місцевих організаціях КП(б)У. На 1 січня 1926 р. із 656 вихідців з

українських партій, залучених до керівної роботи, 160 починали революційну діяльність у лавах боротьбистів [38, арк. 19].

М. Грушевський дав різко негативну оцінку входження боротьбистів до КП(б)У. «Із становища самої комуністичної революції, – писав він, набагато корисніше буде кооперація російських і українських радянських партій, ніж вливання цих останніх у лави російського більшовизму, коли це вливання загрожує відривом від народних мас або хоча б послабленням зв'язків з ними й впливу на них» [5, с. 3]. Але партія більшовиків поступово ставала центральним державним інститутом, втрачаючи якості суто політичної партії. І тому будь-яка спроба потенційних учасників радянської багатопартійної системи порушити монополію більшовиків на владу об'єктивно вела їх до протиставлення себе робітничо-селянській державності. Таким чином, зникнення партії боротьбистів з політичної арени було явищем закономірним.

Бібліографічні посилання

1. *Ветров Р.* Політичні партії в Україні в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) / Р. Ветров, С. Донченко. – Д.; Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 245 с.
2. *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі / М. Волін. – Х.: Пролетар, 1931. – 203 с.
3. Вхождение украинских социал-революционеров в правительство // *Известия ВУЦИК.* – 1919. – 11 мая.
4. В ЦК УПСР // *Боротьба.* – 1919. – 22 лют.
5. *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання / М. Грушевський // *Борітеся – поборете.* – 1920. – № 1. – С. 3
6. *Грушевський М.* Між Москвою і Варшавою / М. Грушевський // *Борітеся – поборете.* – Відень. – 1920. – № 2. – С. 6–7.
7. Да здравствует единая коммунистическая партия! // *Коммунист.* – 1920. – 20 марта.
8. Декларация Всеукраевкому про військову політику на Україні // *Пролетарська правда.* – 1920. – 25 січ.
9. Известия временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 6 марта.
10. Известия Киевского губернского революционного комитета. – 1920. – 31 янв.
11. К вопросу о судьбах партии у с. р. // *Известия временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов.* – 1919. – 4 марта.
12. Комуністичний Інтернаціонал не прийняв боротьбистів // *Известия Киевского губревкома.* – 1920. – 3 берез.
13. *Коммунист.* – 1920. – 20 марта.
14. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* – Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 47–48.
15. *Крок за кроком // Боротьба.* – 1920. – 28 січ.

16. *Курас І. Ф.* В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України у Жовтневій революції (березень–грудень 1917) / І. Ф. Курас. – К.: КДУ, 1971. – 145 с.
17. *Курас І. Ф.* Торжество пролетарського інтернаціоналізму и крах мелкобуржуазных партий на Украине / І. Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.
18. *Ленин В.* Проект резолюции об украинской партии боротьбистов / В. Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1974. – Т. 40. – С. 122.
19. *Ленин В.* Заключительное слово по докладу Центрального комитета, 30 марта: IX съезд РКП(б), 29 марта. – 5 апреля 1920 г. / В. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 40. – С. 266.
20. *Ленин В.* Проект резолюции об украинской партии боротьбистов / В. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 40. – С. 266
21. *Любовець О.* Українські партії і політичні альтернативи 1917–1920 рр. / О. Любовець. – К.: Основи, 2005. – 312 с.
22. *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України / І. Майстренко. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 256 с.
23. Переговори з у.с.р. // Боротьба. – 1919. – 9 лют.
24. *Попов Н.* Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины / Н. Попов. – Х.: Пролетарий, 1931. – 353 с.
25. Правда. – 1919. – 17 дек.
26. Промова т. Шумського на київській загальноміській конференції УКП(б) // Боротьба. – 1920. – 18 січ.
27. *Равич-Черкасский М.* История Коммунистической партии Украины / М. Равич-Черкасский. – К.: Госиздат Украины, 1923. – 247 с.
28. *Раковский Х.* Ильич и Украина / Х. Раковский // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 8–9.
29. Резолюція про зміну назви партії // Боротьба. – 1919. – 15 берез.
30. Розмова з тов. Ковальовим // Боротьба. – 1920. – 15 січ.
31. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк. – Відень: Український Соціологічний інститут. – 1921. – Т. III. – С. 91–94.
32. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 1738, оп. 1, спр. 3. – Далі: ЦДАВОВУ.
33. ЦДАВОВУ. – Ф. 1738, оп. 1, спр. 3.
34. ЦДАВОВУ. – Ф. 1738, оп. 1, спр. 25.
35. ЦДАВОВУ. – Ф. 2360, оп. 1, спр. 18.
36. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 101. – Далі: ЦДАГОУ.
37. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 194.
38. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 249.
39. ЦДАГОУ. – Ф. 39, оп. 4, спр. 237.
40. *Шаповал М.* Світова революція, Росія і Україна / М. Шаповал // Борітеся – поборете. – 1920. – № 3. – С. 20.
41. *Яворський М.* Проблема української національно-демократичної революції, її історичної основи та рухової сили / М. Яворський // Червоний шлях. – 1927. – № 2. – С. 108–134; № 4. – С. 93–116.
42. *Яковлев Я.* Предупреждаем / Я. Яковлев // Коммунист. – 1920. – 15 апр.
43. *Яценко В.* Українські партійно-політичні сили в 1917–1920 рр.: особливості структуризації / В. Яценко // Вісник Дніпр. ун-ту. Серія історія і археологія. – Д., 1998. – № 4. – С. 72–83.

44. Mace James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918 – 1933 / James E. Mace. – Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. – 334 p.

45. Reshetar J. The Ukrainian revolution. 1917 – 1920. A study in nationalism / J. Reshetar. – N.-York, 1972. – 232 p.

46. Ukraine and the European turmoil 1917–1919. – New York, 1973. – P. 276.

Надійшла до редколегії 23.11.2009.

УДК 94(477)

К. В. Познанська

Дніпродзержинський державний технічний університет

ПОЛІТИЧНА ЗАГИБЕЛЬ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (ЕСЕРІВ) В УКРАЇНІ

Представлено невідомі дотепер факти історії примусової ліквідації більшовиками організацій політичної партії соціалістів-революціонерів (есерів) в Україні в 1922–1923 рр. та методи її здійснення.

Ключові слова: політична партія, соціалісти-революціонери, есери, більшовики, ліквідація.

Представлены неизвестные донныне факты истории принудительной ликвидации большевиками организаций политической партии социалистов-революционеров (эсеров) в Украине в 1922–1923 гг. и методы ее осуществления.

Ключевые слова: политическая партия, социалисты-революционеры, эсеры, большевики, ликвидация.

In the articles presented the facts of history of the forced liquidation are unknown to this day by bolshevists of organizations of political party of socialists-revolutionaries (eseriv) in Ukraine in 1922–1923 and methods of its realization.

Key words: political party, socialists are-revolutionaries, eseri, bolshevists, liquidation.

Сьогодні у вітчизняній історичній науці практично не існує заборонених тем, історики отримали доступ до таємних, за часів радянської влади, архівних фондів. Поступово забарвлюються історичними фактами питання політичної історії України. Так, завдяки відомим дослідникам доби багатопартійності першої чверті ХХ століття в Україні, насильницька ліквідація більшості загальноросійських та українських політичних партій більшовиками вже ні в кого не викликає сумнівів [1–4; 6; 8 та ін.]. Але історія примусової ліквідації

© К. В. Познанська, 2010

більшовиками організацій політичних партій в Україні та методи її здійснення дотепер є предметом наукових досліджень.

У боротьбі за владу більшовики перш за все прагнули дискредитувати опозиційні соціалістичні партії російських есерів і меншовиків як революціонерів, показати народним масам, що їм нічим пишатися, що вони не нащадки славних революційних традицій, а їх мерзенні зрадники, які зганьбили революційні традиції зв'язками з Антантою, кадетами і білогвардійцями. Саме тому методи і засоби знищення, що їх використали більшовики відносно цих партій в Україні, дійсно вражають, адже події відбувалися за допомогою народних мас на очах у приголомшеної демократичної і соціалістичної громадськості Європи і Америки.

Одним із заходів, розроблених більшовиками для дискредитації керівництва партії соціалістів-революціонерів був судовий процес над есерівськими вождями та активними членами ПСР (есерів) у липні – серпні 1922 р. У цей же час Комісіями Політбюро ЦК РКП(б), Оргбюро з агітації та Агітпропом ЦК РКП(б) було розроблено потужну агітаційно-пропагандистську кампанію з метою компрометації есерівської партії. Як і сподівалися комуністичні вожді, що розробляли цю політичну кампанію, «суд над терором» справив дійсно велике враження на рядових есерів в Україні і скрізь по країні Рад. «Правда» від 3 липня 1923 р. писала «...Есери знаходяться у стані найповнішого політичного розкладу та організаційної руїни. Процес 1922 р. завдав цій партії вирішального удару» [14].

Відомо, що незабаром після закінчення процесу і винесення вироку есерівським лідерам почався вихід із партії рядових її членів, які на сторінках центральних і місцевих комуністичних газет зрікались своїх «зрадницьких» вождів, відмовлялися від есерівської ідеології, партійного прапора [12]. Рядові есери писали, що вони «вважають для себе ганьбою бути в лавах цієї партії». Залишаючи партію, вони просили прийняти їх до лав комуністів [11]. Дуже показово, на наш погляд, було те, що обов'язково в таких листах вказувався партійний стаж есерів, що виходили з партії. Листи від старих партійців були більш авторитетними і безвідмовно діяли на тих есерів, хто ще вагався про належність до партії. Мотивами зречення есерівської ідеології в цих листах називалися «зрада есерівськими вождями революційних ідеалів», «відсутність зв'язку зі своїми однопартійцями», «бажання взяти участь разом з Компартією в соціалістичному будівництві» [11]. Листів було багато і всі вони були однаковими за змістом, ніби писаними під копіювальний папірець, за винятком підписів, які завжди були різними. У Харкові, Донецьку, Катеринославі, Києві, Полтаві, Одесі та багатьох інших містах есери виходили з партії обов'язково повідомляючи про свій вихід на сторінках преси. Це була справжня друкована антиесерівська кампанія, до того ж добре організована.

Дійсно, ідеологічна кампанія дискредитації ПСР (есерів) у пресі була ініційована К. Радеком 29 липня 1922 р. і у вересні 1922 р. підтримана Комісією ЦК РКП(б) з боротьби проти антирадянських партій, «з есерів», у складі якої були члени Політбюро ЦК РКП(б) О. Бубнов, Н. Попов, К. Радек і члени ДПУ В. Менжинский, Т. Дерібас, В. Ашмарин. 15 вересня 1922 р. Комісія ухвалила продовжити кампанію й одночасно підтримала пропозицію ДПУ «про ліквідацію партії есерів колишніми членами партії» [10, с. 962].

26 жовтня 1922 р. на черговому засіданні ЦК РКП(б) скликання конференцій колишніх рядових есерів було визнано «бажаним», причому для керівництва всією підготовчою роботою і вироблення проекту рішень конференції Політбюро сформувало комісію в складі Є. Преображенського, І. Уншлихта і В. Куйбишева, незабаром заміненого О. Бубновим [16, с. 232].

У таємних фондах Архіву Президента Російської Федерації відомим істориком Д. Павловим були знайдені Постанови та протоколи засідань Політбюро ЦК РКП(б), де йшлося про таємність підготовчої роботи конференцій колишніх рядових есерів та про асигнування на цю справу 100 млрд крб. [9, с. 70]. Це був якісно новий підхід радянських органів, що повинен був забезпечити остаточну ліквідацію, розпуск есерівської партії та її місцевих осередків самими есерами.

У січні 1923 р. створене напередодні Центральне Виконавче Бюро колишніх членів ПСР приступило до підготовки регіональних конференцій колишніх членів партії за допомогою своїх роз'їзних уповноважених – агентів ДПУ. Уповноважені Бюро отримували в місцевих органах ДПУ списки робітників-есерів, що перебували на обліку, і схилили їх до публічного виходу з партії та участі у конференції колишніх рядових есерів. Так за допомогою таємних співробітників ДПУ більшовики організували в Одесі, Харкові, Донецьку, Києві, Катеринославі, Чернігові, Полтаві групи колишніх правих есерів з метою провести саморозпуск ПСР. Ці групи обрали делегатів для участі у Всеросійському з'їзді есерів.

З'їзд колишніх рядових членів нелегальної партії есерів відбувся 18 березня 1923 р. у Будинку Рад у Москві цілком відкрито. На нашу думку, легальність проведення цього заходу свідчить про те, що він відбувався за сприяння влади. Всього на з'їзді були присутні 50 делегатів. Вони представили 864 рядових есери, що взяли участь у виборах [7]. Отже слід вважати, що це був не з'їзд, а скоріше нарада невеликої групи рядових есерів, яка, якщо згадати скільки десятків тисяч дійсних членів ПСР (есерів) перебували або в еміграції, або у в'язницях, в таборах на засланні, реально нікого не репрезентувала.

Ці 50 делегатів з'їзду за даними мандатної комісії представляли 864 рядових есери у складі яких було 644 робітники, 150 селян і

70 інтелігентів. Депутати, що з'їхалися, пробули загалом на каторзі 83 роки, у засланні – 65 років, в еміграції – 19 років та в царських в'язницях – 250 років – так писала газета «Правда» і робила свій висновок: «З'їзд є з'їздом старих членів та має правочинність засуджувати поведінку своїх вождів і виносити авторитетні рішення» [12].

Виступи делегатів з місць містили засудження вождів та діяльності партії есерів: «Ми не вважаємо їх своїми лідерами і не поділяємо їх ідеології», – заявляв голова з'їзду С. Кононов. Робітник Кузнецов у своєму виступі пояснив як серед есерів виникла думка про з'їзд колишніх: «Почуваючи свою провину перед революцією, ми усвідомили свої помилки і не сміли сподіватися, що пролетаріат будь-коли пробачить нас за діяльність проти комуністів». Колишній член Центрального Бюро есерів В. Філатов зачитав наказ, що був сповнений обурення робітників поведінкою вождів ПСР на процесі есерів (липень–серпень 1922 р.). Виступи делегатів з'їзду колишніх есерів одностайно говорили про «необхідність оголосити партію есерів розпущеною, створити єдиний фронт з РКП, а есерів, що не підкорилися, вважати політичними ворогами» [12]. З'їзд проголосив про саморозпуск усієї партії есерів та заборонив діючому за кордоном ЦК ПСР репрезентувати партію. Учасники з'їзду закликали колишніх есерів вступати до РКП(б) [12].

Зрозуміло, що цей «черговий комуністичний фарс», як називали конференцію з «самоліквідації» самі есери [17, арк. 45], був затіяний владою для того, щоб укотре довести, що партія соціалістично-революціонерів не повинна існувати. Занадто зрозумілою для народних мас була її безжална критика більшовицького режиму, яким «зневажаються всі демократичні принципи» та Радянської влади, що «нав'язана країні комуністами» [10, с. 956]. Звісно, що основною метою з'їзду колишніх есерів була популяризація його рішення по всій країні та переконання всіх членів цієї партії, які ще не приєдналися відкрито до більшовиків, змінити свою точку зору та відмовитися від опозиційної діяльності.

З'їздом колишніх рядових есерів, «що відбувся з метою публічного волевиявлення старих партійних робітників з питання життя чи смерті с-р», була обрана Виконавча комісія Всеросійського з'їзду колишніх рядових есерів. Головою її був обраний Н. Голендер. Члени «ліквідованої партії есерів» уповноважили Виконавчу комісію звернутися до XII з'їзду РКП(б) з проханням прийняти до лав комуністів 900 старих партійних робітників ПСР, що «...готові вступити в революційні лави комуністичної партії і з радістю взяти на себе відповідальний тягар борців за Комунізм» [13].

Крім того цій комісії було доручено «1. Привітати XII з'їзд РКП(б), що повинен відбутися. 2. Видати звіт про роботу з'їзду. 3. Ра-

зом з ЦК РКП виробити принципи входження есерів у компартію. 4. Продовжити роботу з об'єднання колишніх есерів на платформі постанов з'їзду» [15, арк. 223]. Ці доручення свідчать про маріонеточний характер комісії, про залежність її від органів радянської влади, а отже і рішення про вступ до лав РКП(б) та КП(б)У було вимушене для колишніх есерів.

Так, цілком таємний циркуляр від 3 квітня 1923 р., за підписом секретаря ЦК Рудзутака всім губкомам країни повідомляв: «створити при місцевих губкомах комісії з прийому в Компартію колишніх есерів, що були представлені на з'їзді, що минув, а також тих, що приєдналися до його рішень через публічну заяву» [15, арк. 224]. У цьому ж циркулярному листі повідомлялося, що прийом у Компартію колишніх есерів «відбувається на загальних умовах із встановленням найретельнішої перевірки кожного кандидата окремо з заміною рекомендацій постановами комісії» [15, арк. 224].

Термін роботи Комісії з прийому колишніх есерів до компартії був визначений на засіданні Комісії про есерів у складі Л. Кагановича, Н. Попова та І. Уншліхта. У постанові засідання планувалося за два місяці закінчити прийом колишніх есерів до лав комуністів, але оговорювалося, що «при прийомі перевіряти кожного кандидата в партію індивідуально», а також «доручити ДПУ вивчити питання про методи подальшого продовження роботи по розкладу партії есерів» [15, арк. 245].

Встановлення ретельної перевірки есерів, що вступали до компартію, не випадкове. Кожен колишній член партії есерів, не тільки повинен був публічно у пресі зректися партії, а й заповнити анкету, серед питань якої були питання, що з'ясовували чому виникали хитання у поглядах, коли почався перелом у поглядах, чи мав він розмови з керівництвом партії з цього приводу тощо [15, арк. 245]. Аналіз типових анкет, що їх було заповнено колишніми есерами та рішень про прийом до Компартії анкетованих показав, що вступ до Компартії був обмежений для інтелігенції повністю, і можливий тільки за клопотанням декількох знаних комуністів [15, арк. 245].

Висунута ДПУ й підтримана Політбюро ЦК РКП (б) ідея остаточного знищення організації соціалістів-революціонерів руками самих колишніх членів цієї партії поклала початок цілої серії їхніх підставних з'їздів і конференцій, проведених в 1923–1924 р. і в Україні. У губерніях, де були сформовані групи колишніх есерів, під наглядом губкомів КП(б)У та губвідділів ДПУ проходили з'їзди, конференції та наради, що ухвалювали резолюції про розрив із ПСР та заяви про вступ до КП(б)У всіх, так званих, колишніх есерів.

У Катеринославі у травні 1923 р. Бюро колишніх есерів при місцевому губкомі «запропонувало» 15 особам, що перебували на обліку

в Мелітопольському окружному відділі ДПУ за належність до партії есерів, провести з'їзд колишніх есерів. У документі, підписаному начальником відділу ДПУ Петровим та уповноваженим таємної групи Яцицом, надається список групи колишніх есерів, що за сприяння таємних органів оприлюднили заяву про розрив з ПСР і розпуск Катеринославської організації есерів. Серед них агроном І. Савін, землемір Самцевич, педагоги С. Марецький, К. Баштавенко, П. Йолкін, Ф. Нестеренко та О. Мінаков – радянські службовці та інші колишні есери, що перебували у ПСР з 1917 р. Зазначається, що всі колишні виступили з проханням про вступ до КП(б)У [5, арк. 46]. Так в цей час були проведені з'їзди колишніх есерів в Києві, Одесі, Чернігові, Харкові, Донецьку, Луганську, Подільську, Прилуках та інших містах України.

На черговому засіданні 12 грудня 1923 р. Секретаріат ЦК РКП(б), дійшов до висновку, що Виконавчі Бюро колишніх есерів свою «агітаційну роботу» закінчили й надалі «належних політичних результатів» дати не можуть. Згідно з цим всім місцевим Бюро було «запропоновано» привселюдно саморозпуститися. Це було швидко і без затримань виконано. Комісії з прийому колишніх есерів до компартії в місцевих губкомах відразу одержали вказівку припинити прийом колишніх есерів у РКП (б) [15, арк. 245].

Рішення з'їзду колишніх есерів та робота Виконавчої комісії справили дійсно значне враження на рядових есерів в Україні. І переважна частина загальноросійських есерів (з робітників) в Україні зовсім припинила політичну діяльність, ліквідувала свої партосередки і намагалася вступити до КП(б)У. Друга – значно менша частина правих есерів, що перебувала в глибокому підпіллі, продовжувала антирадянську політику. У Катеринославі, Києві, Одесі незначні групи правих есерів продовжували діяти підпільно. Упродовж 1923 р. вони були ліквідовані ДПУ [3, с. 226].

Бібліографічні посилання

1. Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ ст. / О. Бриндак. – Одеса: Астропринт, 1998. – 184 с.

2. Білошицький С. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / С. Білошицький. – Донецьк, 2001. – 19 с.

3. Ветров Р. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.) / Р. Ветров. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2007. – 344 с.

4. Ветров Р. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) / Р. Ветров, С. Донченко. – Д.; Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. – 245 с.

5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1095.

6. *Іваненко В.* Ліквідація демократичної опозиції. (Політичні переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х років) / В. Іваненко, А. Голуб // Грані. – 2002. – №3 (23). – С. 10–14.

7. Известия. – 1922. – 10 авг.

8. *Кокін С.* Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр.: Історичні зошити / С. Кокін, О. Мовчан / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1993. – 58 с.

9. *Павлов Д.* Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов. 1917 – середина 1950-х годов / Д. Павлов. – М.: РОССПЭН, 1999. – 250 с.

10. Партия социалистов-революционеров / Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Документальное наследие. – М.: РОССПЭН, 2000. – Т. 3. – Ч. 2 – 1055 с.

11. Правда. Орган РКП(б). – 1922. – 20 июня; Известия. – 1924. – янв. – февр.

12. Правда. Орган РКП(б). – 1922. – 20 авг.; Звезда. – 1923. – 24 мая.

13. Правда. Орган РКП(б). – 1923. – 20 марта.

14. Правда. Орган РКП(б). – 1923. – 7 июня.

15. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17, оп. 34, спр. 235.

16. Судебный процесс социалистов-революционеров (июнь – август 1922 г.): Подготовка. Проведение. Итоги. Сборник документов / сост. С. Красильников, К. Морозов, И. Чубыкин. – М.: РОССПЭН, 2002. – 1007 с.

17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 998.

Надійшла до редколегії 1.03.2009.

УДК 97(477)«1920-1925»

Р. І. Ветров, С. В. Зборець

Дніпродзержинський державний технічний університет

ПРО ЛІКВІДАЦІЮ БІЛЬШОВИКАМИ НАЦІОНАЛЬНО-КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ 1920–1925 рр.: ЗАКОРДОННА ІСТОРІОГРАФІЯ

Показано, яким чином закордонна історіографія зображує ліквідацію українських національно-комуністичних партій УКП (боротьбистів) та УКП (укапістів).

Ключові слова: українські національно-комуністичні партії УКП (боротьбисти), УКП (укапісти), КП(б)У, Виконком Комінтерну, ліквідація.

Показано, яким образом зарубежная историография изображает ликвидацию украинских национально-коммунистических партий УКП (боротьбистов) и УКП (укапистов).

Ключевые слова: украинские национально-коммунистические партии УКП (боротьбисти), УКП (укаписти), КП(б)У, Исполком Коминтерна, ликвидация.

© Р. І. Ветров, С. В. Зборець, 2010

The work tells, that foreign historiography depict the liquidation of the Ukrainian National-Communist Parties UCP («figliters») UCP («ucp»-ists).

Key words: Ukrainian national-communist parties of UKP («figliters»), UKP («ucp»-ists), KP(b)U, Executive Committee of Komintern, liquidation.

Питання про ліквідацію багатопартійності в Україні на початку ХХ ст. завжди перебувало в центрі уваги як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Однак, якщо сучасна вітчизняна історіографія проблеми вивчена, мабуть, досконало, то щодо закордонних досліджень майже зовсім не маємо публікацій [13]. Тому саме аналізу закордонної історіографії присвячена дана робота.

Питанню ліквідації більшовиками опозиційних національно-комуністичних партій в 1920–1925 рр. в Україні присвячено низку праць дослідників США, Канади та Західної Європи. Спочатку закордонну історіографію 1920-х рр. уособлювали переважно твори провідних діячів національно-демократичного руху в Україні та монографічні дослідження українських істориків і політологів-емігрантів. Перші праці з історії українських політичних партій були написані вже у 1919–1920 рр., тобто слідом за конкретними історичними подіями. Це у першу чергу трьохтомник В. Винниченка «Відродження нації. Історія української революції» виданий у 1920 р. у Києві–Відні [3], чотирьохтомник П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.», виданий у Відні–Празі у 1921–1922 рр. [17].

Упродовж 1920–1950-х рр. виходили друком спогади учасників українського визвольного руху, а також їхні книги суто політологічного спрямування, у яких висвітлювалися різні питання діяльності та ліквідації партій. Чисельну перевагу мали твори колишніх лідерів українських соціалістичних партій – Д. Дорошенка, І. Мазепи, М. Шаповала та інших [18]. Їхні висновки та оцінки, що мали здебільшого партійно-полемічний характер, позначилися на концептуальних підвалинах самої української закордонної історіографії. Характерною ознакою цієї літератури було те, що автори висвітлювали історію політичних партій в Україні переважно у контексті державотворення і виявлення причин поразки самого національно-визвольного руху.

У 1950–1970 рр. важливим напрямом закордонної історіографії стала історія ліквідації опозиційних українських національно-комуністичних партій, їх взаємовідносини з більшовицькою партією в 1920–1925 рр. Суттєвим внеском стали наукові праці, виконані істориками діаспори. Серед них слід відзначити роботи М. Стахіва, В. Наддніпрянця, Ю. Бориса, Є. Пастернака та ін.

Так, робота М. Стахіва «Третя Советська республіка в Україні» (Нью-Йорк, 1968 р.) не є спеціальним дослідженням з історії лікві-

дації багатопартійності в Україні, але розкриває співвідношення КП(б)У з «іншими советськими партіями» в 1919–1924 рр. та прийом останніх до лав більшовиків [14]. Автор відзначав, що українські соціал-демократи та соціал-революціонери «після витворення лівих крил симпатизували радянській платформі державного будівництва», що робило можливим позитивні контакти цих партій з більшовиками. Так, українські незалежні соціал-демократи стали на «грунт радянської платформи і комунізму з метою успіху у подальшій боротьбі за волю України проти московського більшовизму у формі КП(б)У. З'їзд «незалежників» 22–25 січня 1920 р. постановив, що «мова може бути тільки про співпрацю з КП(б)У, а не про злиття з нею» [14, с. 58].

Автор характеризує звернення УКП(боротьбистів) до Комінтерну про прийняття її до лав Комінтерну за помилку, «оскільки б це означало, що у випадку прийняття, УКП(б) ставала б рівноправною партією поряд з РКП і з її філією в Україні КП(б)У». А цього статися не могло, тому і відповідь Комінтерна, яку автор наводить повністю, «відкидає» намагання боротьбистів допущення до Комінтерну [14, с. 56]. Провід УКП(б) після такої відповіді поділився у своїх поглядах. На негайно скликаному партійному з'їзді боротьбистів 16 березня 1920 р. більшість «висловилося за капітуляцію перед КП(б)У і Москвою», тобто за безумовне визнання рішення Комінтерну та вступу до КП(б)У [14, с. 56–57].

Безпосередньо українському націонал-комунізму присвячена праця В. Наддніпрянця «Українські націонал-комуністи. Їх роль у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр.» (Мюнхен, 1956 р.) [8]. Особливість позицій автора полягає у повному запереченні української «природи» комуністичного руху. Автор відзначає, що «з 1919 р. починається співпраця боротьбистів з терористичними органами комунізму – НК. Сприяли цій співпраці українські комуністи М. Скрипник і В. Затонський. Вони були не тільки виконавцями волі Москви, але й ініціаторами загибелі найкращих сил української нації. Вони і багато інших несуть тяжку відповідальність» [8, с. 17].

На думку В. Наддніпрянця, націонал-комунізм був «контрреволюційним явищем, Москва за допомогою націонал-комуністів перемогла УНР» [8, с. 22]. Автор ставить запитання: «Які причини штовхнули свідомих українців в обійми комунізму?» І відповідає, що боротьбисти самоліквідувалися та «ввійшли на вимогу Леніна до московської агентури – КП(б)У» [8, с. 23]. Автор правильно відзначає, що О. Шумський був одним з ініціаторів вступу до КП(б)У, тоді як Полоз виступав проти, бо вважав що вони мусять співпрацювати, а не підкорятися безпосередньо. У 1920 р. О. Шумський писав у газеті «Комуніст»: «Партія скомандувала нам струнко і ми стрункою лавою увійшли до КП(б)У» [8, с.24]. В. Наддніпрянець також вказує,

що УКП (укапістів) проіснувала найдовше, до 1925 р., тому що «виконувала директиви Москви як її підлегла, але автономна організація» [8, с. 24].

Не може не викликати інтересу і історична розвідка Є. Пастернака «Україна під більшовиками» (Торонто, 1979 р.) [11, с. 48]. Автор приходять до висновку, що українські національно-комуністичні політичні партії та їхні політичні діячі несуть безпосередню відповідальність «за капітуляцію перед КП(б)У» [11, с. 58]. Злиття українських лівих партій з КП(б)У автор оцінює як зраду нації, оскільки, на погляд автора, цей крок нічого не приніс українській справі, а лише «деморалізував вплив на загал громадянства з комунізмом, створив ілюзію можливості співпраці з комунізмом» [11, с. 60]. Але факт співпраці укапістів і боротьбистів з більшовицькою владою в Україні в 1920-х рр. автор вважає недооціненим більшістю дослідників, оскільки «їхня співпраця і знищення пізніше дає незаперечні докази того, що жодний компроміс з більшовицькою системою та ідеологією неможливі». Так боротьбисти та укапісти «працювали в КП(б)У не за страх, а за совість, але це їм нічим не допомогло». Знищення укапістів та боротьбистів було вирішено та проведено КП(б)У.

Робота дослідника Ю. Борис «Політичні партії України» виділяється своєю фундаментальністю [2]. Предметом дослідження в ній була «советізація» України в період 1917–1923 рр. Вивчаючи доктрину більшовиків та втілення її в життя, науковець приділив чільне місце боротьбистам «хоч мрії їх і не здійснились, але їхня діяльність зробила натиск на більшовиків. Без існування УКП (боротьбистів) та УКП (укапістів) більшовики не признали б формальне існування незалежної Української Советської Республіки» [2, с. 139]. Ліквідацію боротьбистів автор висвітлює як жорстоку розправу більшовиків. Але більшість лідерів боротьбистів продовжували свою «націоналістичну» діяльність всередині КП(б)У «аж до часу доки вони не зникли, як жертви сталінської терористичної діяльності» [2, с. 140].

У ці роки на Заході з'являються цікаві роботи, присвячені ліквідації опозиційних партій в Україні, а поразка небільшовицьких партій пояснювалася в них переважно «фатальними помилками їхніх лідерів». Таку слушну думку виказували П. Феденко та інші [9; 15]. Упродовж 1970–1980-х рр. вивчення політичної історії України на Заході продовжувалося, але порівняно з минулими роками значно уповільнилося. У цей період про націонал-комуністичні партії з'явилися лише монографія та низка оригінальних статей І. Майстренка. Його праці були фактично єдиними творами, які висвітлювали питання ліквідації багатопартійності в Україні [6]. Погляди відомого історика українського національного комунізму І. Майстренка відрізняються лояльністю і, навіть, певною «симпатією» до більшовиків. Автор од-

ним із перших серед дослідників наводить дані про чисельність українських комуністичних партій. Так, УКП(б) нараховувала 15 тис. осіб, а УКП(у) – майже 3 тис. осіб [6].

В окремих розділах своєї праці автор торкнувся відносин між КП(б)У та УКП (боротьбистами) і УКП (укапістами). І. Майстренко визнавав за українськими комуністами право на існування. Так, наприклад, він правильно вказує, що боротьбисти «діставали більшу, ніж більшовики, підтримку мас, їхні організації були численнішими за більшовицькі. Однак конфлікт партій наростав. За визнанням В. Леніна, могла виникнути збройна боротьба. Але умілим маневром більшовикам пощастило через Комінтерн намовити боротьбистів «об'єднатися» з КПУ. Це було «не об'єднання, а влиття УКП(б) в КП(б)У», правильно каже автор [6, с. 66–76].

І. Майстренко, як колишній боротьбист, а потім укапіст, у своїх мемуарно публіцистичних роздумах, виданих у «Сучасності», на фоні власних вражень і думок, залучаючи архівні дані, особливу увагу приділив історії саме УКП(б) та УКП(у) як комуністичним партіям. Автор наводить приклади боротьби «опозиційних партій», яка завершилась однак їх «ліквідацією» [6, с. 134].

Зарубіжні історики сучасності, як наприклад, Т. Гунчак, Е. Карр, Р. Пайпс, Дж. Мейс та інші стверджували, що ліквідація багатопартійності та встановлення однопартійної політичної системи влади в Радянському Союзі, і зокрема в Україні, пояснюється як результат цілеспрямованої політики правлячої Компартії, яка, спираючись на репресивні органи радянської влади, знищила всіх своїх політичних опонентів і встановила в Україні тоталітарну однопартійну систему влади.

Значний доробок з історії українських лівих партій зробив американський дослідник українського походження Т. Гунчак. Аналіз його роботи «Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії» дає підстави вважати, що автор вбачає глибокі історичні причини встановлення однопартійної системи, яка своїм корінням мала особливості політичного розвитку України, яка ставала «політичною колонією Росії» [4]. Автор вважає, що «злиття КП(б)У з боротьбистами було для більшовиків великим успіхом», бо вони здобули найчисленнішу та найвпливовішу партію, яка стояла на радянській платформі. Більше того, із влиттям боротьбистів почалася українізація КП(б)У. А злиття КП(б)У з укапістами посилили в партії національно-свідомий елемент, метою якого було рухати українську справу легальним шляхом [4].

Ідеологію націонал-більшовизму розкриває в науковому дослідженні М. Агурський [1]. У праці, виданій в Парижі, автор приходиться до висновку, що націонал-більшовизм та націонал-комунізм були

різними сторонами одного ж і того процесу – тиску національного середовища на суспільну систему [1, с. 252]. Але на відміну від триумфального націонал-більшовизму, націонал-комунізм було розгромлено [1, с. 252].

В останній час особливу увагу знову звертають на себе історики української діаспори. У незалежній Україні стала можливою співпраця зарубіжних та українських дослідників [12; 16]. Так, в 1994 р. на сторінках «Українського історичного журналу» в статті американського дослідника Марка фон Хагена піднімається питання про переосмислення радянського минулого. Зарубіжний дослідник вказує, що починаючи з другої половини 1920-х рр., деякі марксистські дослідники, такі як Покровський та інші починають називати те, що раніше називалося націонал-комунізмом як «буржуазний націоналізм» [16, с. 96].

Ще одним зразком співпраці із зарубіжними дослідниками можна вважати спільну роботу Дж. Мейса та М. Панчука «Український національний комунізм. Трагічні ілюзії», яка вийшла у світ у 1997 р. [7]. На думку авторів «ліквідація УКП у 1925 р. поставила крапку на першому етапі українського національного комунізму, коли ще існувала багатопартійність» [7, с. 47]. Детальніше сам процес встановлення однопартійної диктатури більшовиків вивчав американський дослідник Р. Пайпс. Він проаналізував механізм боротьби більшовиків з опонентами і дійшов висновку, що однопартійність була встановлена в Росії ще восени 1918 р. і вже звідти поширювалася на окраїни колишньої імперії, в тому числі в Україну [10, с. 233].

Слід відмітити роботу англійського історика Е. Карр «Історія Радянської Росії. Більшовицька революція 1917–1923». Автор хоч і не займався українською проблематикою безпосередньо, однак дійшов висновку, що встановлення однопартійної системи в СРСР було результатом цілеспрямованої політики більшовиків [5, с. 161].

Переважає більшість західних істориків сходиться на думці, що більшовицька партія в Україні ніколи не була пов'язаною з національно-визвольною революцією, залишалася зовнішньою, чужою і ворожою силою. Більшовицька влада насаджувалася в Україні за військової допомоги російських окупаційних військ всупереч логіці розвитку головних тенденцій національно-визвольних змагань; комуністичний режим ніколи не зміг би утвердитися в Україні, спираючись на внутрішні чинники, – саме до таких висновків приходять Є. Пастернак, Т. Гунчак та інші сучасні закордонні дослідники ліквідації багатопартійності в Україні [4; 11].

Підсумовуючи вищенаведене, треба сказати, що зарубіжні історики сучасності стверджують, що ліквідація багатопартійності та встановлення однопартійної політичної системи влади в Радянському

Союзі, в Україні зокрема, пояснюється не тільки і не стільки як результат міжпартійної боротьби, а як, перш за все, результат цілеспрямованої політики правлячої Компартії, яка, спираючись на репресивні органи радянської влади, знищила всіх своїх політичних опонентів і встановила тоталітарну однопартійну систему влади в країні.

Бібліографічні посилання

1. *Агурский М.* Идеология национал-большевизма / М. Агурский. – Париж: УМСА ПРЕСС, 1980. – 321 с.
2. *Борис Ю.* Політичні партії України (Україна 1917–1920) / Ю. Борис. – Vermont: Chalidze Publications, 1990. – 106 с.
3. *Винниченко В. К.* Відродження нації. Історія української революції : у 3 ч. / В. К. Винниченко. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; Ч. 3. – 542 с.
4. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
5. *Карр Э.* История Советской России. Кн. 1. – Т. 1–2: Большевицкая революция 1917–1923: Э. Карр; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
6. *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України / І. Майстренко // Сучасність, 1979. – 256 с.; Його ж: Українська комуністична партія – УКП (укапівів) // Сучасність. – 1985. – № 5. – С. 66–76.; № 7, 8. – С. 134–148.
7. *Мейс Дж.* Український національний комунізм. Трагічні ілюзії / Дж. Мейс, М. Панчук. – К., 1997. – 82 с.
8. *Наддніпрянець В.* Українські націонал-комуністи. Їх роль у визвольній боротьбі України 1917–1956 рр. / В. Наддніпрянець. – Мюнхен, 1956. – 104 с.
9. *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956 рр. / О. Оглоблин. – К.: КМ Академія, 2003. – 88 с.
10. *Пайпс Р.* Русская революция: у 2 ч. / Р. Пайпс. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 2. – 483 с.
11. *Пастернак С.* Україна під більшовиками (1919–1939) / С. Пастернак. – Торонто: Євшан-зілля, 1979. – 314 с.
12. *Прицак А.* Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни / А. Прицак // Укр. іст. журн. – 2002. – № 4. – С. 122–137.
13. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; *Ветров Р. І.* Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.) / Р. І. Ветров. – Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 2007. – 344 с.; *Зборець С. В.* Сучасна українська історіографія ліквідації УКП (боротьбистів) у 1920 році / С. В. Зборець // Грані. – № 2. – 2004. – С. 34–40.
14. *Стахів М.* Третя Советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україні і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк, 1968. – 244 с.
15. *Феденко П.* Український рух у ХХ ст. / П. Феденко. – Лондон, 1959. – 181 с.
16. *Хаген М.* Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого / М. Хаген // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 88–97.
17. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр. : у 4 т. – / П. Христюк. – Т. 1. – Прага, 1921. – 152 с.; Т. 2. – Прага, 1921. – 200 с.; Т. 3. – Прага, 1921. – 160 с.; Т. 4. – Прага, 1922. – 192 с.

18. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Уривок із споминів / М. Шаповал // Вітчизна. – 1997. – № 5–6. – С. 125–141; № 12. – С. 131–136; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – Нью-Йорк: Булава, Т. 2. – 570 с.

Надійшла до редколегії 01.03.2009.

УДК 94/477

О. Ю. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КРИЗИ В РКП (Б) 1921 р. ТА 1923 р.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Досліджено кризові явища в РКП(б) у 1921 р. і 1923 р.

Ключові слова: криза, опозиція, більшовики, група «робітничої опозиції», група «демократичного централізму».

Исследованы кризисные явления в РКП(б) в 1921 г. и 1923 г.

Ключевые слова: кризис, опозиция, большевики, группа «рабочей оппозиции», группа «демократического централизма».

In the article are probed the crisis phenomena in RKP(b) in 1921, 1923.

Key words: crisis, opposition, bolshevists, group of «work opposition», group of «democratic centralism».

У першу чергу, необхідно визначити поняття кризи. В. І. Ленін писав, що будь-яка криза означає (за можливості тимчасової затримки і регресу): прискорення розвитку, загострення протиріч, виявлення їх, крах всього гнилого і т. д. [10, с. 372].

У редакційній статті «Правды» «Геть фракційність!» за 28 грудня 1923 р. М. Бухарін відзначав, що після Жовтневої революції партія переживала три великих кризи: «брестську, профспілкову і теперішню» (тобто кризу 1923 р.). Особливо цікавим виявляється порівняльний аналіз профспілкової кризи і кризи 1923 р., тому що обидві ці кризи пов'язані з проблемами державного будівництва і відображають як становище в країні, так і становище в партії. Очевидно, слід виділити спільне і відмінне у цих двох кризах. Для цього необхідно проаналізувати передумови і причини їх виникнення, їх хід і наслідки.

Криза 1920–1921 рр., як і криза 1923 р., виникла на тлі важкої економічної ситуації. У 1920 р. об'єм валової продукції промисловості скоротився майже у 7 разів у порівнянні з довоєнним рівнем [14, с. 30–31]. Сільське господарство також занепадало. Посівні площі різко скоротилися. Становище у фінансовій системі було загрозливим.

За період з 1 листопада 1917 р. по 1 липня 1921 р. грошова маса в обігу збільшилася в 105 разів. У зв'язку із знеціненням рубля і збільшенням маси паперових грошей відбулося підвищення товарних цін [11, с. 112–116]. Відбувалася все більша натуралізація господарських відносин.

Поразка у Варшавській битві у серпні 1920 р. зробила неможливим просування Червоної Армії на захід і здійснення «експорту революції». Значні проблеми породила демобілізація, що проходила взимку 1920–1921 рр. Руїнування залізничного господарства і пересувного складу, нестача палива не дозволяли відправити демобілізованих до пунктів призначення. Інша проблема полягала у неможливості протягом короткого часу забезпечити демобілізованих роботою і постачанням [12, с. 239–240].

До 1923 р. проявилися проблеми, пов'язані з проведенням нової економічної політики. Потреба міських жителів у сільськогосподарських продуктах була значно гостріша, ніж потреба селян у промислових товарах, тому спочатку ціни на продовольство стрімко зростали. Промисловість, що була позбавлена оборотного капіталу і джерел кредиту, могла забезпечити себе лише продаючи свою продукцію на ринку за постійно падаючими цінами, що призвело до подальшого падіння цін на промислові товари. Цей процес, що досяг апогею влітку 1922 р., спричинив кризу робочої сили. Профспілки від імені своїх членів почали вести переговори про укладення колективних договорів. Робочих місць стало значно менше, ніж людей, що шукали роботу. Заробітна платня часто не видавалася, тому що підприємства не мали готівки.

Падіння цін на промислову продукцію протягом попереднього року змусило керівників різних галузей промисловості об'єднатися задля захисту своїх інтересів. Промислові трести створили власну мережу роздрібної торгівлі, щоб не допустити падіння цін. У вересні 1922 р. співвідношення цін між промисловими і сільськогосподарськими товарами досягло довоєнного рівня; з цього моменту розпочався ріст цін на промислові товари за рахунок падіння цін на сільськогосподарську продукцію.

Влітку–восени 1923 р. все це призвело до масштабної економічної кризи. Коли у жовтні 1923 р. «ножиці» розкрилися до межі, різниця між цінами була вже втричі більша, ніж у 1913 р. [7, с. 61–64]. У відповідь розгорнулася масова боротьба робітників за свої права. За даними Істпрофа, у 1922 р. в країні відбулося 538 страйків, в яких взяли участь 197 тис. осіб, а в 1923 р. – 516 страйків із 170,4 тис. учасників. Якщо у 1922 р. центрами страйкового руху були Москва і Петроград, то в 1923 р. – шахти Донбасу. На них участь у страйках взяли близько 89,5 тис. осіб, що майже в 10 разів перевищувало показники

попереднього року [6, с. 77]. Головною причиною страйків були затримки заробітної платні, що наростали із посиленням кризи збуту промислової продукції, а разом з нею – фінансової і паливної кризи.

Зовнішньополітична обстановка також була складною і суперечливою. Мова йде в першу чергу про повстання болгарських комуністів проти режиму Цанкова та про події в Німеччині, де протистояння німецьких комуністів (КПН) із властями могло перерости у збройний конфлікт. Провал «жовтневої революції» у Німеччині знову, як і в 1920 р. після провального наступу в Польщі, перекреслив цілий напрям міжнародної політики Радянської держави і вкотре відсунув можливість експорту революції на невизначений термін.

Таким чином, партія і уряд в обох випадках мали приймати невідкладні рішення з виправлення ситуації. Проте факт виникнення кризи у партії обумовлюється не стільки економічними причинами, а, скоріше, тим, що бачення шляхів виходу з кризи у різних членів партії відрізнялося. На це вплинули, в першу чергу, склад партії і структура партійного управління.

За роки громадянської війни суттєво змінився склад РКП (б). До початку партійної чистки у 1921 р. число членів партії в РСФРР, УСРР і Закавказзі складало 658839 осіб, а до моменту її завершення залишилося 499484. Четверта частина членів партії – 159355 осіб – вибула з лав РКП (б), із яких 136386 було виключено постановами перевірочних комісій. У 1922 р. в РКП (б) нараховувалося всього 10,5 тис. членів партії із стажем до 1917 р. Тоді ж в РКП (б) знаходилося 22,5 тис. вихідців з інших партій [16, с. 32–35]. Подібний строкатий склад партії вплинув на хід «профспілкової кризи». Зокрема, значна частина партії підтримувала військово-комуністичні методи управління промисловістю і економікою в цілому, оскільки не визнавала компромісів і прагнула до якнайшвидшого встановлення комунізму. Результати перевірки було підведено на XI з'їзді РКП (б). Одночасно продовжувався процес зміцнення і централізації організаційної структури партії. На XII Всеросійській партійній конференції було прийнято новий Статут партії. У цьому статуті було закріплено положення про те, що для секретарів губернських і повітових комітетів були обов'язковими партійний стаж до Жовтневої революції 1917 р. і затвердження вищою партійною інстанцією (також лише з її дозволу допускалися винятки у величині стажу). Також паралельно обласним комітетам, виборним і підзвітним обласним конференціям, створювалися облбюро, що призначалися і були підзвітні лише ЦК. Багато в чому такі зміни були пов'язані з ініціативами обраного у квітні 1922 р. генеральним секретарем ЦК Й. В. Сталіна, а також відходу від партійних і державних справ внаслідок хвороби В. І. Леніна (з травня до жовтня 1922 р., з грудня до жовтня 1923 р.) [5, с. 681, 684, 714]. Відхід Леніна від справ спровокував також природним чи-

ном питання про наступника, питання про владу. Відкрита дискусія з найбільш гострих питань економіки та політики могла, таким чином, слугувати для лідерів опозиції засобом розповсюдження своїх ідей і залучення мас на свій бік.

Як у випадку профспілкової кризи, так і кризи 1923 р., боротьба ідей і думок у партії відбувалася у формі дискусії на сторінках друкованих видань, а також представлення платформ на конференціях, пленумах і з'їздах партії. І в тому, і в іншому випадку, підсумки дискусії було підведено офіційно і закріплено відповідними резолюціями. Проте існували розбіжності і особливості перебігу дискусії.

Питання про роль і місце профспілок у новому суспільстві виникло задовго до самої дискусії, оскільки існувала необхідність керування соціально-економічним життям країни. Профспілкове питання обговорювалося напередодні і під час ІХ з'їзду РКП (б), що прийняв спеціальну резолюцію про професійні спілки та їх організації. Чергового разу він загострився восени 1920 р., коли виник конфлікт між професіоналістами та керівництвом ВРНГ. У цьому конфлікті Е. Рудзутак виступив проти ВРНГ, а Л. Троцький – на захист, висунувши гасла «закручування гайок воєнного комунізму», «зрощування профспілок з державними органами» і «перетрушування профспілок» [2, с. 102–103]. Протягом двох місяців Л. Троцький висунув 5 платформ, в яких поступово відмовився від гасел, що висував раніше, і перейшов до ідеї робітничої демократії.

Існували і інші точки зору на профспілкову проблему: група «робітничої опозиції», спираючись на положення партійної програми 1919 р., виступила за передання організації управління народним господарством «всеросійському з'їзду виробників, об'єднаних у професійні виробничі спілки» [1, с. 147]. 24 грудня 1920 р. ЦК дозволив свободу дискусії. Профспілкова дискусія, окрім основних платформ, дала можливість висловитися зі своїми ідеями і іншим угрупованням. Серед них була група «демократичного централізму», лідери якої Т. Сапронов і В. Осинський, виступали проти «бюрократичного централізму» і перетворення партії на «бездушний, механічно діючий ієрархічний апарат» [13, с. 187].

У результаті всіх дискусій Х з'їзд РКП (б), що проходив у Москві 8–16 березня 1921 р., прийняв резолюції «Про єдність партії» (за якою мали бути розпущені всі фракції і платформи, а також встановлювалося, що за фракційну діяльність можуть бути застосовані усі форми партійних стягнень) і «Про анархістський та синдикалістський ухили в нашій партії» (спрямовану проти ідей «робітничої опозиції»). У питанні про профспілки перемогла точка зору В. Леніна, і резолюція «Про роль і завдання профспілок» була прийнята більшістю голосів [9, с. 529–530].

У вересні 1923 р. пленум ЦК РКП (б) поставив питання про необхідність «пожвавлення партійної роботи» і зокрема посилення всередині партії робітничої демократії. 8 жовтня 1923 р. Л. Троцький звернувся із листом до ЦК і ЦКК РКП(б), в якому звинуватив більшість ЦК у відриві від мас, бюрократизмі. Стверджуючи, що партійний режим «в корені нездоровий», Л. Троцький вимагав «впровадження» демократії в партії і оновлення партійного апарату [3, с. 172–173].

15 жовтня того ж року в ЦК партії поступив так званий «лист 46-и», який мав яскраво виражене опозиційне забарвлення і під яким поставили свої підписи як прибічники Л. Троцького по дискусії про профспілки, так і колишні «децисти» – В. Осинський, Т. Сапронов, Є. Преображенський. Їхній виступ було підтримано також О. Шляпниковим та С. Медведевим (лідерами «робітничої опозиції»). Слід зазначити, що абсолютна більшість тих, хто поставив свої підписи під цією заявою, вступили у партію до 1917 р. [4, с. 190–191]. Значна частина займала високі посади в уряді (рівня наркома, заступника наркома), в армії, були серед них редактори відомих друкованих видань.

У листопаді 1923 р. ЦК постановив обговорити становище в партії, мотивуючи це тим, що втримати дискусію стало неможливо. У грудні 1923 р. Л. Троцький опублікував у «Правде» статтю «Новий курс», в якій висловив думку, що партія має підкорити собі свій апарат. Особливістю позиції Л. Троцького цього разу стало звернення до молоді, яку він називав «барометром» для партії [15, с. 199–201]. XIII конференція РКП(б), що проходила в Москві 16–18 січня 1924 р., за доповіддю Й. Сталіна про партійне будівництво прийняла більшістю голосів резолюцію «Про підсумки дискусії і дрібнобуржуазний ухил у партії», в якій опозиція характеризувалася як відхід від ленінізму [8, с. 153–159].

Таким чином, криза 1923 р. довела, що протиріччя в партії не були вичерпані профспілковою дискусією, і аргументація опозиції продовжує бути популярною у масах. Також стало зрозуміло, що резолюція «Про єдність партії» не дотримується, проте жодних санкцій на адресу опозиціонерів не було застосовано. У той же час виключення з партії і арешти активно застосовувалися до тих опозиційних груп і течій, які були визнані чужими і ворожими. Такими були у період 1921–1922 рр. «м'ясниківці» (Г. М'ясников був виключений з партії у березні 1922 р.), а в 1923 р. – «Робітнича група» (організована Г. М'ясниковим) та «Робітнича правда».

Порівняльний аналіз двох криз в РКП(б) – 1921 і 1923 рр., дозволяє зробити такі висновки: обидві кризи були обумовлені пошуком рішень в економічній, зовнішньополітичній сферах та сфері державного будівництва в період відновлення після громадянської війни і проведення нової економічної політики. Іншою, і не менш важливою

причиною розбіжностей і внутрішньопартійної боротьби, особливо в період з 1922 р., стало прагнення до влади як лідерів опозиції (Л. Троцький), так і членів ЦК (Й. Сталін). Розв'язання партійних протиріч шляхом дискусії свідчить про певний ступінь партійної демократії. Проте слід зазначити, що централізація управління в партії послаблювала можливості опозиції реально що-небудь змінити (наприклад, партійна преса у 1923 р. висвітлювала діяльність опозиції як антипартійну і розкольницьку, фабричні і заводські партійні організації за вказівкою секретарів приймали резолюції проти опозиції).

Бібліографічні посилання

1. Аксютин Ю. Александр Шляпников / Ю. Аксютин // Факел. – 1990: Историко-революционный альманах. – М.: Политиздат, 1990 – С. 132–154.
2. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия / Ю. В. Аксютин, О. В. Волобуев, А. А. Данилов и др. – М.: РОССПЭН, 1995. – 400 с.
3. Внутрпартийные дискуссии 20-х годов / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 5. – С. 165–175.
4. Внутрпартийные дискуссии 20-х годов / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6. – С. 189–195.
5. Даты жизни и деятельности В. И. Ленина (6 марта 1922 – 21 января 1924) / Подготовлены Э. В. Клоповым, В. Т. Логиновым и др. // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – Т. 45. – С. 663–718.
6. «Забастовка показала... чрезвычайное упорство и озлобленность рабочих» Документы РГАСПИ о забастовках горняков Донбасса в 1923 г. / Л. В. Борисова // Отечественные архивы. – 2008. – № 6. – С. 77–84.
7. Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / Э. Х. Карр; пер. с англ. Л. А. Черняховской. – М.: Интер – Версо, 1990. – 208 с.
8. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – М.: Политиздат, 1984. – Т. 3. 1922–1925. – 494 с.
9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК / Институт Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1953. – Ч.1. – 952 с.
10. Ленин В. И. Первое мая и война / В. И. Ленин // В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – Т. 26. – С. 372–380.
11. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 3. Социализм. – 643 с.
12. Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю. А. Поляков. – М.: Наука, 1986. – 272 с.
13. Романов В. В. Борьба В. И. Ленина против антипартійной группы «демократического централизма» / В. В. Романов. – М.: Мысль, 1969. – 215 с.
14. СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). Исторические очерки / под ред. А. П. Кучкина. – М.: Госполитиздат, 1955. – 596 с.
15. Троцкий Л. Д. К истории русской революции / Л. Д. Троцкий. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.

16. Шаронов Ю. П. Из истории идеологической борьбы при переходе к нэпу: Мелкобуржуазный революционаризм – опасность «слева» / Ю. П. Шаронов. – М.: Наука, 1990. – 190 с.

Надійшла до редколегії 21.09.2009.

УДК 94 (477.63)

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОЛІТИЧНА Й ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ РЕКТОРІВ ДІНО
М. М. КАШКАРОВА ТА Н. Л. АЛЕКСАНДРОВА У 1920-ті роки**

Вивчено на підставі віднайдених архівних матеріалів, які вперше вводяться у науковий обіг, біографії ректорів (Катеринославського) Дніпропетровського Інституту народної освіти (ДІНО) – наступника Катеринославського університету. Розглянуто їхню політичну та освітню діяльність.

Ключові слова: Дніпропетровський Інститут народної освіти, 1920-ті роки, ректори, М. М. Кашкаров, Н. Л. Александров.

Изучены на основании найденных архивных материалов, которые впервые вводятся в исторический оборот, биографии ректоров (Екатеринославского) Днепропетровского Института народного образования (ДИНО) – преемника Екатеринославского университета. Рассмотрены их политическая и образовательная деятельность.

Ключевые слова: Днепропетровский Институт народного образования, 1920-е годы, ректоры, М. М. Кашкаров, Н. Л. Александров.

Studied on the basis of found archival materials, which first introduced into scientific use, biographies of Rectors (Ekaterinoslav) Dnepropetrovsk Institute of Education (DINO) – successor Ekaterinoslav University Consider their political and educational activities.

Key words: Dnepropetrovsk Institute of Education, 1920 tide years, rectors, M. M. Kashkarov, N. L. Alexandrov.

Серед ректорів, чие життя у 1920-ті рр. було пов'язано з Дніпропетровським університетом, ми називаємо прізвища Л. В. Писаржевського, М. Ф. Злотникова, М. М. Кашкарова, Н. Л. Александрова, В. М. Фідровського. Але, якщо про життєвий шлях перших двох з названих нами, в цілому, відомо досить багато, оскільки вони були вченими європейського рівня, то щодо інших до останнього часу інформації було замало. Дещо більше було відомо про Н. Л. Александрова, який проходив по одній з «контрреволюційних» справ у 1937 р. і був у тому ж році розстріляний [3].

Метою нашого дослідження було: знайти документи, що надавали б інформацію про життєвий шлях вказаних ректорів й з'ясувати, хто вони є, як вони опинилися на посаді ректорів (Катеринославського) Дніпропетровського інституту народної освіти і в чому полягала їхня політична та науково-викладацька діяльність.

Актуальність дослідження обумовлена зокрема тим, що в Україні послідовно здійснюється повернення з небуття імен репресованих, які були незаконно звинувачені у злочинах, які не коїли, та засуджені до різних термінів та видів покарання. З іншого боку, багато хто з них були вилучені з історії діяльності тих установ, в яких вони працювали. Таким чином в історії України в цілому, в історії становлення і розвитку різноманітних сфер культурного життя України виникли лакуни, історичні «плями», наявність яких не дозволяє об'єктивно відтворити її. Серед останніх досліджень і публікацій можна вказати на монографію, присвячену історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара [1] та збірник документів, в якому наведені деякі архівні матеріали зі справи Н. Л. Александрова [3]. Але цілісне історико-біографічне дослідження про життя та освітню і політичну діяльність вказаних ректорів відсутнє. Тобто, і в історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, і в історії освіти України є певна прогалина, яку може заповнити проведене нами дослідження. Воно має загальнонаукове значення і містить нові матеріали про життя і діяльність Н. Л. Александрова та М. М. Кашкарова, які оприлюднюються вперше.

Вдалося достеменно встановити дату народження Миколи Миколайовича Кашкарова – попередника Н. Л. Александрова на посаді ректора ДІНО. Він народився 30 грудня 1876 р. в Росії, його батько, земський лікар, працював у земській лікарні м. Рязань. Родина була великою, у ній було одинадцять душ дітей. М. М. Кашкаров закінчив, як він сам писав, «реальную гимназию» і став студентом історико-філологічного факультету Московського університету. Там він брав активну участь у студентському русі, за що його двічі виключали з університету. Перший раз це сталося на першому курсі, а другий – вже на третьому курсі. Після кожного арешту його висилали за межі Москви [5]. Перший було заслано недалеко – до Курську, – де він попрацював в управлінні Києво-Воронезької залізниці. На другий раз його було заслано у Сибір у складі групи близько ста осіб з Петрограда та Москви. Коли навчався в університеті, то зрідка отримував гроші від батька, деколи його звільняли від сплати за навчання, а в цілому жив на заробіток від приватних уроків.

Саме в Сибіру М. М. Кашкаров детальніше ознайомився з марксизмом, бо саме «в Сибири познакомился с ссыльными бундовцами, от которых воспринял революционный марксизм» [5, арк. 4]. Далі політична діяльність М. М. Кашкарова мала такий розвиток. Повер-

нувшись у 1904 р. до Москви, у віці 28 років він вступає до соціал-демократичного гуртка і веде організаційну роботу. Після об'єднання гуртків у Московський комітет працював у фракції більшовиків одного з московських районів. Партійну роботу вів таким чином до 1907 р., виїжджаючи також до Одеси та Криму. Влітку 1907 р. М. М. Кашкарова було заарештовано. У тюрмі на Таганці він просидів недовго і за станом здоров'я був висланий за кордон. Там перебував до кінця 1909 р., проживаючи в Англії та Франції і як, він сам писав, «главным образом изучал языки» [5]. Перебуваючи за кордоном, весь час був членом французької групи закордонних емігрантів-більшовиків. На цьому й закінчилася активна політична діяльність М. М. Кашкарова.

Повернувшись до Росії, партійної роботи вже не вів. Перебивався приватними уроками, тому що дозволу на роботу в навчальних закладах Московського навчального округу охоронне відділення не давало. Початок Першої світової війни вніс послаблення в систему дозволів, й у 1915 р. М. М. Кашкаров отримав дозвіл працювати в школі. Викладав у двох гімназіях Москви та на вечірніх курсах з підготовки до вступу до ВНЗ до початку 1918 р.

Як бачимо, революційні події М. М. Кашкаров зустрів уже зрілою людиною у віці 41–42 років. Невідомо як, але на початку 1918 р. він потрапляє до Наркомосу радянської Росії. Приблизно до липня 1918 р. займається проблемами, пов'язаними з ліквідацією старої організаційно-навчальної структури – Московського навчального округу. Далі за запрошенням завідувача відділом шкільної політики М. Н. Покровського працює в цьому відділі, де керує шкільно-адміністративним підвідділом. У листопаді 1919 р. стає кандидатом в члени партії, а з 1921 р. – членом партії більшовиків. У 1919 р. обіймає посаду інструктора з педагогічної освіти, а з 1921 р. керує підвідділом педагогічних технікумів та інститутів народної освіти. Цікавим є той факт, що вже у 1923 р., подаючи свої біографічні дані, М. М. Кашкаров вказує, що не пам'ятає за чією рекомендацією він вступив у партію. Можна припустити, що він з якихось причин просто уникнув відповіді на це питання. У Наркомосі РРФСР М. М. Кашкаров працював до липня 1922 р.

З 1922 р. починається «український» період освітньої діяльності М. М. Кашкарова. За мобілізацією ЦК Російської комуністичної партії в числі так званої «тисячі» його направляють в Україну, а вже тут за розпорядженням ЦК КПУ він потрапляє до Укрголовпрофобру Наркомосу України. Тут його кар'єра розвивалася наступним чином. Приблизно місяць (з 4 липня по 8 серпня 1922 р.) він працює позаштатним співробітником Відділу працівників освіти. Далі, з 8 серпня 1922 р. до 20 вересня 1922 р., перебуває на посаді заступника Головного інспектора по Лівобережжю, з 20 вересня 1922 р. до 26 жовтня 1922 р. обіймає посаду старшого спеціаліста з педагогічної освіти Відділу

працівників освіти, а з 26 жовтня 1922 р. до 20 листопада 1923 р. – заступника головного інспектора з підготовки працівників освіти [5].

20 листопада 1923 р. М. М. Кашкарова відряджають у розпорядження Катеринославського Губпрофосу. У довідці від 20 листопада 1923 р., виданій М. М. Кашкарову секретаріатом Укрголовпрофобру зазначалося, що вона «выдана тов. Кашкарову, б. зам. Глав. Инспектора Педобразов., о направлении к месту новой службы ректора Екатеринославского И.Н.О.» [5, арк. 10]. Як свідчить протокол № 74 засідання Президії Укрголовпрофосу від 8 листопада 1923 р. за підписом секретаря колегії С. Межлаука, саме на цьому засіданні за доповіддю голови Укрголовпрофосу Я. Ряпо була прийнята така постанова: «Сообщить Екатеринославскому Губпрофобру, что Ректором Екатеринославского ИНО утвержден тов. КАШКАРОВ» [5, арк. 11].

М. М. Кашкаров пропрацював на посаді ректора ДІНО до 1926 р. Після того він повернувся у Москву, але коли точно поки що не відомо. Вдалося лише з'ясувати, що в жовтні 1933 р. М. М. Кашкаров з Москви, де він проживав, надіслав листа до Наркомосу України з проханням дати довідку про роки його роботи в апараті Наркомосу. Ця довідка була йому потрібна для складання трудового списку. На той час М. М. Кашкарову було вже близько 57 років.

Про його викладацьку діяльність у КВІНО відомо не дуже багато і це спонукає до подальших пошуків. Правда, М. М. Кашкаров залишив після себе важливу для істориків вищої освіти України статтю про Дніпропетровський Інститут народної освіти, в якій подав докладну інформацію про структуру інституту, його передісторію, динаміку змін складу студентів тощо [2]. Зважаючи на літа М. М. Кашкарова, можна сподіватися, що він спокійно дожив свого віку, але це ще потребує підтвердження.

М. М. Кашкарова змінив на посаді ректора ДІНО Наум Львович Александров. Певна інформація про нього є в збірці документів «Повернення з небуття» [3]. Але інформація щодо його життєвого шляху могла бути дещо затушованою, враховуючи, що її джерелом є протоколи допитів Н. М. Александрова. Нам вдалося знайти й інші архівні джерела, які в сукупності з уже відомими точніше висвітлюють життєвий шлях Н. М. Александрова, вносять до його біографії нові штрихи.

Наум Львович Александров народився 4 листопада 1893 р. у Херсоні в багатодітній (восьмеро дітей) єврейській родині. Батько працював прикажчиком на млині. З шести років хлопець почав навчатися в Талмуд-Торі. З дев'яти років навчався у міському училищі, але, як писав у своїй «Автобіографії»: «за буйство, за участие в забастовке 1905года /мне было 11–12 лет/, за то, что я выругал директора и будоражил весь класс, меня выгнали из школы» [4, арк. 9]. Далі Н. Л. Александров переходить до третього класу приватної гімназії у

м. Олешки Херсонської губернії. Але коли він вчився вже у восьмому класі гімназію за розпорядженням уряду закрили. Навчання у якості екстерна успіхом не увінчалось та й підійшов час служити в армії. У лютому 1915 р. Н. Л. Александров потрапляє на фронт, отримує поранення в голову і служить в тилкових частинах до 1917 р.

Саме за часів перебування в армії починається політична діяльність Н. Л. Александрова. Під час Лютневої революції 1917 р. його обирають у Раду солдатських депутатів і відряджають до Петрограда. У тому ж році Н. Л. Александров залишає військову службу і їде до Одеси з метою продовжити навчання. Працював рахівником в Одеській продовольчій управі, одночасно відвідував курси самоосвіти і в травні 1917 р. склав іспити на атестат зрілості. У 1918 р. Н. Л. Александров повертається у Херсон і стає студентом агрономічного відділення політехнічного інституту. Тут у 1920 р. він вступає до лав КП(б)У. Хоча, як випливає з матеріалів слідства, у тому ж 1920 р. він ще був членом партії лівих есерів.

Початок служби в Червоній Армії невідомий, але служив Н. Л. Александров до березня 1923 р. Можна гадати, що до Червоної Армії він потрапив десь у 1922 р. Це випливає з того, що за архівними даними у 1921–1922 рр. Н. Л. Александров обіймав різні виборчі посади (член правління, голова ревізійної комісії, завідувач культвідділом профспілки) й обирався делегатом професійних (профспілкових) з'їздів та конференцій. У Червоній Армії був політпрацівником, проводив політико-просвітницьку та адміністративну роботу, перебуваючи спочатку на посаді інструктора з політико-адміністративної роботи, а надалі на посадах військкома, політвійськкома та політрука санітарних частин. За його словами «в ячейках я все время избирался секретарем или членом бюро, или председателем коллектива всех санитарных воинских ячеек» [4, арк. 9]. За цей час він також обирався делегатом різноманітних військово-партійних конференцій та з'їздів. З 1921 р. обирався членом міськради. Саме така діяльність, на наш погляд, стала трампліном для подальшого кар'єрного зростання Н. Л. Александрова.

Після демобілізації Н. Л. Александров потрапляє до Катеринослава, де з 1 квітня 1923 р. по 19 січня 1924 р. перебуває членом президії Катеринославського союзу В.С.Н.Т. З 19 січня 1924 р. по січень 1926 р. працював завідувачем сектора агітації і пропаганди Чечелівського райпарткому. З січня 1926 р. по грудень того ж року там же очолював організаторсько-інструкторський відділ. А звідти вже була пряма дорога до керівної посади в ДІНО.

З січня 1926 р. Н. Л. Александров був призначений ректором Дніпропетровського інституту народної освіти [4, арк. 9]. В анкеті заарештованого Н. Л. Александров вказує, що має вищу освіту. Не вдалося встановити, чи закінчив він Херсонський політехнічний інститут, але

є відомості, що підтверджують його вищу освіту. Так, в його особистій картці вказано, що він закінчив соціально-економічний факультет ІНО причому є свідчення відомого історика професора М. Ф. Злотнікова, що «тов. Александров під час проходження курсу І. Н. О. виявив значний інтерес до історичних дисциплін та зарекомендував себе як вельми працездатний студент. Брав жваву участь у семінарах. Висунуто тов. Александрова Інститутом в аспірантуру ще до 1927 р. Тов. Александров є дуже бажаним кандидатом в аспіранти» [4, арк. 4 зв.]. Подібна рекомендація до правління ДІНО надійшла й з профкому ДІНО. Рекомендацію до аспірантури від правління ДІНО Н. Л. Александрову підписав за ректора М. Ф. Злотніков. Цікавим є той факт, що Н. Л. Александров рекомендувався аспірантом по кафедрі українознавства. Це впливає з заяви Н. Л. Александрова до уповноваженого Упрнауки проф. Лебедева від 19 вересня 1928 р., в якій Н. Л. Александров писав: «Прикладаючи при цьому свою анкету, прохаю Вас припустити мене до колоквіяльних іспитів на аспіранта по Дніпропетровській Науково-Дослідчій кафедрі Українознавства, з питання рев. руху» [4, арк. 1].

На той час Н. Л. Александров читав лекції з історії ВКП(б). КП(б)У, працював у семінарі підвищеного типу при ДІНО, марксистському семінарі при окружкомі КП(б)У, брав деяку участь у Дніпропетровському Науковому Товаристві при Академії наук. У Дніпропетровську Н. Л. Александров спочатку мешкав на Московській, 6, потім на Шевченківській, 59, був одружений, мав двох дітей.

Після того, як пішов з посади ректора ДІНО, працював викладачем у Будинку партосвіти при Дніпропетровському міськкомі КП(б)У. У 1937 р. був заарештований і 3 липня 1937 р. була відкрита справа «о преступной деятельности гр. АЛЕКСАНДРОВА Наума Львовича, выразившейся в том, что он является участником контрреволюционной троцкистско-меньшевицкой организации и проводит троцкистскую деятельность» [3, с. 125]. Рішенням Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 27 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу з конфіскацією усього майна. Реабілітований 16 травня 1957 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР [2].

З дослідження випливає висновок, що партійно-радянське керівництво у 1920-ті рр. відмовляється від призначення ректорами ДІНО відомих вчених, які були або політично нейтральними, або їхні політичні погляди було важко з'ясувати. Перевага віддається політично перевіреним кадрам, які хоча і не мають наукових досягнень, але є провідниками лінії партії за будь-яких умов.

Два ректори ДІНО 1920-х рр. – дві долі, які ще потребують додаткового дослідження. Але вже й ці матеріали проливають світло на фактично невідомі до сьогодні життяві шляхи організаторів діяль-

ності (Катеринославського) Дніпропетровського Інституту народної освіти у 1920-х рр.

Бібліографічні посилання

1. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. М. В. Поляков. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.
2. *Кашкаров М. М.* Дніпропетровський І.Н.О / М. М. Кашкаров // Записки Дніпропетровського Інституту народної освіти. – Д., 1927. – Т. 1. – С. 381–394.
3. Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті // Д.: Промінь, 1995. – 166 с.
4. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, т. 2, оп. 12, спр. 85.
5. ЦДАВОВУ. – Ф. 166, т. 2, оп. 12, спр. 3192.

Надійшла до редколегії 24.10.2009.

УДК 94(477) «1932/1933»

І. А. Якименко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ГОЛОД 1932–1933 РОКІВ: ПРОБЛЕМА У СПРИЙНЯТТІ СУЧАСНОГО МОЛОДІЖНОГО СЕРЕДОВИЩА

Показано деякі погляди студентської молоді на проблему Голодомору 1932–33 рр. та оцінку молодіжним соціумом особливостей політики держави щодо поширення і впровадження у суспільстві образу Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, національна пам'ять, суспільна свідомість, ідеологія, політизація, посттоталітарний синдром.

Показаны некоторые взгляды студенческой молодежи на проблему Голодомора 1932–33 гг. и оценка молодежным социумом особенностей политики государства относительно распространения и внедрения в обществе образа Голодомора.

Ключевые слова: Голодомор, национальная память, общественное сознание, идеология, политизация, посттоталитарный синдром.

The article is devoted to some looks of student young people to the problem of Golodomor 1932–33 and to the estimation of the youth association of features of policy of the state in relation to distribution and introduction in society of appearance of Golodomor.

Key words: Golodomor, national memory, public consciousness, ideology, politization, posttotalitary syndrome.

Проблема Голодомору 1932–1933 рр. має значну історіографічну базу. Лише на 2001 р. наукових публікацій разом зі спогадами учас-

ників подій та літературними творами про ту трагедію нараховувалося 6384 позиції [1]. З того часу вона значно збагатилася. З'явилося чимало публікацій джерел, спогадів очевидців, наукових та науково-популярних праць [2; 7; 8].

2007–2008 рр. були оголошені в Україні роками вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Мабуть, саме з цим було пов'язано значне пошквалювання роботи у цьому напрямі з боку органів влади різного рівня. Мало того, що любов до круглих дат унаслідувана явно від комуністів, так ще і манера проведення масових заходів – ну один в один: триває пошук ідеологічних ворогів – завжди в усьому крайніх та винних. Ідеологія лише змінилася – з комуністичної на трибунно-рупорно-демократичну. До того ж, всі чудово знають і розуміють, що більшість цих заходів має характер «зобов'язалівки» і виконуються на місцях лише тому, що є певний план по відродженню національної пам'яті (а він таки дійсно є – указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні»), в якому треба поставити галочку. Загалом-то певний раціональний момент у цьому є, бо в нашій країні без організаторства і примусу згори ініціативи знизу не буде. Але чи доречно така політика в цьому питанні? Подібні речі відбуваються тому, що уся ця політика довкола Голодомору підпорядкована вищій меті. І ця мета, принаймні для політиків, – не відродження історичної чи національної пам'яті, або не лише це.

У принципі, зараз питання про факт Голодомору не стоїть. Звісно, є багато людей, які не погоджуються з положеннями політичної доктрини чи історичної науки стосовно голодомору, але що поробиш. Не буває так, щоб усі були задоволені. Завжди будуть ті, кого ми називаємо шовіністами, снобами, затятими комуняками або просто людьми, які не хочуть розлучатися зі своєю історичною пам'яттю, не прагнуть змінити погляди та ідеї. І ми не маємо жодного права за будь-яку ціну добиватися переформатування їхньої свідомості та свідомості інших незгодних, бо нам не потрібне суспільство однаково примітивно мислячих зомбі, що оперують лише категоріями насадженого зверху «єдино правильного».

Зрозуміло, конфлікти між суспільною думкою, конкретними науковими здобутками і політичним курсом влади, пошуки історичної правди і суспільного компромісу були завжди. Але чомусь на темі Голодомору окрім цих внутрішньосуспільних різнобоїв додалися неабиякі непорозуміння на міждержавному рівні. Річ у тім, що кілька років тому Президент України поставив на порядок денний питання про Голодомор як геноцид українського народу. Загалом-то, це питання обговорювалося світовою спільнотою ще з кінця 1980-х рр. у рамках Міжнародної комісії по розслідуванню голоду в Україні

1932–1933 рр. [6], але у 1990-х рр. ця тема не набула особливого політичного розголосу. Наполегливо працювали науковці, громадські організації на зразок «Асоціації дослідників Голодоморів в Україні», яким таки вдалося достукатися до влади на найвищому рівні. Було докладено немало зусиль аби донести результати своєї роботи і співгромадянам, і світовій спільноті. Для такої мети було залучено матеріали раніше засекречених архівів ДПУ(НКВС), опубліковані документи, що засвідчували акт власне геноциду українського народу (до речі, 28. 11. 2006 ВРУ прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років на Україні», де серед іншого встановлено, що Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом українського народу і невизнання його є протиправною дією).

В усіх крупних містах було проведено виставки цих документів. До речі, наша студентська група та ще кілька осіб з інших груп, відвідали цю виставку навесні 2007 р. Звісно, це було безкоштовно і добровільно. Але те, що сталося через 5 хвилин після того, як ми зайшли до виставкової зали, продемонструвало те, кому і що в цьому житті насправді потрібно і наскільки молодь цікавить тема Голодомору. Так от, через 5 хвилин з 35 осіб нас залишилося троє. І це істфак! Я вже мовчу про школярів та студентів неісториків, яких звезли на цю виставку. Звісно, я не заперечую, що серед цих людей були і ті, кому усе то було небайдужим, але таких абсолютна меншість. Отака вона правда. Навіщо вичавлювати з жалості любов та повагу до свого народу та його історії? Навіщо додатково культивувати озлобленість на радянську владу (її і так вистачає), бо ж цей період є так само частиною історії України? Зрозуміло, що розповсюдження та популяризація необхідного обсягу якісного історичного знання є невід'ємною складовою освітнього процесу, якогось загального просвічення суспільства в рамках ліквідації «білих плям». Просто в його коментарях, критиці і трактуванні треба знати міру. Невже, критикуючи більшовицьку політику контролю і насадження, вони не розуміють наскільки стають схожими на них (правда, з поправкою на «демократичне правове суспільство»)?

І ще один момент, про який необхідно сказати. Усі ті, хто з болем, жалем і мало не зі сльозами на очах говорять з трибуни про Голодомор як геноцид українського народу, безсумнівно намагаються позиціонувати себе у світлі націонал-патріотизму, прагнуть зайвий раз освідчитися у відданості електорату, продемонструвати свою високу моральність шляхом засудження чужих злочинів. Та, заради Бога, хоч своїх не чинить, а з чужими вже потім розбирайтеся. Так влучно сказав колись Є. Чикаленко: «Дуже легко любити Україну до глибини душі, але значно важче до глибини власної кишені» [11, с. 295].

Біда людей і в лиховісних 1930-х рр., і зараз лише в тому, що вирішує як їм жити вузьке коло людей. Тому моя позиція така: політика окремо, історія від неї – якнайдалі. Наука не повинна обслуговувати владу. І найгірше те, що основна дискусія з цього приводу розгортається не між професійними істориками, а між політиками. Мабуть у нашому суспільстві не діють необхідні табу, серед яких – не давати дітям сірники, мавпі – гранату, а політикам – історію. Так сталося, що Україна живе в умовах двох абсолютно рівноправних історичних правд. Це тому, що історія загалом – це сукупність окремих історій життя. І від того, яким те чи інше життя було (у нашому випадку – в період Голодомору чи в часи радянської влади взагалі), залежить зміст «своєї історичної правди». Чи може якась із них бути більш правильною, а якась ні? Чи може людина, яка в комуністичному суспільстві почувала себе комфортно і, до певної міри, захищено, згодитися з думкою людини, яка в ході чи то політичних репресій, чи Голодомору постраждала особисто чи постраждали близькі їй люди? Якими постають ті чи інші події у світлі кожної індивідуальної свідомості, підсвідомості? У такому випадку настання компромісу стає можливим або за умови фізичного зникнення носіїв «не таких» історичних правд і свідомостей, або за умови заміни свідомих та несвідомих, колективних та індивідуальних стереотипів і норм. Саме цим займалися більшовики. Сучасні політики, на мою думку, більше займаються політиканством, добирають собі популярності, спекулюючи на певних дратівливих темах, але одночасно і потроху впливають на зазначені вище речі. Але роблять це бездарно, і наслідки не за горами.

Ще у XIX ст. відомий французький соціолог Е. Дюркгейм сформулював поняття «аномія» – такий стан соціальної системи, при якому старі норми (що, очевидно, є результатом не лише свідомої, але і підсвідомої діяльності) зруйновані, а нові не створені або не сприйняті [9, с. 186]. Мені здається, що нерозумний тиск на «застаріле» свідоме і підсвідоме може призвести до появи відверто корявого «нового». Свідоме і підсвідоме, всупереч думкам дилетантів, є надзвичайно тонкими сферами, які, тим не менше, піддаються впливу. І у нас від влади (і колишньої, і теперішньої) повно розумних лікарів від неправильної свідомості. І те, що ми спостерігаємо у нашому суспільстві зараз тому яскравий доказ.

Почну з посттоталітарного синдрому, який викликаний помилками у суспільному врядуванні. Виникли такі риси суспільства як недовіра до влади, ігнорування тиску згори, встановлення ідеологічного вакууму і переважання ролі окремих інтересів над громадськими (одразу кажу – хакратія з її культом власної особи і демократія несумісні в принципі). Так що з нашими надіями на демократію поки можемо розпрощатися. Але ці явища, мабуть, є найбільш адекватними

тій ситуації, що склалася після розпаду СРСР і, скоріш за все, носять захисний і, сподіваюсь, тимчасовий характер. Це, так би мовити те, що винесло сьогодення з минулого. Ну, а комплекс жертви ми якраз і бачимо в отих пошуках когось в усьому винного. Такі пошуки, безсумнівно, є потужним історіографічним ресурсом для псевдонауковців, які штучно розкручують певні теми, підігріваять інтерес до них масовими заходами. Так от що я хочу сказати у підсумку до цього блоку. Політизація певних проблем, імітація дій у напрямі їх вирішення не направлена на гармонізацію чи консолідацію суспільства. Для переважної більшості українських істориків Голодомор – це така сама проблема, як і всі інші. До речі, про Голодомор написано близько 10 тис. праць, а до деяких інших тем, не менш цікавих з професійної точки зору, не можна підібрати й десятка пристойних робіт.

Метою політики Голодомору було залякування, тиск на селянство, яке не бігло, перечіпаючись, у колгосп. Однак, демонстрація сили зайшла занадто далеко. І постраждало від неї більш за все саме українське (за територіальною, а не етнічною ознакою) село. Але і цьому знаходиться цілком нормальне пояснення. Річ у тім, що російському селянству історично більш притаманна обцинна організація, українському – індивідуальне землеволодіння. Тому російське селянство трохи легше і швидше сприйняло колективізацію. І тепер, перекручуючи факти, хтось намагається довести реальність етнічного геноциду (хоча, можливо, особлива любов Сталіна до «українських товаришів» зіграла певну роль, але говорити, що вона вона була головною у політиці голодомору, мабуть, немає підстав). Антиселянська політика як певний курс не виникла зненацька. Консервативне, на думку більшовиків, селянство з його «кидизмом сільської життя» ще в «Маніфесті Комуністичної партії» [5, с. 428], укладеному в середині XIX ст., оголошувалося мало не ворожим класом по відношенню до пролетарів, виразником інтересів яких і була компартія. І уся ота декларативність про більшовицьку владу як «рабоче-крестьянскую» була лише, так би мовити, тимчасовим відхиленням від основного курсу для утвердження своєї влади [3, с. 388; 4, с. 656]. Для селян, очевидно, було два шляхи – або зникнути, або стати пролетарями (ну, в крайньому випадку – дуже слухняними колгоспниками). І влада вирішила пустити частину їх по першому, більш легкому шляху, а іншу, страхаючи можливим варіантом фізичної розправи, – по другому (бо зовсім без селянства, хоч, може, як би того не хотілося деяким «лицам кавказской национальности», не обійшлися б, бо тим же пролетарям не було би чого їсти).

У цій ситуації цікаво розглянути думку російської сторони з цього приводу. Так от, 2 квітня 2008 р. Держдума Російської Федерації прийняла спеціальну заяву «Памяти жертв голода 30-х годов

на території ССРСР». У результаті обговорення Держдума заявила про те, що «искусственный голод 1932–1933 годов, известный как голодомор, является преступлением коммунистического режима, но не этническим геноцидом. В результате голода, вызванного насильственной коллективизацией, пострадали многие регионы РСФСР, Украины, Белоруссии. От голода и болезней, связанных с недоеданием погибли около 7 миллионов человек» [10, с. 3]. Окрім того, Дума підкреслила, що немає жодних історичних свідчень тому, що голод організовувався за етнічною ознакою. Дійсно, його жертвами стали мільйони громадян СРСР різних національностей. Також відмічається, що ця трагедія не має міжнародно встановлених ознак геноциду і тому не повинна бути предметом сучасних політичних спекуляцій. Така є позиція офіційного Кремля.

Нагадаю, що був момент, коли наш президент всерйоз говорив про те, що необхідно впровадити кримінальну відповідальність по відношенню до тих, хто відмовляється визнати Голодомор геноцидом українського народу. Може й концтабори відновимо для незгодних? Здається, створений навіть відповідний законопроект (слава Богу, хоч не прийняли ще). Цікаво, чи знають про це в Російській Федерації? Такого абсурду я вже давненько не чула. Мабуть, це називається свобода совісті, думки, слова і переконань у демократії по-українськи. Звісно, я не проти того, коли люди, які пережили Голодомор, чи від якого постраждали члени їхніх сімей, будуть вважати Голодомор чим завгодно – геноцидом, голокостом, етнічною чисткою, терором проти українського селянства. Хто хто, а вони більше за всіх мають право вирішувати це для себе. Багато хто з міських жителів у 1932–1933 рр. не відчув на собі усієї повноти Голодомору і відбувся лише перебоями з харчуванням. Це дає ще один привід говорити про Голодомор 1932–1933 рр. не як про етнічний геноцид, а як про соціальний, як про політику тиску на селянство, що опиралося курсу колективізації, і як про спосіб перекачування коштів з села у місто на потреби індустріалізації.

Отже, як би жорстоко і цинічно це не звучало, вилучення продовольства з метою приручення селян було, на думку партійно-державного керівництва СРСР, кроком на шляху до світлого майбутнього. Ну, а для радянської влади головне що? Головне досягти поставленої мети, хоч би й загинув світ. Хоча, в принципі, гасло «Не доймо, зате вивеземо!», практика стягнення з селян зерна і масового його вивозу за кордон з'явилася ще в кінці XIX ст. в рамках царської індустріалізації. Це призвело у 1892–1893, 1910 рр. до спалахів голоду у багатьох місцевостях імперії. Так що навіть налагоджений механізм та історичні прецеденти організації голоду дісталися більшовикам у державницький спадок від батюшки-царя.

Усе, що колись робилося з селом, робилося з певною метою. І вона не могла полягати, принаймні в рамках політики Голодомору, у тупому винищенні українців (ще й не за територіальною, а за етнічною приналежністю). Це була надзвичайно багатоаспектна та цілеспрямована політика (хоча це і не виправдовує її в людському вимірі), зводити яку до вузьких рамок етнічного геноциду є неправомірним.

Думаю, висновок очевидний. Широкий контекст – це головна запорука максимально можливої об'єктивності. Лише розглядаючи увесь спектр проблем, пов'язаних з Голодомором як з конкретним історичним фактом у минулому, так і з певним не менш конкретним і функціональним його образом у сьогоденні, можна виокремити і розрізнити істинний і профанований ейдоси Голодомору. Тому, думаю, не варто якимось псевдопатріотам надирватися, щоб очистити нашу свідомість від советських нашарувань та сформувані «нове історичне мислення національними категоріями». Нове у повній мірі буде сприйнято лише тоді, коли воно буде створено. Так має бути. А по-інакшому вже було. Хоча, хтозна, чи не буде знову. Наступати на одні і ті ж граблі – це цілком у нашому стилі.

Бібліографічні посилання

1. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. // Бібліографічний покажчик. – Одеса; Л.: Вид-во М. П. Коць, 2001. – 654 с.
2. Голодомор 1932–33 років в Україні документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
3. *Ленин В. И.* Экономическое содержание народничества / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 1. – С. 369–418.
4. *Ленин В. И.* Проект программы нашей партии // В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 4. – С. 620–682.
5. *Маркс К.* Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 420–510.
6. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. – К.: Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЕНДИСИ, 1992. – 191 с.
7. Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932–1933, 1946–1947 років у Чорнухінському районі Полтавщини. Документи і матеріали. Свідчення. – Чорнухи – К., 2004. – 479 с.
8. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: В. Д. «Стилос», 2007. – 1125 с.
9. Соціологія : підр. для студ. вищих навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К.: Академія, 2002. – 560 с.
10. Факты и комментарии. – 2008. – № 76 (2573). – 3 апр.
11. *Чикаленко С.* Спогади / С. Чикаленко. – К.: Вид-во «Темпора», 2003. – 415 с.

Надійшла до редколегії 21.09.2009.

УДК 94(477) «1934»

І. В. Толстих*, Н. М. Бикова*, Ю. М. Чекушина**

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

***Національний гірничий університет*

**ДЕЛЕГАТИ XVII З'ЇЗДУ ВКП(Б)
ВІД ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(СПРОБА ПЕРСОНОГРАФІЇ)**

На підставі нових методів дослідження критично переосмислюються життя та діяльність представників Дніпропетровської обласної партійної організації – делегатів XVII з'їзду ВКП(б)

Ключові слова: делегати, Дніпропетровська партійна організація, репресії, XVII з'їзд ВКП(б), сталінізм.

На основании новых методов исследования критически переосмысливаются жизнь и деятельность представителей Днепропетровской областной партийной организации – делегатов XVII съезда ВКП(б).

Ключевые слова: делегаты, Днепропетровская партийная организация, репрессия, XVII съезд ВКП (б).

The Member's of Regional Party Organization – delegates of XVII Congress VCP (b) – public work has been re-examined by new methods of investigation.

Key words: delegates, Dnepropetrovsk party organization, repression, XVII convention of VKP (b).

Нові реалії, породжені незалежним статусом України, потребують від істориків сучасних інтерпретаційних підходів до минулого з використанням нетрадиційних, значною мірою міждисциплінарних, методів дослідження. В умовах, коли остаточно не вирішена проблема витоків, суті та наслідків репресивної політики тоталітарного режиму, актуальним є застосування такого перспективного напрямку дослідження, як персоніфікація, а точніше, персонографія. Політичні біографії суб'єктів історичного процесу, зокрема 30-х рр. XX ст. в УРСР, є джерелом для відтворення соціального портрету як представників партійно-державного керівництва, так і типових репрезентантів різних прошарків комуністичної партії.

Пізнавальні цінності, емоційні орієнтири представників панівної партії цікавлять дослідників такою ж мірою, як історія політичної думки, політичних партій, громадських об'єднань, владних структур тощо.

Автори даної статті, спираючись на архівні документи, матеріали преси, спогади сучасників, наукову та публіцистичну літературу,

намагаються критично переосмислити життя та діяльність представників Дніпропетровської обласної партійної організації, які брали участь у роботі XVII з'їзду ВКП (б) у січні 1934 р.

Сумна доля делегатів цього «з'їзду розстріляних» не вперше цікавить дослідників. У 1989 р. видатний український історик, декан історичного факультету ДДУ, професор А. М. Черненко видав брошуру, перші рядки якої присвятив делегатам цього переломного в історії ВКП(б) з'їзду [16, с. 3]. При цьому вчений ліквідував недоліки попередніх досліджень і відтворив біографії тих членів і кандидатів у члени ЦК ВКП (б), відомості про яких були відсутні у журналістських розслідуваннях. А. М. Черненко запропонував історикам написати політичні біографії членів та кандидатів у члени ЦК комуністичної партії від 1917 р. Першим кроком він вважав «...видання будь-якого короткого біобібліографічного словника» [16, с. 39].

Згодом А. М. Черненко очолив дослідницьку групу істориків, члени якої (доценти університету та гірничого інституту) здійснили аналіз архівних документів, записали спогади членів родин фігурантів, звернулися до широкого загалу громадськості області за допомогою у реконструкції біографій делегатів XVII з'їзду ВКП(б) [11]. Підсумки своєї роботи автори опублікували у науково-методичному виданні, значну частку матеріалів якого було введено до наукового обігу вперше [3]. Але даних для всебічного історико-психологічного аналізу виявилось недостатньо, як на ті часи. Джерельна база значно збільшилась у 1991 р. після ухвалення 17 квітня Верховною Радою республіки Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Історики отримали доступ до матеріалів Державного архіву СБУ. За час, який минув відтоді, в Україні видано численну літературу, чому сприяла реалізація загальнодержавної програми «Реабілітовані історією», що була прийнята восени 1992 р. Перший том серії «Відроджена пам'ять» вийшов друком у 1999 р. [2]. У цьому виданні у формі нарисів надані важливі відомості про 75 репресованих у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. мешканців Дніпропетровської області, у тому числі про чотириох делегатів XVII з'їзду ВКП (б).

Відомо, що Дніпропетровщина делегувала на XVII з'їзд партії більшовиків 46 осіб. У 1937–1938 рр. 27 делегатів репресували (виключили з лав партії, звільнили з посад, засудили тощо), 16 з них були знищені [3, с. 8].

Голоси делегатів від Дніпропетровської області розподілялися таким чином: 34 особи мали так званий «вирішальний» голос, і 12 – «дорадчий». До складу досить представницької делегації входили: робітники (5), аграрії (2), військові (1), залізничники (3), комсомольські ватажки (3), радянські та партійні керівники різних рангів (24), господарники (3), представник органів ДПУ. 4 делегати репрезенту-

вали республіканські та союзні владні структури, установи, військові округи. За національною ознакою серед делегатів були: росіяни (36%), українці (36 %), євреї (29 %), інші (6 %). Найстаріший мав 49, наймолодший – 29 років [3, с. 21–28].

Формально на з'їзді мали підбити підсумки «великого перелому» і затвердити основні показники другого п'ятирічного плану. Сталін же бажав вирішити ще два завдання: по-перше, отримати підтвердження «безпомилковості» своєї політичної лінії; по-друге, дискредитувати опозиціонерів. З цією метою було організовано виступи керівних діячів опозиції – М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва. Політично зломлені, ці люди каюлися в тому, що насмілилися протистояти «генеральній лінії партії» та проголошували дифірамби генсеку. Услесливі компліменти на адресу Сталіна прозвучали у промовах керівників радянської України. Від Дніпропетровщини виступали два делегати – перший секретар обкому партії М. Хатаєвич і секретар П'ятихатського райкому Ф. Водовозенко. Вони доповіли, що створена у лютому 1932 р. Дніпропетровська область досягла певних успіхів у соціально-економічних перетвореннях. У промисловості, транспорті, на будівництві було зайнято майже 631 тис. робітників та службовців, понад 13 тис. інженерів та техніків. Найбільшими новобудовами п'ятирічки стали Дніпрогес, Криворізький металургійний, Новомосковський жерстекатальний, Нікопольський трубний заводи, Дніпрокомбінат (перший у світі завод феросплавів, глиноземний, алюмінієвий та електродний заводи) [6, с. 1].

Площі Дніпропетровщини, відведені під зернові культури, складали 26 % загальноукраїнських. Понад 90 % землі сконцентрувалися у колгоспах та радгоспах. На селянський двір припадало у середньому по 15,5 га землі. Ці показники перевищували середні по союзу статистичні норми [6, с. 1]. Але у комуністів області залишився гіркий присмак від Голодомору 1932–1933 рр. Терор голодом та репресії проти селянства (на Дніпропетровщині тільки у 1934 р. було засуджено 3 189 особи «за розкрадання зерна» [4, оп. 2, спр.554, арк. 70]) змусили деяких з них шукати засобів усунення компартійно-державної олігархії. Проба сил відбулася на XVII з'їзді ВКП (б). Достеменно невідомо як повели себе делегати від Дніпропетровської партійної організації, адже безпосередньо проти Сталіна на з'їзді не виступив ніхто. Безперечною можливістю висловити своє негативне ставлення до генсека давала тільки процедура виборів до Центрального комітету, яка залишалася таємною. Відомо, що найбільшу підтримку делегатів здобув С. Кіров. Так присутні продемонстрували своє справжнє ставлення до Сталіна та його найближчого оточення.

Можна констатувати, що усталення в країні авторитарного режиму не могло не вплинути на поведінку партійців, особливо «перших

осіб». По-перше, представники керівної ланки партії та радянських органів почувалися одноосібними господарями у своїх регіонах, змагаючись у насадженні власних «культів» і «культиків». Авторитет керівника вимірювався кількістю підприємств, колгоспів, парків, вулиць, які носили його ім'я. Відомо, наприклад, що навіть змагання школярів Дніпропетровщини на кращу успішність присвячувалося М. М. Хатаєвичу [7, с. 500]. Проте перший секретар обкому намагався дещо покращити соціально-економічне становище населення області. З документів партійного архіву відомо, що влітку 1935 р. він зробив сміливий крок, віддавши розпорядження зменшити удвічі (з 60 % до 30 %) обсяги обов'язкових хлібозаготівель в області, не звертаючи увагу на телеграму, підписану Сталіним і Молотовим. Врожайність зернових на той час складала всього 8,9 ц з гектара. Виконати вимогу центру і здати половину цих мізерних запасів означало поставити область знов на межу голоду. Через півтора місяці потому з Москви надійшла нова погрозлива телеграма і цього разу довелося виконувати умови заготівлі хліба, але певний час було виграно – частину збіжжя нового врожаю колгоспники отримали на трудодні [3, с. 19].

По-друге, комуністи з дореволюційним стажем або ті, що вступили до лав більшовиків у роки громадянської війни, зберігали прагнення до самостійності у прийнятті рішень, до конструктивної критики, відданість марксистсько-ленінським ідеалам, як вони їх розуміли. У слідчій справі Ю. Г. Макеєва є перелік «контрреволюційних настанов», які М. М. Хатаєвич «надавав членам своєї організації»: ЦК і Сталін тримають країну в напруженні; всі питання вирішують Політбюро і особисто Сталін; члени ЦК працюють формально, побоюючись упасти у немилість; низові парторганізації отримують вказівки зверху і не мають права їх критикувати [5, арк. 126]. Невідомо, чи саме такі «настанови» надавав М. М. Хатаєвич своїм підлеглим. Але відомо, що під час виступів на пленумах обкому він неодноразово говорив, що в практиці центрального керівництва є елементи авторитарності, вождизму тощо. Ці заяви відбивали фактичну картину партійно-політичного життя того часу. Не дивно, що і сам М. М. Хатаєвич і 23 особи (у тому числі 6 делегатів XVII з'їзду) [5, арк. 110, 115], які працювали разом із ним протягом багатьох років, опинилися у числі «ворогів народу».

Можна констатувати, що у 1934–1937 рр. ще був шанс створити дійову опозицію, протистояти репресіям. Але ті, хто не був згоден з політикою Сталіна, не зуміли об'єднатися, хоча поодиночі і діяли. Наприклад, Й. П. Манаєнков, директор Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського, намагався врятувати підлеглих від арешту, звільнити ув'язнених, не допустити переслідування невинних. Такі дії засуджувалися партійними органами і НКВС. У серпні

1936 р. Й. П. Манаєнков отримав перше суворе попередження щодо своєї діяльності з виправдання «ворогів народу». У лютому 1937 р. його звинуватили у тому, що він, користуючись своїм авторитетом, за допомогою С. Орджонікідзе звільнив декого з арештованих працівників заводу [13, с. 344]. Захищав репресованих і І. А. Гаврилов, голова Дніпропетровського облвиконкому [3, с. 12].

Цікаво, що делегатів XVII з'їзду ВКП(б) від Дніпропетровської обласної партійної організації до 1937 р. не переслідували. Навпаки, вони отримували нові, вищі, номенклатурні посади (П. Білик, В. Боровиченко, А. Будний, Ф. Водовозенко, І. Гаврилов, І. Горбачов, С. Дайн, Ф. Кинжалов, Є. Левитін, М. Лейбензон, Є. Макєєв, С. Миронов, І. Скрипник, С. Таран, М. Хатаєвич), державні нагороди (П. Білик, І. Гаврилов, І. Гнусін, Ф. Кинжалов, М. Лейбензон, Є. Макєєв). Ці люди організовували і забезпечували виробництво, підтримували боекзатність і дисципліну у війську, виконували плани транспортних перевезень, дбали про поліпшення матеріального добробуту населення тощо.

Декілька фактів на підтвердження. У 1935 р., коли парторгом заводу ім. Петровського був Ю. Г. Макєєв, понад 3 тис. осіб одержали нові квартири, певна кількість працівників користувалася безповоротними позиками. Ефективно працювала заводська секція товариства винахідників та раціоналізаторів – час плавки скоротився на 21 хвилину [14, с. 323]. У тому ж році Дніпродзержинський металургійний завод ім. Дзержинського виробив 929 тис. т чавуну, 1 млн т сталі, 814 тис. т прокату, в 1936 р. – 1 142 тис. т чавуну, 1 256 тис. т сталі 1 088 тис. т прокату. Приріст продуктивності праці в 1936 р. у порівнянні з 1935р. склав 28,7 % [13, с. 342]. З початком арештів у 1937 р. підприємство почало лихоманити – зменшився обсяг виплавки, знизилася продуктивність праці, зросла аварійність. Завод, позбавлений директора, головного інженера, інженерно-технічного персоналу (було репресовано 112 осіб) не міг працювати нормально [13, с. 349]. Логічним наслідком арештів були дезорганізація виробництва, деморалізація суспільства.

Репресивний молох перш за все поглинув делегатів «з'їзду переможців», які насмілилися сумніватися у бездоганності сталінського режиму. Репресії переросли у масові після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому–березні 1937 р., під час якого заарештували М. Бухаріна і О. Рикова. Сталін заявив, що країна опинилася у надзвичайно небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Звинувачуючи «безтурботних, добросердних та наївних керівних товаришів», які нібито втратили здатність розпізнати ворога, він протиставляв їм рядових членів партії, які могли підказати «правильне рішення». Це був майже відвертий заклик до «бунту»

проти старих партійців, позбутися яких вождь та його оточення намагалися під час перевиборів місцевих комітетів партії весною 1937 р. Але очікуваних результатів не отримали. Тоді ініціативу щодо чистки партійних органів взяв на себе наркомат внутрішніх справ на чолі з М. Єжовим [9, с. 211].

Протягом 1937 р. відбулися арешти колишніх делегатів XVII з'їзду ВКП(б) від Дніпропетровської області. Їм інкримінувалися стандартні злочини: «участь у правотроцькистських організаціях», «створення груп для повалення радянського ладу та здійснення терористичної боротьби проти керівників партії та радянської влади», «підтримка українських націоналістів», шпигунство. Щодо останнього звинувачення, то до 1 липня 1938 р. за Дніпропетровським управлінням НКВС нараховувалося 1 145 «німецьких шпигунів», 586 – «болгарських», 62 – «румунських», по 58 – «грецьких» та «іранських», 52 – «латвійських», 32 – «японських», 31 – «китайський», 15 – «естонських», 9 – «фінських», усього – 2 084 особи. Усього ж у 1934–1937 рр. на Дніпропетровщині було виключено з партії 6 130 комуністів, 2 729 з них як вороги народу [4, ф. 19, оп. 2, спр. 568, арк. 31–34].

Наведемо реконструйовані біографії репресованих делегатів XVII з'їзду ВКП(б) від Дніпропетровщини. Поза увагою авторів статті залишаються по-перше, ті комуністи, які були обрані за рознарядкою центру (Г. І. Петровський, голова ЦВК УРСР, С. І. Андрєєв, перший секретар ЦК ЛКСМУ, О. М. Асаткін-Володимирський, директор Інституту економіки АН УРСР, І. Н. Дубовий, командуючий військами Харківського військового округу), по-друге, ті, про кого немає достатньої кількості матеріалів, по-третє, у статті не наводяться докладні біографії М. М. Хатаєвича, Й. П. Манаєнкова, Ф. Ф. Рогальова, Ю. Г. Макєєва через те, що їхні політичні портрети відтворені провідними істориками В. В. Іваненком, Р. К. Терещенком, В. В. Ченцовим та іншими у першому томі книги нарисів «Відроджена пам'ять» [7; 14; 15; 16].

Білик Павло Борисович. Член партії з 1919 р. Народився в 1893 р. Був активним учасником громадянської війни. У 1934 р. призначений на посаду начальника управління Сталінської залізниці. З 1935 р. працював заступником наркома шляхів сполучення України. Член ЦВК УРСР. Нагороджений орденом Леніна. Його заарештували 9 вересня 1937 р. в робочому кабінеті. Помер в ув'язненні. Реабілітований посмертно [3, с. 8–9].

Богданов Петро Павлович. У партію більшовиків вступив у 1920 р. Його доля склалася більш вдало, ніж у решти інших делегатів XVII з'їзду. У 1934 р. він очолював політвідділ 30-ї Іркутської дивізії, яка дислокувалася в нашій області. Потім керував політвідділом 7-го

кавалерійського корпусу, мав звання корпусного комісара. У вересні 1937 р. був заарештований органами НКВС, звільнений з лав Червоної Армії. На допитах своєї «провини» не визнав. Після січневого та листопадового (1938 р.) пленумів ЦК ВКП (б), коли репресії досягли мети: ветерани партії були майже знищені і було можна демонструвати об'єктивність, П. П. Богданов був звільнений.

Він пройшов шляхами Великої Вітчизняної війни, був нагороджений 8 орденами та медалями. Після війни викладав у політичній академії ім. Фрунзе. Помер в 1973 р. у Дніпропетровську [3, с. 9].

Бродський Яків Абрамович. Член партії з 1919 р. Народився в 1897 р. у м. Зинькові Полтавської області. Працювати почав з 14 років, оскільки родину, що складалася з дванадцяти чоловік, батькові було важко прогодувати. У роки громадянської війни служив у Червоній Армії, воював на Південному фронті у складі Луганського інтернаціонального полку. У 1922 р. був військовим комісаром м. Полтави, де і залишився після демобілізації, зайнявши пост голови волвиконкому, а потім – начальника окружного відділку міліції.

До 1932 р. Я. А. Бродський знаходився на партійній роботі в Ромнах, Кам'янець-Подільському, Маріуполі, був секретарем Бердянського міськкому партії. У 1932–1934 рр. працював в апараті Дніпропетровського обкому КП(б)У, в 1934 р. його обрали секретарем Нікопольського міськкому партії. З 1937 р. був інструктором Дніпропетровського обкому, а незабаром одержав призначення до Києва, де зайняв посаду начальника управління Укркнигокультторга при РНК УРСР. Обирався делегатом XVI і XVII з'їздів ВКП(б). Збереглися відгуки про Я. А. Бродського як про людину чуйну, толерантну та тактовну. У другій половині 1937 р. Я. А. Бродський був заарештований за «...шкідницьку діяльність у сільському господарстві Дніпропетровської області». 1 вересня 1937 р. – розстріляний. У жовтні 1956 р. Я. А. Бродського реабілітували [3, с. 9–10; 4, ф. 62, оп. 1, спр. 8, арк. 161].

Гаврилов Іван Андрійович. Член партії з 1908 р. Народився 30 серпня 1886 р. у с. Буличі Калужської губернії. З 10 років почав працювати. Спочатку пастихом у рідному селі, потім – сезонним робітником у м. Олександрівську. Перейшовши у місто на постійну роботу, І. А. Гаврилов брав участь у робітничих гуртках, його неодноразово заарештовували.

На початку Першої світової війни І. А. Гаврилов потрапив у діючу армію. У 1917 р. повернувся до Олександрівська, брав участь у боротьбі за встановлення радянської влади. У 1918 р., в період німецької окупації, очолював підпільний комітет партії, організував у себе на квартирі друкування прокламацій. Після звільнення Олександрівська червоноармійцями він був призначений продкомісаром, а во-

сени 1918 р. пішов на фронт. Повернувшись у 1920 р., І. А. Гаврилов очолив Гуляйпольський ревком, у 1922 р. став головою комітету міських профспілок, працював в окрвиконкомі. До 1932 р., у якому він отримав призначення на посаду наркома комунального господарства України, знаходився на радянській і господарській роботі. У вересні 1933 р. був обраний головою Дніпропетровського облвиконкому, де і працював до серпня 1936 р. Нагороджений орденом Леніна.

За спогадами людей, які добре знали І. А. Гаврилова, він був добрим організатором, всебічно розвиненою і освіченою особистістю. Глибоко любив сім'ю, своїх трьох дітей. Взагалі турбота про дітей була відмінною рисою його характеру. У родині Гаврилових виховувалася дівчинка Нюра, батьки якої загинули під час громадянської війни. Він часто відвідував дитячі будинки, дбав про поліпшення побуту дітей-сирот. З його ім'ям пов'язано будівництво в Дніпропетровську першої в країні дитячої залізниці.

Зарештували І. А. Гаврилова у Києві 12 червня 1937 р. Лише у червні 1940 р. його дочці Вірі, яка спеціально їздила до Москви, щоб одержати будь-які відомості про батька, повідомили, що він засуджений за 58-ю статтею на 10 років без права листування, що означало розстріл. Реабілітували його посмертно 28 червня 1957 р. [3, с. 10–12].

Кинджалов Федір Миколайович. У партії з 1919 р. До арешту працював начальником політвідділу Сталінської залізниці. Раніше очолював агітаційно-пропагандистський відділ Кайдацького райкому партії, керував Дніпропетровським окружкомом комсомолу. У 1936 р. за перевиконання залізницею плану перевезень був нагороджений орденом Леніна. Трагічний парадокс того часу – рік потому його звинуватили у шкідницькій діяльності, яка була направлена «...на руйнування залізничного транспорту і зрив виконання державних планів перевезень». За сценарієм, розробленим і здійсненим «заплічних справ майстрами» з НКВС, йому разом з секретарем обкому партії М. М. Хатаєвичем відводилася особлива роль – керівників «троцькістської диверсійно-шкідницької організації» За вироком Військової колегії Верховного Суду СРСР від 1 листопада 1937 р. він був засуджений до розстрілу. Ф. Н. Кинджалова реабілітували посмертно [3, с. 12].

Папков Володимир Львович. У партії з 1915 р. Народився в 1897 р. у Білорусії. У травні 1915 р. почав працювати слюсарем на заводі Нобеля в Петрограді, куди виїхала його родина. Беручи активну участь у революційній боротьбі, В. Л. Папков у 1916 р. потрапив під нагляд поліції та мусив переїхати до Харкова. У лютому 1917 р. він був обраний до Харківської ради робітничих і солдатських депутатів, брав участь в організації червоної гвардії, воював у складі одного із

загонів на Харківщині і в Донбасі. Після демобілізації в грудні 1920 р. В. Л. Папков знаходився на партійній роботі в Донбасі, Харкові, Миколаєві. З 1921 р. до 1925 р. навчався у комвузі ім. Артема, а потім знов був направлений на роботу в партійний апарат. З 1933 р. працював секретарем Червоногвардійського райкому партії м. Дніпропетровська.

14 вересня 1937 р. В. Л. Папков був засуджений до розстрілу за організацію групи, яка «...мала за мету здійснення терористичної боротьби проти керівників партії і радянського уряду». 22 грудня 1956 р. документи справи Папкова були визнані сфальсифікованими і його було реабілітовано [3, с. 15; 4, ф. 19, оп.1, спр. 622, арк. 43].

Скрипник Іван Самійлович. Член партії з 1919 р. Його доля досить типова як на ті роки. Десятирічним хлопчиком почав він своє доросле життя на Прохорівській копальні Донбасу. Був коногоном, коли підріс – перевели в забій. Революція і громадянська війна, що почалася в Україні, перевернули життя молодого шахтаря. Був червоноармійцем. Наприкінці 1919 р. повернувся на шахту, де його обрали до складу рудничного комітету союзу гірників. У жовтні 1921 р. направлений на навчання в Комуністичний університет ім. Свердлова. Проте навчання довелося перервати на рік для виконання відповідальних завдань ЦК партії у Закавказзі. У 1927 р. І. С. Скрипник був направлений на роботу в Ульяновський губком партії. З того часу почалася нова смуга в його житті. Заслуговує на увагу список призначень і посад, які займав І. С. Скрипник аж до арешту в 1937 р., що дозволяє прослідкувати яким чином здійснювалася сталінська кадрова політика. У 1927–1928 рр. – працював в Ульяновському губкомі ВКП(б), 1928 р. – м. Корсунь, секретар повіткому партії, 1928–1929 рр. – секретар Бузулуцького окружного, 1929–1930 рр. – зав. відділом окружному м. Самари, 1930–1931 рр. – секретар крайкому робпросу в м. Самарі, 1931–1932 рр. – зав. відділом Самарського міськкому партії, 1932 р. – м. Мелекс, секретар райкому ВКП(б). У 1932–1933 рр. – м. Харків, партійний інструктор, 1933 р. – секретар Бердянського райкому партії, 1933–1935 рр. – м. Дніпропетровськ, другий секретар міськкому КП(б)У. В 1935–1936 рр. – парторг доменного цеху заводу ім. Петровського, 1936 р. – зав. відділом Дніпропетровського обкому партії, 1936–1937 рр. – м. Павлоград, секретар райкому КП(б)У. Всього за 10 років роботи – 13 призначень, географія яких досить широка і різноманітна. Цікаво що після участі у роботі XVII з'їзду ВКП(б) кар'єрне зростання І. С. Скрипника припинилося. 15 вересня 1937 р. його звинуватили в контрреволюційній діяльності та незабаром розстріляли. Реабілітований 17 січня 1990 р. [3, с. 6; 4, ф. 33, оп. 1, спр. 3а, арк. 99; 10, с. 325].

Таран Сава Дмитрович. Член партії з 1912 р. Шістнадцяти років він прийшов на Миколаївський суднобудівельний завод, а згодом влаштувався на один із заводів Одеси. Поширював більшовицькі газети, працював у касі робітничої взаємодопомоги, виконував доручення підпільного партійного комітету. У 1917 р. робітники заводу обрали С. Д. Тарана у раду робітничих і солдатських депутатів Одеси. Потім була евакуація, робота в Курську. Після звільнення України від денікінців С. Д. Таран направлений на продроботу в Подільську губернію. У 1923 р. навчався на курсах партійних працівників при ЦК ВКП(б). Деякий час працював секретарем Чернігівського губкому партії, інструктором ЦК КП(б)У, зав. відділом Дніпропетровського обкому партії, секретарем Запорізького окружного.

У 1928 р. навчався у Москві в Промакадемії. Проте з навчанням довелося почекати, в 1929 р. С. Д. Таран отримав призначення в радянське повпредство у Польщі. Формально числився радником повпредства, фактично ж керував діяльністю підпільного ЦК КП(б) Західної України. У 1931 р. його направили на роботу в апарат КК-РКІ як заступника наркома. Два роки потому С. Д. Таран був переведений у Дніпропетровську область головою обласної КК-РКІ.

У 1934 р. на Дніпропетровщині була сильна засуха. Бюро обкому партії прийняло рішення видати колгоспникам аванси під майбутні трудові. З Москви послідував різкий окрик – «розбазарюєте народне добро». Було зроблено оргвисновки. С. Д. Таран як той, що не протестував проти «неправильних дій обкому», був знятий з посади голови КК-РКІ. У 1936 р. він завідував відділом обкому. У листопаді 1937 р. – арештований, 28 жовтня 1938 р. – розстріляний, 6 жовтня 1956 р. – реабілітований [3, с. 17–18; 9, с. 63].

Підводячи підсумки, слід ще раз підкреслити, що певна кількість партійно-державних діячів все ж таки (хоча й пасивно) опиралася сталінщині. Але не можна замовчувати і те, що ті ж самі партійні та державні керівники прямо або опосередковано були учасниками сталінщини. По-перше, незважаючи на свою незгоду з керівними вказівками, вони виконували розпорядження центру. По-друге, вони брали участь у формуванні у суспільстві переконання, що ті, хто незгоден із Сталіним, є «вороги народу», сприяли насадженню підозрілості, перетворювали людей на донощиків. Зокрема, після листа М. М. Хатаєвича до місцевих парторганізацій про необхідність боротьби з троцькістською агентурою, «...від робітників та селян у парторганізації почали поступати багаточисельні заяви, за допомогою яких було розкрито багато контрреволюціонерів-троцькістів» [11, с.176; 1, с. 22]. Вони винні у тому, що смертні вироки «ворогам народу» трудящі зустрічали з піднесенням, тавруючи ганьбою «зрадників» та «шпигунів» [11, с. 177–178]. По-третє, значна кількість партійних функці-

онерів, входячи до складу горезвісних «трійок», прямо санкціонувала знищення своїх товаришів.

Автори статті вважають, що вивчення потребує не тільки фактичний перебіг подій у 30-ті рр. ХХ ст. Необхідно максимально повно відновити моральну атмосферу тогочасного суспільства, розкрити психологію представників різних прошарків населення без чого неможливо у повному обсязі визначити причини, які сприяли перемозі сталінщини.

Бібліографічні посилання

1. *Бикова Н. М.* Передвоєнний Дніпропетровськ: соціальнопсихологічні наслідки репресій / Н. М. Бикова, І. В. Толстих, Ю. М. Чекушина. – Матеріали обл. конф. «Україна у Великій Вітчизняній війні». – Травень, 1995. – Д., 1995. – С. 22–23.

2. Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». – 1999. – 608 с.

3. Делегаты XVII съезда ВКП(б) от Днепропетровской области: Имена и судьбы. – Д.: Областная организация общества «Знание», 1989. – 28 с.

4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19, оп. I, спр. 518, 1259; оп. 2, спр. 516, 554, 568; оп. 3, спр. 2.

5. Державний архів служби безпеки України. Фонд управління в Дніпропетровській області. – П-6089. – С. 21669.

6. Зоря. – 1934. – 10 янв. – С. 1.

7. *Іваненко В.* Один з номенклатурного клану // В. Іваненко. Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». – 1999. – С. 498–506.

8. *Мельниченко В. Ю.* Назвати поіменно / В. Ю. Мельниченко, А. В. Кентій, І. М. Шевчук // Комуніст України. – 1989. – № 5. – С. 58–65.

9. Повернені імена: Мартиролог (Т. 4, кн. 3). – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 2003. – 432 с.

10. Політична історія України: ХХ століття : у 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т. 3. – 448 с.

11. Свідчення з минушини: Мовою документів. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 2001. – 320 с.

12. Съезд расстреляных // Днепровская правда. – 1989. – 26 ноября. – С. 3.

13. *Терещенко Р. К.* Захисник «ворогів народу» / Р. К. Терещенко. Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». – 1999. – С. 342–350.

14. *Толстих І. В.* Дійшла черга до делегатів з'їзду «переможців» / І. В. Толстих. Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». – 1999. – С. 322–327.

15. *Ченцов В.* Комкор / В. Ченцов, В. Іваненко. Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією». – 1999. – С. 430–436.

16. Черненко А. М. Центральный комитет РСДРП – РКП(б) – ВКП(б). 1917–1938 гг. Имена и судьбы / А. М. Черненко. – Д.: Дом политпроса Днепропетровского обкома КПУ, 1989. – 39 с.

Надійшла до редколегії 22.09.2009.

УДК 94(477) «1946/1955»

В. В. Іваненко, О. В. Бойко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**КАДРОВА ПОЛІТИКА У ДЕРЖАВНО-ПАРТІЙНОМУ
КЕРІВНИЦТВІ УРСР У ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ
(1946–1955 рр.)**

Досліджено проблему кадрового забезпечення політико-адміністративної системи управління УРСР у повоєнний час, шляхи та методи її подолання державно-партійним керівництвом.

Ключові слова: державно-партійне керівництво, органи влади, кадрова політика, політико-адміністративна система, державна служба, комуністична партія, номенклатура.

Исследуется проблема кадрового обеспечения политико-административной системы управления УССР в послевоенное время, пути и методы её преодоления государственно-партийным руководством.

Ключевые слова: государственно-партийное руководство, органы власти, кадровая политика, политико-административная система, государственная служба, коммунистическая партия, номенклатура.

The problem of the staff providing of the political-administrative system of management of UKRAINE in post-war time, measures and methods of its solving by state-party guidance is investigated.

Key words: state-party guidance, authority, staff policy, political-administrative system, public service, kommunist party, bureaucracy.

Послідовна реалізація національної політики України неподільно пов'язана із формуванням ефективної державної служби і створенням нової плеяди національно зорієнтованих фахівців-управлінців. Розв'язанню цих завдань може сприяти вивчення історичного досвіду в галузі управління і кадрової політики на українських теренах. Осмилення тих процесів, що відбувалися у минулому та й дотепер спостерігаються в організації і функціонуванні органів влади, за своєю схожістю мимоволі привертають увагу дослідників до недавнього радянського минулого. Особливий науковий інтерес викликає один із

найменш досліджених періодів радянської історії на предмет історії державної служби – 1946–1955 рр.

У працях радянських і сучасних українських істориків уже висвітлювалися окремі аспекти окресленої проблематики. Серед них – роботи В. Барана [1], А. Горбула [2], В. Литвина [8] та ін. Проте об'єктивного комплексного дослідження кадрової політики у державно-партійному керівництві Української РСР у повоєнний час так і не було здійснено. Відтак мета нашої статті полягає у спробі об'єктивного аналізу кадрового забезпечення системи державного управління в Україні, а також визначенні шляхів і заходів удосконалення підбору радянсько-партійної номенклатури впродовж 1946–1955 рр.

В умовах післявоєнної відбудови народного господарства особливо гостро постало питання кадрового забезпечення всіх ланок державно-партійного керівництва. Проблема поглиблювалася значними втратами працівників адміністративно-управлінського апарату під час війни. У той час, коли на 1 січня 1946 р. число службовців у галузі державної служби УРСР складало 517 763 (без урахування МВС і МДБ), сумарна потреба в кадрах по всіх областях УРСР дорівнювала 685 981 осіб. Навіть з урахуванням перспективи підготовки у 1946 р. працівників державних установ нестача кадрів була на рівні 64 492 особи¹. Усього ж кадровий дефіцит керівних партійних і радянських працівників в Україні (включно з керівниками низових ланок) становив близько 300 тис. осіб [13, арк. 98]. Тому невдовзі у кожному міністерстві було запроваджено посаду заступника міністра з кадрових питань, який повинен був опікуватися добром та заповненням кадрових «лакун».

У роботі з кадрами доводилося долати великі труднощі. У 1946–1947 рр. процес комплектації посадовцями ділянок центральних і галузевих органів влади ускладнювався у зв'язку з повоєнним реформуванням системи державного управління, насамперед розукрупненням міністерств і, як наслідок, невпинним збільшенням номенклатурних посад. Ці прогалини у кадровому забезпеченні міністерств власті намагалися закрити за допомогою доукомплектування керівними працівниками інших центральних галузевих виконавчих установ. Наприклад, 22 червня 1946 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила передати частину спеціалістів і управлінців з колишнього Наркомату радгоспів для роботи у міністерствах тваринництва і землеробства УРСР [11, арк. 39]. Залучення молодих ініціативних працівників до управління під час війни не могло остаточно розв'язати кадрову проблему, оскільки у ході їхнього масового висування на керівну роботу нерідко потрапляли особи, що не мали ні досвіду керівництва, ні належної для виконання своїх обов'язків підготовки.

¹Підраховано за даними: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3912.

Потреба у кваліфікованих посадовцях змусила державно-партійне керівництво зосередити увагу на їхньому якісному підборі та розстановці. Контроль за державними управліннями УРСР здійснювався через процедуру їхнього затвердження у партійних органах. Для вищих посадовців вона полягала у поданні Радою Міністрів УРСР клопотання про затвердження кандидатів на керівні посади перед ЦК КП(б)У. Наприклад, у червні 1946 р. уряд республіки подав на затвердження ЦК КП(б)У повний склад колегії Міністерства технічних культур УРСР на чолі з міністром Н. Кальченком [11, арк. 51].

Серйозні вади у кадровому забезпеченні як центральних, так і місцевих управлінських органів республіки виявили проведені у 1946 р. перевірки. ЦК ВКП(б) критикував ЦК КП(б)У і міністерства УРСР у занадто поспішному висуванні кадрів, без належної процедури перевірки, інколи навіть без їхнього затвердження в парторганізаціях. Констатували, що деякі міністри здійснюють підбір працівників не з політичних мотивів, а на підставі знайомств [16, арк. 2].

Зазвичай, під час призначення на посаду того чи іншого чиновника перевага надавалася членам компартії. Водночас масове поповнення партії спричинило проблему якісного підбору кадрів, адже більшість (60 %) вступили до ВКП(б) під час війни, не маючи щонайменшого досвіду партійної та радянської роботи, необхідних теоретичних знань. Реалізацію кадрової фільтрації було передбачено постановою ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. «Про зростання партії і про заходи щодо посилення партійно-організаційної та партійно-політичної роботи з новоприйнятими у ВКП(б)». Наступного місяця після появи цього документу пленум ЦК КП(б)У зобов'язав ЦК, обкоми, міськкоми і райкоми української парторганізації значно поліпшити роботу з кадрами.

Не всім щастило пройти партійну перевірку. На 1 січня 1946 р. із 16 110 осіб, що входили до номенклатури ЦК КП(б)У, не були затверджені 2739 (17 %) [2, с. 79]. З липня 1946 р. до січня 1947 р. управління кадрів ЦК КП(б)У відхилило понад 100 таких подань обкомів КП(б)У та міністерств [16, арк. 13].

Далеко не кожний відповідав вимогам сталінської системи управління, а тому потрібен був час на виховання нової когорти працівників державної служби. Принциповими вимогами до професійних управлінців під час включення їх до партійно-радянської номенклатури були: обов'язкове володіння теоретичними знаннями та практичними навичками, їхнє застосування у руслі безумовного дотримання директив вищих державно-партійних органів [4, с. 308]. Останньому положенню, а саме суворій дисциплінованості, якнайкраще відповідали демобілізовані фронтовики, на яких у перші повоєнні роки власне і була зроблена основна ставка для поповнення кадрового резерву

в органах різного рівня. Позачергово їх приймали до партії, створили мережу республіканських і місцевих комісій для влаштування на роботу, надавали керівні посади у народному господарстві і висували на компартійну роботу [8, с. 116]. В УРСР у 1946 р. на високі керівні посади було призначено понад 2 тис. демобілізованих з Радянської армії. Понад 40 % номенклатури ЦК КП(б)У становили учасники війни [16, арк. 16]. Серед висуванців на керівну партроботу в першому півріччі 1946 р. половина теж були вчорашніми армійцями-комуністами [5, с. 45].

Поповнення управлінського апарату за рахунок демобілізованих фронтовиків привнесло у мирне життя зумовлену характерними рисами армійського побуту особливість – звичку до командування і послуху, сувору дисципліну, безумовну силу наказу. Ця традиція вдало вписувалась у централізовану, тоталітарну модель управління державою, а тому владою була не лише позитивно сприйнята і запозичена, а й розвинута [3, с. 24].

Нестачу державних службовців в УРСР частково породжувала необхідність відновлення радянської політичної системи на щойно приєднаних територіях західних областей. Силами центрального державного апарату управління і місцевих органів виконавчої влади республіки передбачалося забезпечити цілковиту інтеграцію їх економічної системи до господарського комплексу СРСР. Першочерговими завданнями визнавалися проведення суцільної колективізації, а також посилення контролю партійно-радянських працівників за всіма сферами життя місцевого населення. Тож заповнити дефіцит державних службовців тут належало представникам партійно-радянського апарату управління зі сходу УРСР та інших союзних республік.

До середини 1946 р. зі східних регіонів СРСР були відряджені понад 86 тис. партійних і радянських працівників, спеціалістів у різних галузях народного господарства, освіти, культури та ін. Так, у 1946 р. вони займали 87,9 % номенклатурних посад в обкомах партії Західної України [1, с. 32]. У складі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У на початок 1947 р. їхня кількість становила 32 617 осіб (51 % від загальної кількості) [8, с. 154]. Посівши ключові посади у партійних і радянських органах західноукраїнського регіону, новоприбулі водночас були чужинцями для його мешканців і у своїй роботі керувалися наказами згори, нехтуючи специфікою місцевого життя.

Перевага вихідців зі східних областей УРСР та інших регіонів СРСР над місцевими кадрами виявилася й у представництві в радянських органах влади, серед керівників підприємств [1, с. 32]. Подібне становище спостерігалось, наприклад, у народній освіті Львівщини. Так, з-поміж 36-ти завідуючих міськими та районними відділами народної освіти області лише троє були місцевими, серед 39 працівни-

ків обласного відділу народної освіти – лише один, а у Львівському міському відділі – жодного [10, с. 77].

З метою підвищення авторитету органів радянської влади серед населення Західної України час від часу дії тамтешніх партійних осередків і радянських установ, особливо щодо недостатньо широкого залучення місцевих кадрів до системи управління, піддавалися критиці з боку центру. Вважалося, що місцеві жителі, обізнані на звичаях і традиціях регіону, зможуть ефективніше впливати на населення, втілюючи у життя політику партії. Як слушно зазначає В. Баран, такі заклики переважно мали формальний характер. Влада й надалі з недовірою ставилася до населення західних областей, надаючи перевагу відрядженим з інших регіонів. Тому частка «місцевих» у керівних партійних і державних органах тут залишалася вкрай низькою. У 1949 р. у складі парткомітетів західних областей загалом налічувалося лише 7,0 % місцевих комуністів, у тому числі в Чернівецькій області – 4, Дрогобицькій – 10, Тернопільській – 15, Станіславській – 16, Ровенській – 18 [1, с. 38].

Узагальнена характеристика основних кадрових проблем на західноукраїнських теренах була дана 26 травня 1953 р. на засіданні президії ЦК КПРС. Ішлося про те, що майже всі керівні посади обіймали працівники німецького походження, а серед директорів ВНЗ Львова, де більшість дисциплін викладалася російською мовою, не було жодного представника Західної України. Відзначалася безперспективність ведення боротьби з українським підпіллям суто репресивними методами, засуджувалися репресії щодо півмільйона осіб упродовж 1944–1952 рр. Унаслідок різкої критики на адресу керівництва УРСР замість Л. Мельникова на посаду секретаря ЦК Компартії України був рекомендований О. Кириченко [8, с. 72–73].

Намічена партією державна політика в Західній Україні здійснювалася за допомогою традиційних для тоталітарного режиму методів – адміністративного примусу та репресій. Подібна практика «переконування» у перевазі радянської політико-економічної системи викликала активний опір населення. Нерідко озброєні загони ОУН і УПА влаштовували напади на партробітників і радянських посадовців. Лише ціною великих зусиль і значних жертв Кремлю на початку 1950-х рр. вдалося запровадити в регіоні радянську модель господарювання та управління.

Складні проблеми розвитку радянського суспільства актуалізували завдання професійної підготовки чиновників і партробітників, освітній рівень яких був, м'яко кажучи, досить низьким як для державних службовців. Для заповнення кадрових втрат 2 серпня 1946 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», згідно з якою впродовж

3–4 років ставилося завдання створити мережу партшкіл і курсів. Наприклад, за планом підготовки в УРСР на 1946 р. пройти навчання мали 7830 голів і 8450 секретарів сільрад [12, арк. 75].

Значну роль при підготовці кадрів найвищого рангу відігравали Вища партійна школа (ВПШ) і Академія суспільних наук при ЦК ВКП(б), які знаходилися у Москві. Упродовж 1946–1949 рр. тут навчалися 430 партійних, радянських працівників, викладачів суспільних наук з України [9, с. 575]. Не менш важливе значення для фахової підготовки керівних працівників апаратів обкомів, міськкомів і райкомів партії, голів місцевих рад мала Заочна Вища партійна школа при ЦК партії, де здобували вищу партійно-політичну освіту, так би мовити, без відриву від виробництва.

29 серпня 1946 р. запрацювала Республіканська партійна школа при ЦК КП(б)У з дворічним терміном навчання. У 1948 р. її було перетворено на Київську вищу партійну школу й одночасно збільшено термін навчання до трьох років. При ній з 1946 р. додатково діяли 6-місячні парткурси, розраховані для навчання 200 осіб. У 1946 р. було створено 5 міжобласних партійних шкіл з дворічним терміном навчання при Харківському, Сталінському, Одеському, Дніпропетровському та Львівському обкомах КП(б)У, річну республіканську школу партійно-радянських працівників у Харкові на 200 осіб, річну партшколу при Закарпатському обкомі партії на 100 осіб, 6-місячні республіканські курси газетних працівників на 150 осіб у Харкові, сім 6-місячних партійних курсів при п'яти вищезазначених обласних партшколах, а також Чернігівському і Чернівецькому обкомах партії. Загальна кількість слухачів партійних шкіл і курсів у перший рік становила 2935 осіб [14, арк. 154–155].

Контингент слухачів парткурсів у 1946 р. складався в основному з голів і секретарів сільрад, переважно українців за національністю. Приміром, із 118 курсантів першого набору Київських обласних курсів голів сільрад було 58 осіб, секретарів – 60, з них 113 українців, 4 росіяни; за статтю – 75 чоловіків, 43 жінки; за партійною приналежністю – 42 члени ВКП(б), 13 кандидатів у члени партії, 23 комсомольця, 63 безпартійних. Досвід роботи від 1 до 3 років серед них мали лише 14 осіб, до 1 року – 30, до півроку – 60 осіб [12, арк. 13]. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У був встановлений середньомісячний контингент підготовки секретарів і голів сільрад – 2713 осіб, хоча реально у першому наборі навчалася 2163 осіб. Не всі змогли успішно пройти курси – відрахували приблизно 3 % від загальної кількості курсантів [12, арк. 30]. З плином часу контингент шкіл і курсів поступово збільшувався. Так, упродовж 1954–1955 рр. в УРСР було підготовлено та перепідготовлено вже близько 3 тис. партійних і радянських працівників [6, с. 290].

Навчальний план курсів містив цілу низку предметів. Зокрема, слухачі могли ознайомитися з такими «дисциплінами»: «Короткий курс історії ВКП(б)», «Книга тов. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», «Питання партійного і Радянського будівництва», «Конституції СРСР і УРСР», «Питання роботи промисловості і сільського господарства області та республіки», «Історія СРСР», «Пропаганда п'ятирічного плану», «Українські буржуазні націоналісти, агенти фашизму – вороги українського народу», «Політична карта світу», «Українська мова» (24 години), «Російська мова» (35 годин) і «Сучасна російська література» (факультативно) [15, арк. 112 зв].

Під час організації навчання в різних областях було виявлено чимало недоліків. Серед них – несвоєчасне укомплектування курсів, відсутність посібників, наочних засобів навчання; траплялися навіть випадки нестачі паперу й олівців, як, наприклад, на початковій стадії навчання при обласних курсах у Києві [12, арк. 6, 7]. Проблемою для влаштування курсів була відсутність гуртожитків. Через це, наприклад, у Ровенській області із запланованих 80 осіб було викликано на навчання тільки 32. Для них запроваджувалися щомісячні стипендії: голови сілрад отримували 200 руб., секретарі – 150 руб. [12, арк. 17, 21]. В організації роботи курсів були й інші серйозні вади: недостатня комплектація штатними викладачами; недосконала система навчальних курсів, без урахування специфіки слухачів та місця їхньої роботи. Негативно впливав і той факт, що під час навчання працівники відривалися від своєї основної роботи. Останнє змусило деякі парторганізації вже з 1954 р. відмовитися від проведення річних курсів, замість яких було організовано короткотермінові (3–5 місяців).

Великі обсяги роботи органів юстиції у повоєнний період особливо посилили потребу у збільшенні контингенту відповідних кваліфікаційних кадрів. Джерелами поповнення органів правосуддя у перші повоєнні роки були демобілізовані або повернені з евакуації колишні працівники судів, створений резерв Наркомюсту УРСР з числа інвалідів війни, випускників юридичних факультетів у Києві, Одесі та Харкові. З метою працевлаштування підготовлених правників у правоохоронні та судові інстанції 5 жовтня 1946 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні». В українських освітянських центрах, а також у Львові було запроваджено юридичне навчання у дворічних юридичних школах. Велике значення для розвитку правової науки в Україні мало створення в 1949 р. в системі Академії наук УРСР Сектора держави і права як самостійної науково-дослідної установи.

Нестачу національних управлінських кадрів в УРСР певною мірою спричинило й проведення на всій території республіки перевірки особових справ тих комуністів, що перебували під час війни на окупованій території. Для цього в різних областях республіки при обко-

мах партії утворювалися спеціальні партколегії. За підсумками їхньої роботи ЦК КП(б)У дав критичну оцінку роботі місцевих партійних осередків, зазначивши їх засміченість неблагонадійними елементами. Враховуючи зауваження головного партійного органу країни, партійні колеги та комітети «посилили пильність», виносячи під час розгляду подібних справ значно більше рішень про виключення з партії. Скажімо, у 1947 р. від загальної кількості виключених з партії (1360 осіб) більшу частину – 883 особи (66 %) – становили ті, хто перебував на окупованій території [1, с. 33].

Розвиток державної служби багато в чому залежав і від особистих поглядів Сталіна на принципи та засоби управління. Номенклатурний принцип керівництва складав основу сталінського режиму, коли з допомогою репресій і терору була вибудована чітка система беззастережної підлеглих і підконтрольності нижчих ланок вищим. Іншими принципами були: дотримання балансу сил між окремими угрупованнями партійного і державного бомонду; угамування владних амбіцій серед авторитетних політиків із оточення Л. Берія, А. Жданова, Л. Кагановича, Г. Маленкова, А. Мікояна, В. Молотова шляхом висування молодих кадрів на високі адміністративно-управлінські посади. Разом із тим підходи кремлівського владки в галузі управління, складовими якого були постійні реорганізації і кадрові перестановки, унеможлилювали створення потужної регіональної бюрократії.

Нерідким явищем були зміни, що відбувалися в апараті вищої виконавчої влади – Раді Міністрів СРСР. У 1946–1950 рр. змінилося чотири міністри Збройних Сил СРСР (Й. Сталін, М. Булганін – двічі, О. Василевський), з 1946 до 1953 р. – три міністри МДБ (В. Меркулов, В. Абакумов, С. Ігнат'єв). Кожний новий керівник проводив «перетряску» кадрів, яка негативно впливала на стабільну і професійну роботу владних установ. Подібна ситуація спостерігалася й на нижчих щаблях влади. Будучи такими ж «гвинтиками» тоталітарної системи, як і маса пересічних громадян, державні службовці не могли себе убезпечити від свавілля репресивної машини. Не захищало від переслідувань і перебування в лавах компартії.

З метою встановлення ідеологічного диктату в усіх сферах суспільного життя і жорсткої дисципліни серед державних і партійних службовців, а також для боротьби з інакомисленням за ініціативою головного кремлівського ідеолога А. Жданова у березні 1947 р. було ухвалено постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про створення судів честі в міністерствах СРСР і центральних відомствах». Це були виборні строком на один рік органи, які склалися із працівників закладів, де вони утворювалися. Коло повноважень «судів честі» було окреслено розглядом справ, пов'язаних з антидержавними і антигромадськими вчинками державних службовців, висловленням громадського осуду та правом звернення до слідчих органів. Утім

«суди честі» були непопулярними й не дали бажаного ефекту. Згодом Сталін утратив інтерес до такої форми «виховної роботи» інтелігенції та держслужбовців. Постанови про суди честі й усі їхні рішення були скасовані, тільки-но Сталін помер.

Контроль за кадрами набув більш жорсткого характеру після запровадження у 1947 р. нових норм кримінального права, пов'язаних із розголошенням державної таємниці, втратою секретних документів та ін. Порушення посадовими особами закону передбачало суворе покарання – позбавлення волі на строк від 8 до 12 років [7, с. 397].

Ухвалення Верховною Радою СРСР цього закону відкрило шляхи до розгортання нової хвилі репресій проти держслужбовців і партійних функціонерів. Найгучнішими замовними справами цієї доби стали терористичні акції проти воєначальників (В. Гордова, Г. Жукова, Г. Кулика, Ф. Рибальченка), діячів авіаційної промисловості, партійних працівників, які постраждали через сфабриковану «Ленінградську справу». У 1951–1952 рр. у зв'язку із закритим листом ЦК ВКП(б) про злочинну діяльність міністра В. Абакумова і суттєві недоліки в роботі очолюваного ним МДБ розпочалися арешти серед керівного складу міністерства.

Боротьба за владу в державі, розпочата після смерті Й. Сталіна, особливий відгомін мала у міністерстві внутрішніх справ УРСР, утвореному в березні 1953 р. Міністром був призначений генерал-лейтенант П. Мешик, який керувався у своїй діяльності вказівками Л. Берія. Основним напрямом роботи нового міністра стали дії, спрямовані на послаблення партійного контролю над МВС. Отже, були здійснені значні кадрові перестановки: з посад заступників міністра були зняті службовці, які прийшли на цю роботу з партійних органів, трохи менше двох місяців знадобилося й для заміни всього керівництва обласних управлінь МВС УРСР [10, с. 101].

Таким чином, демографічні втрати у війні, фільтрації та перевірка особових справ працівників партійно-радянського апарату, які перебували в зоні окупації, політичні репресії, поступове розширення номенклатури посад і зростання бюрократичного апарату, відновлення радянської влади у Західній Україні виявили колосальну кадрову проблему. Шляхи її розв'язання були найрізноманітнішими: від елементарних кадрових перестановок, створення резерву – до професійної підготовки чиновників та залучення демобілізованих до державної служби. Останні найбільше відповідали новим номенклатурним принципам керівництва з жорсткою системою підпорядкування, що гармонійно вписувалися в радянську тоталітарну модель управління. Політичному керівництву країни і республіки в цілому вдалося кількісно наповнити номенклатуру державних і партійних органів кадрами, проте їх поспішна комплектація призводила до формалізації відбору державних службовців і, як наслідок, – до корупції, аморальної

поведінки і т. ін. Для подолання цих вад вище партійно-радянське керівництво посилило контроль за підбором кадрів через систему персонального затвердження кандидатур у партійних органах, запровадження т. зв. «судів честі», що давало можливість позбутися ідеологічно «ненадійних» працівників. Створення потужного і стабільного кістяка апарату управління гальмувала постійна кадрова ротація.

Післявоєнна відбудова висунула принципово нові вимоги до професійних управлінців – наявність високого освітнього і фахового рівня. Спеціально для підготовки державних, партійних і господарських працівників була створена багаторівнева система освітніх закладів. Утім чи не найбільшою проблемою для тогочасного кремлівського і республіканського керівництва було відновлення радянської політичної системи на західноукраїнських землях і кадрове забезпечення регіону. Останнє вирішувалося в основному за рахунок управлінців, відряджених сюди із східних областей УРСР. Вони, зазвичай, безоглядно виконували вказівки «згори», нерідко застосовуючи методи адміністративного примусу. За таких політичних умов центральне керівництво країни наказало терміново забезпечити партійно-радянські органи місцевими кадрами. Проте, з одного боку, недовіра влади до «місцевих» висуванців, з другого – погрози українських націоналістів у разі співробітництва з радянською владою уповільнювали вирішення поставлених завдань; перевага же «східняків» у всіх державно-партійних установах зберігалася.

Бібліографічні посилання

1. *Баран В. К.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. *Горбул А. Д.* Научные основы кадровой политики КПСС / А. Д. Горбул. – К.: Вища шк., 1989. – 171 с.
3. *Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
4. *История государственного управления в России: учеб.* / под общ. ред. Р. Г. Пихои. – М.: Изд-во РАГС, 2003. – 400 с.
5. *История Коммунистической партии Советского Союза* : в 6 т. Т. 5 : Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества (1938–1959 гг.). Кн. 2. / ред. П. Н. Федосеев и др. – М.: Политиздат, 1980. – 691 с.
6. *История Украинской ССР* : в 10 т. Т.9: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – нач. 60-х гг.) / Н. П. Барановская и др. – К: Наук. думка, 1985. – 582 с.
7. *Історія держави і права України* : підр. : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 2. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
8. *Литвин В. М.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
9. *Нариси історії Комуністичної партії України.* – К.: Вид-во політ. л-ри України, 1977.

10. Політична історія України. XX століття : у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.

11. Центральний державний архів вищих органів влади (далі: ЦДАВО) України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 3666.

12. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 4166.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 23, спр. 2654.

14. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 2855.

15. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3655.

16. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3913.

Надійшла до редколегії 20.09.2009.

УДК 94(477) – 244 «1953/1964»

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КІЛЬКІСНІ І ЯКІСНІ ЗМІНИ У ПРОФЕСІЙНО-ВИРОБНИЧІЙ СТРУКТУРІ ПРАЦІВНИКІВ КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ «ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ»

Проаналізовано результати політики держави по інтелектуалізації матеріально-виробничої сфери колгоспного села, що здійснювалася у 1953–1964 рр. у рамках програми потужного піднесення галузі.

Ключові слова: українське село, сільське господарство, аграрна політика, колгоспи, виробничо-професійна структура, соціальна структура.

Проанализированы результаты политики государства по интелектуализации материально-производственной сферы колхозного села, которая осуществлялась в 1953–1964 гг. в рамках программы мощного подъема отрасли.

Ключевые слова: украинское село, сельское хозяйство, аграрная политика, колхозы, производственно-профессиональная структура, социальная структура.

Its was made the analyse of the states politic result about the intelectualising of the material-industrial sphare of the collective farm's villag thet have been doing in 1953–1964 years in the rhame of the politic of the jumping of the sphare.

Key words: ukrainian village, social policy, developement trade, production structure, social structure.

Соціальні та політичні процеси, що відбувалися в українському селі середини 1950-х – середини 1960-х рр., коли на чолі СРСР та

правлячої в ньому партії стояв М. Хрущов, не знайшли належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Праці, що виходили у зазначений період, носили популяризаторський характер заходів партійно-державного керівництва країни. Вони опиралися на матеріали, що відображали процеси у їх незавершеності, оперували одиничними фактами, оскільки готувалися майже одночасно з досліджуваними подіями [2, с. 48–56; 3, 193–233]. У пізніший період, хоч значно і посилилася джерельна база досліджень, проте їхні автори у своїх підходах та оцінках процесів стояли на позиціях, що сформувалися у радянському суспільстві тогочасною партійною ідеологією [9, с. 25–35]. Така історіографічна ситуація позначилася на стані вивчення аграрної політики М. Хрущова та її наслідків. Зокрема, не знайшла висвітлення політика інтелектуалізації матеріально-виробничої сфери колгоспного села. Наявність наукової лакуни зумовили вибір теми даної публікації.

Період «хрущовської відлиги» характеризувався важливими зрушеннями як у суспільно-політичному житті, так й в економічному, в тому числі в аграрній сфері. Одним із завдань керівництва держави була реалізація політики потужного піднесення сільського господарства у найкоротші терміни. Політика ця, окрім значних обсягів фінансування матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва, передбачала масштабне направлення з метою насичення його керівних і технологічних ланок фахівцями, працівників аграрного, зооветеринарного, інженерно-технічного та економічного профілю, і в такий спосіб сприяти підвищенню ефективності сільськогосподарської галузі. Ця політика була прийнята на вересневому пленумі ЦК КПРС у 1953 р.

Діяльність партійних, державних, сільськогосподарських органів країни і республіки по реалізації її положень, незважаючи на певні похибки, непослідовність в її проведенні, на середину 1960-х рр. дала певні результати. Заходи, спрямовані на інтелектуалізацію керівних і технологічних ланок матеріального виробництва села позначилися як на їхньому кількісному, так і якісному складі. За цей період принципово змінилася система залучення фахівців сільського господарства. Існуюча з 1930-х рр. модель управління колгоспним виробництвом, за якою фахівці зосереджувалися в районних управлінських структурах та машинно-тракторних станціях і здійснювали стосовно господарств планууючо-контролюючі функції, впродовж другої половини 1950-х рр. була ліквідована. Замість неї була впроваджена нова, за якою спеціалісти концентрувалися уже безпосередньо в матеріальній сфері галузі, тобто – у сільгоспартілях. Наслідком впровадження нової моделі стала зміна соціального статусу працівників цих катего-

рій. Вони в обов'язковому порядку уже ставали членами колективних господарств і тим самим набували статусу звичайного колгоспника, селянина з усіма впливаючими звідси економічними, соціальними та іншими наслідками, що, по суті, певною мірою обмежувало їхні права порівняно з жителями міста, працівниками промислових підприємств, державних установ та організацій.

Іншим результатом проведеного реформування стали серйозні зрушення у посадово-професійному складі працівників керівної і технологічної ланок колгоспів. Був прийнятий штатний розклад, який відображав зміну підходів керівництва країни щодо управління сільськогосподарським виробництвом, яке у процесі вироблення сільськогосподарського продукту, поряд з адміністративною складовою, почало надавати більш серйозної уваги – інтелектуальній. За цим розкладом, поряд із уже звичним і традиційним набором керманців господарств (голови колгоспів, бригадири, завідуючі фермами і рахівники), встановлювалися посади, що мали відповідати за технологію та якість вироблення продукції: агрономи, зоотехніки, ветеринари, інженери. Замість другої за значенням посади у господарствах – рахівника, взагалі вводилася нова – бухгалтер. Більше того, за новою моделлю у сільгоспартілях створювалися відповідні служби, для чого впроваджувалися посади головних і старших спеціалістів, які мали їх очолювати. З'являються спеціальності і посади, не властиві для колгоспного виробництва попередніх років. Наприклад, бригадири будівельних бригад, інженери і техніки-будівельники, завідуючі майстернями, економісти-плановики, агрономи-економісти тощо.

Нова модель мала на меті підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села, тому чітко визначала освітній рівень працівників його керівної і технологічної ланок і джерела їх формування. Це обов'язково мали бути особи з дипломами про вищу і середню спеціальну освіту. Значення фахівців такого рівня кваліфікації у колгоспному виробництві підкріплювалося й фінансово. Штатним розкладом визначалися посадові оклади працівників даних ланок, які прив'язувалися до оплати праці голови колгоспу у конкретно встановленому співвідношенні. Як результат здійснюваної політики, ситуація у колгоспах на 1965 р. виглядала таким чином, порівняно з 1953 р., коли держава почала здійснювати трансформації в аграрному виробництві. Питома вага осіб з вищою і середньою спеціальною освітою серед них зросла з 8,1 % до 41,9 %. Проте більшість працівників цієї категорії становили особи з освітою від нижчої до, у кращому разі, – загальної середньої і сподіватися на швидке покращення цих показників не доводилося. Адже лише 9877 осіб, або 5,2 % всіх практиків, що працювали на посадах керівників і спеціалістів навчалися

заочно у вищому чи середньому спеціальному навчальному закладі [1, с. 3].

Незважаючи на п'ятиразове зміцнення кадрового потенціалу матеріальної сфери села, у конкретному посадово-професійному плані ситуація виглядала досить строкато. Так, серед голів колгоспів, порівняно з 1953 р., збільшення кількості фахівців відбулося лише на 45 %, з 4946 до 7160 осіб [1, с. 3]. Пояснювалося це непередуманою волонтаристською політикою партійних і господарських органів щодо цієї категорії керівників. Перманентні і неконтрольовані заміни їх на цих посадах гальмували процес. Щоправда збільшення відбулося переважно за рахунок осіб з вищою освітою. Їх кількість зросла до 23 % у загальній кількості осіб, що займали посади керівників сільгоспартілей. Проте в їхньому складі значною залишалася доля практиків – 23,9 %.

Якісний склад керівників середньої ланки у господарствах взагалі виглядав абсолютно невідповідним завданням, проголошеним партійно-державним керівництвом на початку реформування. Із 36285 виробничих бригад фахівцями з вищою і середньою спеціальною освітою очолювалися лише 13,7 %, а з 24429 тваринницьких і молочнотоварних ферм – 10,8 % [3, с. 9]. В ряді ж важливих виробничих сфер сільгоспартілей ситуація була ще критичнішою. Так лише 2,7 % колгоспних тракторних бригад з загальної кількості 13500 [4, с. 12] мали керівниками фахівців з відповідним рівнем освіти, а саме з дипломами техніка-механіка. Основна ж маса працівників, які за своїми функціями були безпосередньо задіяні у процесі виробництва сільськогосподарського продукту, практично ні фахово, ні професійно не відповідали цьому призначенню. І така картина не обіцяла у найближчому майбутньому змінитися на краще. Так, наприклад, у 1965 р. навчалися заочно в інститутах і технікумах лише 3,3 % бригадирів та 3,2 % завфермів-практиків [3, с. 3–4].

Значно серйозніші зміни відбулися у технологічних ланках колгоспного виробництва. Тут партійні і господарські органи послідовніше дотримувалися положень вересневого 1953 р. пленуму ЦК КПРС про необхідність підвищення інтелектуального потенціалу матеріального виробництва села. Так, з 1953 р. до 1965 р. кількість осіб з дипломами про середню спеціальну та вищу освіту зайнятих у управлінні технологічними процесами зросла у 4,5 рази і становила 59085 осіб [3, с. 4, 6], або в середньому по 6 фахівців на одне господарство (порівняно з 1 – на два господарства на початку реформування). Проте в загальній кількості посад працівників технологічної ланки дипломованими спеціалістами було заміщено лише 52,7 %, натомість решта 47,3 % були зайняті практиками. До того ж у складі фахівців абсолют-

ну більшість становили особи з технікумівськими дипломами. Їхня частка дорівнювала 87,7 % [3, с. 7].

Найпомітнішими були зрушення у забезпеченні основних галузей діяльності колгоспів – рільництва і тваринництва. Агрономів і зоотехніків працювало в сільгоспартілях відповідно 12340 і 11220 осіб [3, с. 8]. Це свідчило про те, що в кожному господарстві було по одному дипломованому галузевому спеціалісту даного профілю, а в деяких і більше. Проте і тут спостерігалися серйозні проблеми. Ряд регіонів значно відрізнявся за рівнем забезпеченості цими спеціалістами у гірший бік, порівняно з середніми республіканськими показниками. Були цілі області і райони, де відповідні посади заміщувалися працівниками без належного фахового рівня. Наприклад, на Житомирщині, Київщині і Рівненщині в колгоспах не було навіть фахівців з середньою спеціальною освітою [5, с. 7а]. Аналогічною була ситуація і зі спеціалістами у галузі тваринництва.

У той самий час при дефіциті фахівців даних профілів мало місце використання їх не за призначенням. У ряді господарств агрономи і зоотехніки працювали або не за спеціальністю, або на посадах, які не потребували такого рівня фахової освіти: секретарями-машиністками, завгоспами, завідуючими бібліотеками, касирами, обліковцями. Непоодинокими були випадки, коли фахівці взагалі працювали рядовими колгоспниками.

Незначною залишалася і забезпеченість колективних господарств фахівцями ветеринарного профілю, хоча й кількісно і якісно контингент цих працівників у колгоспах значно змінився. Питома вага дипломованих спеціалістів зросла у 4,7 рази. Проте у складі 16976 посад колгоспних ветеринарів дипломовані працівники середньої і вищої кваліфікацій становили трохи більше половини – лише 52,7 %, що було на 9,5 % менше, ніж було колгоспів [3, с. 9]. Тобто по суті така кількість не давала можливості навіть мати по одному дипломованому ветеринару на господарство. На практиці ж колгоспів, без дипломованих ветеринарних працівників було значно більше, оскільки 47,3 % вакансій ветеринарних працівників у колгоспах були заміщені практиками.

Ще складнішими були справи із створенням інженерної служби. Попри зусилля держави, кількість інженерно-технічних кадрів у колгоспах зростала дуже повільно. З одного боку, це пояснювалося недостатнім обсягом підготовки спеціалістів цього профілю у навчальних закладах республіки, а з іншого – значним попитом на них у промисловості, через що потребами села традиційно нехтували. Як результат, заявки сільгоспорганізацій хронічно не задовольнялися. Наприклад, направлення інженерів-механіків, навіть з урахуванням

заочників – працівників колгоспів, становило 44–47 % щорічних потреб колективних господарств [6, с. 105]. У 1965 р. на 9411 господарств припадало 8864 особи, що працювали на посадах інженерів-техніків [3, с. 9]. Проте лише 47,6 % з них були дипломованими спеціалістами [3, с. 12]. Фактично ж більшість колгоспів республіки були неспроможні здійснювати кваліфікований догляд за технікою через відсутність у них належних фахівців. Що ж стосується спеціалістів з електрифікації сільського господарства, то тут взагалі була типовою ситуація, коли цілі райони, а то й області зовсім не мали працівників з вищою і середньою спеціальною освітою. Наприклад, у Чернівецькій області у 1965 р. було електрифіковано 204 колгоспи з 205 наявних, але в жодному не було ані інженера, ані техника-електрика [7, с. 73].

Аналогічною була й ситуація з фахівцями будівельного профілю. Лише 74,5 % господарств мали підрозділи, які займалися зведенням будівель та й то переважно промислового призначення. Проте всього 610 з них очолювалися дипломованими спеціалістами, з яких тільки 31 мав диплом про вищу освіту [3, с. 9]. На чолі ж 91,3 % будівельних колективів перебували практики.

Не менш складною була ситуація із комплектуванням колгоспів обліково-фінансовими працівниками. Незважаючи на те, що за період з 1955 по 1960 рр., коли на цю сферу діяльності почала звертатись серйозна увага держави і було значно розширено підготовку фахівців для села, на 1965 р. тут ще існували досить значні проблеми. Так у 1100 колгоспах взагалі не було в штатах посад економістів, а у 17,2 % на цих посадах працювали особи без належного рівня освіти [8, с. 175]. Головні бухгалтери, хоч і були вже в майже кожному господарстві, проте лише 1,8 % з них мали вищу освіту та ще 47,3 % – середню спеціальну [3, с. 9]. У більшій частині господарств бухгалтери мали лише декількамісячну курсову підготовку.

Аналогічною була ситуація і в середній ланці бухгалтерського персоналу. Її працівники були важливою складовою трудових колективів виробничих підрозділів колгоспів. Адже за своїми функціями вони здійснювали безпосередній контроль за якісними і кількісними параметрами процесу вироблення конкретного виду сільськогосподарського продукту. Це потребувало як обліково-бухгалтерських, так і конкретних інженерно-технічних, агрономічних, зооветеринарних знань. Проте, на 1965 р. зміни у складі цієї категорії працівників відбулися незначні. Із загальної кількості облікового персоналу 40620 осіб, що здійснювали відповідні функції у комплексних, тракторних бригадах та фермах, лише 28,7 % мали належний для посади фахово-освітній рівень [3, с. 9]. Це були особи з технікумівськими дипломами, отриманими переважно без відриву від виробництва, 113 осіб – з

вузівськими [3, с. 9]. Тобто основну масу облікових працівників, як і в попередній період, становили практики, які, у кращому разі, мали неповну та загальну середню освіту.

Таким чином, результати реалізації аграрної програми, прийнятої у 1953 р., у частині інтелектуалізації матеріальної сфери колгоспно-радгоспного виробництва були досить суперечливими. З одного боку, відбулися радикальні організаційно-господарські зрушення, наслідком яких стала зміна акцентів уваги у системі формування кадрового потенціалу села. Здійснювані трансформації супроводжувалися як кількісними, так і якісними змінами у штатно-посадовій структурі працівників керівної і технологічної ланок колгоспів. Проте, з іншого боку, на середину 1960-х рр. стан забезпеченості цих ланок, як у якісному, так і в кількісному плані, працівниками необхідного фахового і освітнього рівня був далеким від потреб як матеріальної сфери села в цілому, так і конкретних галузей сільськогосподарського виробництва.

Бібліографічні посилання

1. Архів Міністерства аграрної політики України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 65.
2. Плисюк В. П. Роль тридцятитисячників у піднятті сільськогосподарства / В. П. Плисюк, Є. П. Талан // Укр. іст. журн. – 1963. – № 5. – С. 48–56.
3. Сай Н. О. К вопросу укрепления колхозов и МТС Украины руководящими кадрами в 1953–1959 гг. / О. Н. Сай // Сб. науч. работ кафедры марксизма-ленинизма Харьк. сельскохоз. ин-та. – Х. 1962. – Т. XL. – С. 193–223.
4. Талан Є. П. Соціальні зміни у колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958 рр.) / Є. П. Талан // Укр. іст. журн. – 1974. – № 3. – С. 25–35.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління. – Ф. 27, оп. 22, спр. 313. – Далі: ЦДАВОВУ.
6. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 22, спр. 611.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 32, спр. 2971. – Далі: ЦДАГОУ.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2672.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2665.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2670.
11. Шенета М. Г. Допомога робітничого класу України колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951–1958) / М. Г. Шенета. – Чернівці : Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1970. – 115 с.

Надійшла до редакції 25.09.2009.

УДК: 331.105.44:32

О. Л. Тупиця

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОДІЇ ПРОФСПІЛОК ТА ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ У НОВІТНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ

Розглянуто способи та тенденції побудови стосунків профспілкових об'єднань та правлячих груп у демократичних, авторитарних та транзитивних державах у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Зроблено висновок про підвищення рівня політичної суб'єктності профспілок у межах процесів демократизації політичної системи.

Ключові слова: профспілки, політична влада, правляча партія, політична система, ліберальна демократія, авторитарний політичний режим, латиноамериканська модель, робітничий рух.

Рассмотрены способы и тенденции построения отношений профсоюзных объединений и правящих групп в демократических, авторитарных и транзитивных государствах во второй половине ХХ – в начале ХХІ в. Делается вывод о повышении уровня политической субъектности профсоюзов в рамках процессов демократизации политической системы.

Ключевые слова: профсоюзы, политическая власть, правящая партия, политическая система, либеральная демократия, авторитарный политический режим, латиноамериканская модель, рабочее движение.

Methods and tendencies of construction of relations of trade-union associations and ruling groups are considered in the democratic, authoritarian and transitive states in the second half XX – at the beginning of XXI age. Conclusion is drawn about the increase of level of political subjectivity of trade unions within the limits of processes of democratization of the political system.

Key words: trade unions, political power, ruling party, political system, liberal democracy, authoritarian political regime, latin-american model, workers' movement.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями полягають у наступному.

Захист профспілками невід'ємних прав та інтересів найманих працівників істотно ускладнюється в умовах сучасного світового розвитку, що характеризується динамічними глобалізаційними процесами. У період економічних криз профспілковий рух відчуває наступ на свої позиції з боку як роботодавців, так і держави. Так, 1980–1990 рр. виявилися кризовими для руху тред-юніонів у більшості індустріаль-

них країн саме на хвилі економічної кризи. Держави прийняли ряд законодавчих актів, що обмежують права профспілок. Крім того, глобалізація економіки дала бізнесу додаткові можливості ігнорувати вимоги найманих робітників, оскільки вони можуть перевести бізнес у ті країни, де робоча сила більш дешева та менш організована. Останні зумовлюють вихід транснаціональних корпорацій з-під контролю національних держав, наступ на гарантії соціального захисту та умови праці. Деконцентрація виробництва та реструктуризація економіки звужують перспективи кількісного зростання кількості профспілок та зменшують мотивацію для індивідуального та колективного членства. Як зазначає визначний український дослідник стану профспілок В. Ф. Цвих, «глобалізація викликала появу поряд з вертикальною (галузевую) і горизонтальною (територіальною) структурами профспілок структури діагональної, яка базується на трудових відносинах в межах ТНК» [17, с. 4]. За цих умов профспілки постають перед необхідністю політично впливати на уряди країн з метою протидії загрозам. Яким чином складаються взаємини інститутів політичної влади, окремих політичних режимів та профспілкового руху, що змушений змінювати та, водночас, інтенсифікувати свою діяльність? Відповідь на це питання є серйозною політологічною проблемою, оскільки наявним є протиріччя між соціально-політичною дійсністю, що існує, та обсягом знань про неї. На думку В. Ф. Цвиха, «сьогодні політичні дії профспілок є настійною необхідністю. Обмеженість можливостей колективних договорів і зниження страйкової активності постійно змушує їх апелювати до соціальної відповідальності держави» [17, с. 20]. У свою чергу, політичні інститути, що приймають владні рішення, опиняються перед складною дилемою: тиском світової економічної інтеграції (що іноді обертається корупційним впливом міжнародних корпорацій) та необхідністю забезпечення соціальної стабільності.

Останніми дослідженнями та публікаціями, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, є роботи І. А. Побочого [13], В. Ю. Баркова [2], В. Борисова [3], Д. Гелбрейта [5], Р. Дарендорфа [6], К. П. Двірної [7]. У них, відповідно, розглянуто проблеми сучасного політичного попудізму [12], детермінанти розвитку сучасної України, серед яких чільне місце посідають пріоритети соціального захисту [2], трансформації в індустріальному суспільстві, що змінюють ставлення людини до праці [5], основні лінії розвитку соціального конфлікту, що стали вже класичними для політологічної теорії [6], а також перспективні дослідження з напрямів розвитку сучасного профспілкового руху [7]. Проте, вказані дослідження висвітлюють лише окремі аспекти розвитку профспілок як суспільного явища, поверхнево торкаючись теми їх взаємин з політико-владною сферою.

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми, якій присвячується означена стаття, є відносини профспілок з владою в різних країнах сучасного світу. Метою статті є огляд моделей взаємодії політичної влади з профспілками. Завданнями статті є розгляд ліберально-демократичної, латиноамериканської та постсоціалістичної моделей. Критеріями виокремлення моделей будемо вважати рівень політичної суб'єктності профспілок (їх самостійності та ініціативності), ознаки партнерства у відносинах влада-профспілки та успішність (потенційну й наявну) політичних дій профспілок. Під словосполученням «політична влада» в цій статті буде розумітися сукупність суб'єктів, або один суб'єкт прийняття політичних рішень, що впливають на долю профспілок та виступають стороною у відносинах.

Латиноамериканська (патерналістська) модель

На прикладі Латинської Америки можна побачити патерналістську модель відносин влади та профспілок. У Мексиці у післявоєнний період держава здійснювала опікування профспілками, міцно прив'язуючи їх лідерів до офіційного режиму та не дозволяючи опозиційним політичним силам встановити контроль над ними. Причиною подібних дій правлячої Інституційно-революційної партії був слабкий економічний розвиток Мексики, що зумовлював неможливість одразу відповісти на всі соціальні запити населення. Наслідком цієї обставини слід вважати побоювання владою підсилення лівих політичних сил, насамперед комуністів та соціал-демократів. Тактика ІРП дала серйозні результати: партія знаходилася при владі з 1929 р. до 2000 р. Інституційно-Революційна партія вела постійну роботу в профспілковому, жіночому й молодіжному русі. Вона керувала й виділяла кошти не всім, а тільки офіційним профспілкам. Однак завдяки цілеспрямованій роботі такими була абсолютна більшість профспілок (до 90 %). Їхні керівники міцно входили до складу правлячої номенклатури й з легкістю переходили на посади великих державних чиновників або ставали депутатами. Слід зауважити, що політичний режим Мексики мав усі зовнішні ознаки демократії, жодний період панування ІРП не можна охарактеризувати як диктатуру. Профспілки були під патерналістським впливом влади поряд із іншими масовими громадськими організаціями: молодіжними, етнічними культурницькими та іншими. Разом з тим, політичний курс правлячої партії в цілому відповідав інтересам профспілок: збільшувалося державне регулювання економіки, здійснювалася концентрація промислового виробництва, націоналізація окремих галузей, запроваджувалися програми соціального захисту. Тому профспілки дотримувалися лояльності по відношенню до влади. Разом з тим, після закінчення «ери ІРП», почастишали конфлікти профспілок із урядом. Зокрема, у березні 2007 р. міністр праці Мексики закликав відправити у відставку

Генерального Секретаря Національної гірничо-металургійної профспілки Мексики. Таким чином, досвід Мексики засвідчив здатність місцевих профспілок до пристосування до зовнішніх умов.

Інший тип взаємин профспілок та уряду мав місце в Аргентині за часів панування Х. Перона та його наступників. Профспілковий рух до Перона (середина 1940-х рр.) розвивався у вкрай вузьких, стиснутих межах і був нечисленним. Здійснена Пероном і його прихильниками модернізація трудового законодавства не тільки сприяла наближенню правової системи країни до кращих закордонних аналогів, але й створила юридичний механізм забезпечення прав людини, заклала основи для формування в Аргентині громадянського суспільства. Найбільший масовий рух у Аргентині – перонізм, що виник у середині 1940-х рр., своє походження веде від Трудової партії, заснованої у 1946 р. генералом Хуаном Домінго Пероном, що включила у свій склад профспілкових лідерів, націоналістів, частину радикалів, католиків і консерваторів. Після обрання Перона президентом у 1946 р. на зміну Трудової партії прийшла Єдина партія національної революції, пізніше перетворена в Пероністську партію. Пероністи проголосили ідею «хустисіалізма» [1] – справедливого суспільства «третього шляху» між капіталізмом і соціалізмом, проведення індустріалізації країни й соціальних реформ, спрямованих на перерозподіл доходів. У 1955 р. диктатура Перона була повалена, і його рух розколовся на різні фракції й угруповання – від «лівих» до вкрай правих. Проте, пероністи зберігали переважний вплив у профспілковому русі й зуміли у 1973 р. повернутися до влади, спираючись на широке невдоволення військовим режимом. У період другого перебування у владі (1973–1976) у партії загострилися внутрішні розбіжності. Сформувалася «революційна тенденція», що здійснювала вплив на націоналістичну й радикальну молодь; стали висуватися гасла «хустисіалістського соціалізму». Праві пероністи підтримували діяльність терористичного угруповання «Антикомуністичний альянс Аргентини», що здійснювало напади на лівих і профспілкових діячів країни. До 1976 р. керівництво Партії Хустисіалізму дискредитувало себе і після військового перевороту партія переживала глибоку кризу. Це привело до її поразки на президентських виборах 1983 р. Таким чином, в умовах військової диктатури профспілки стали компонентом широкого суспільного руху, що легітимізував правлячий режим. Проте, внаслідок зміни політичної ситуації та пріоритетів правлячих груп, профспілки стали об'єктами репресій та приєдналися до опозиції.

Ліберально-демократична модель

Набагато складнішим та варіативними є відношення профспілок та правлячих інститутів у демократичних ліберальних країнах. У цьому випадку доречно вести мову не про консолідовану позицію

«правлячих кіл» або тривалу практику політичних дій з боку певних інститутів. За умов реального розподілу влади та політичної конкуренції, профспілки здебільшого ведуть діалог з тією адміністрацією, яка здійснює політичне керівництво, базуючись на результатах виборів. Разом з тим, у кожній країні існують специфічні «правила гри», що ґрунтуються на політичних традиціях та нормативній базі.

На прикладі Франції можна побачити істотне обмеження політичної діяльності профспілок за рахунок законодавчої заборони лобістської діяльності. Негативне сприйняття лобювання пов'язане із соціальною історією Франції. Більша частина історії французького робочого профспілкового руху була спрямована на побудову відносин відчуження й підозрілості до політики. Під час розбудови 5-ої Французької Республіки був зроблений наголос на ліквідації впливу груп тиску, в ім'я відстоювання суспільних інтересів [8]. Це відрізняє Францію від США, де лобювання було поставлено в ряд інститутів, абсолютно необхідних для функціонування демократії.

У Великобританії профспілки перетворилися на одну з найбільш активних громадських організацій, що здійснюють значний вплив на дії правлячих партій. Потрібно також пам'ятати про історичну роль профспілок у формуванні масових соціалістичних і соціал-демократичних партій. Наприклад, одна з перших масових партій сучасного типу британська Лейбористська партія була створена прямим рішенням профспілкових зборів [16]. Отримавши таку легітимність у регулюванні відносин на ринку праці, британський робочий рух став невід'ємною частиною післявоєнного устрою держави. Правлячий клас визнав його як необхідного партнера у справі забезпечення соціальної стабільності.

Як зазначають аналітики Інституту Європи Російської академії наук, «організована праця стала одночасно об'єктом, і суб'єктом у взаєминах з державою. Об'єктом, – як невіддільна частина суспільства, необхідна для вирішення конфліктів, що виникають у ньому. Суб'єктом, – як захисник інтересів робітничого класу, які нерідко вступали в протиріччя з прагненнями капіталізму» [16]. У 1950–60-ті рр., коли країна переживала економічний бум, тред-юніони зіграли конструктивну роль у процесах регулювання суспільного розвитку, соціалізації громадян країни, налагодження циклу виробництво-споживання, контролю з боку суспільства за владою.

Важливою рисою взаємодії тред-юніонів із владою є поєднання протилежних принципів у відносинах, що характеризувалася спільністю інтересів у стратегічному плані та їх розбіжністю в тактичному. Частина британського робочого руху критично ставилася до капіталістичного способу виробництва, але в цілому була інтегральною частиною капіталістичної системи, а не її руйнівником. Однак, якщо

британська держава використовувала свій апарат для наступу на права трудящих, то її континентальні сусіди – для зм'якшення в інтересах робочих негативних наслідків «неоліберальної революції» [16]. У результаті в Західній Європі оформилися кілька моделей відносин між робочим рухом і владою, серед яких виділилися північна – корпоративна й змагальна – англосаксонська. Риси кожної з них визначалися економічними, соціальними й культурними характеристиками різних груп держав. Перша модель була представлена з різним ступенем послідовності в першу чергу в скандинавських країнах, Німеччині, Франції. Її сутність полягала у партнерських відносинах між владою, представниками трудящих й бізнесом. Друга модель найбільш послідовно була впроваджена у Великобританії, коли соціально-економічні реформи проводилися головним чином за рахунок інтересів робочих верств населення.

Власну специфіку має модель відносин влади та профспілок у країнах Північної Європи. Професійні об'єднання у Скандинавських країнах включаються в політичне життя на засадах корпоратизму, що ускладнює політичну систему суспільства. Для неї є характерним сильний вплив соціал-демократів, яких підтримують профспілки, що є колективними членами соціал-демократичних партій (крім Швеції) [10].

У Німеччині, навпаки, підтримка реформаторського курсу соціал-демократів у профспілковому середовищі вже впала до критичного рівня. На думку С. Сумленного, «у ситуації, коли скорочення соціальних витратків буде тривати – а іншого виходу в держави немає, – профспілки постануть перед серйозною дилемою: продовжувати залишатися традиційним оплотом СДПН або ж почати підтримувати нових лівих (що вже сьогодні роблять багато профспілкових лідерів нижньої й середньої ланки), а це неминуче приведе до розколу профспілкового руху й спровокує нову суспільну кризу» [15].

Якісно відмінною від британської є модель відносин правлячої партії та профспілок, що виникла в Австралії. Традиційні зв'язки лейбористів із профспілковим рухом відображаються у формальному входженні профспілок у партійні організації штатів австралійської федерації. Цим обумовлений і двоїстий статус членів партії: поряд з 50 тис. членів, які добровільно платять внески в партійну касу, існує ще й більше 1 млн членів профспілок, організаційно пов'язаних з партією. Члени місцевих відділень Австралійської Лейбористської партії, як правило, є вихідцями із процвітаючої верстви середнього класу – на відміну від членів профспілки, які автоматично входять у партію через свої низові профспілкові організації. У сфері трудової політики АЛП надає підтримку профспілкам, з якими уряди Хоука й Кітінга у 1983–1996 рр. уклали «генеральну угоду» з питань узго-

дження рівня заробітної плати, економічної політики й реструктуризації промисловості. Ця угода обумовила поступовий перехід від традиційної для Австралії централізованої системи фіксованої заробітної плати до системи укладення окремими підприємствами колективних трудових договорів при активній участі галузевих профспілок.

В остаточному підсумку, можна стверджувати, що без незалежних і сильних профспілок неможливо говорити й про перспективи соціальної держави. До речі, ступінь залученості робітників у профспілковий рух є одним з непрямих показників добробуту країни. Лідерами тут є Швеція, Великобританія й Німеччина.

Постсоціалістична модель

Істотну специфіку мають також взаємини профспілкового руху та державної влади у постсоціалістичних країнах. Приклад Росії свідчить про певну еволюцію відносин влада – профспілки протягом пострадянської історії. Перший, найбільш демократичний етап, що був пов'язаний з перебудовою, характеризувався пошуком профспілок своєї ролі в політиці після одержавлення їхньої діяльності за умов тоталітарного режиму. Другий етап слід пов'язувати з консолідацією федеральної влади, що почалася з початком першого президентського терміну В. Путіна. Як зазначають фахівці «Центру дослідження політичної культури», «прагнення перекласти рішення політичних проблем на чийсь чужі плечі стало звичним стилем поведінки синдикатів. Така поведінка не тільки дозволяє їм ухилятися від «проклятих» питань суспільного буття, але й стимулює звичку до утриманства. Профспілковий стиль у політиці вироджується часом у позицію типу: «і не те, щоб <так>, і не те, щоб <ні>». У свою чергу усвідомлення ущербності подібної лінії поведінки не може не підштовхувати профспілки до пошуків хоча б паліативних (тобто часткових, неповноцінних) форм і методів участі у великих державних справах» [14]. Викладена позиція була основою поведінки профспілок з владою до другої половини 1990-х рр., коли почалася консолідація центральної виконавчої влади, та формування її позиції стосовно всіх секторів суспільства. Вести рівноправний діалог з федеральною владою профоб'єднання виявилися не готовими й швидко опинилися на політичній периферії, що засвідчила низка виборчих кампаній. На регіональному рівні профспілки потрапили у залежність від місцевих політичних режимів, що позбавила їх бодай зовнішніх ознак самостійності у політичних питаннях. На думку російського дослідника С. Перфільєва, «чим тісніше «обійми» із владою, тим ефективніше діяльність профспілок у всіх сферах. Профспілки фактично вбудовуються у сформовану в регіоні систему «клієнти». Взаємодії в цій системі відрізняються простою. Головне – лояльність до «сеньйора», що постійно демонструється» [12]. Тиск на владу (у вигляді страйків або інших активних

акцій протесту) як спосіб вирішення проблем найманих робітників піддається анафемі. На перший план висувається «переговорний процес по всіх соціально-економічних питаннях». Профспілкові лідери виступають у якості «ходоків» до московської влади. Вони відіграють роль «народу» у тих випадках, коли регіональній владі необхідно домогтися асигнувань із федерального бюджету.

Ще складнішою для профспілок є ситуація у Білорусі. Влада своїми декретами й указами практично вивела більшість профспілкових організацій незалежних профспілок із системи колективних переговорів, підписання колективних договорів. Профспілки за часів правління президента О. Г. Лукашенка не можуть впливати, як це було раніше, на політику у сфері заробітної плати, умов праці, соціального забезпечення. Державні ж профспілки за своєю сутністю не є опонентами адміністрації підприємств і організацій, уряду. Їхнє призначення – згладжувати відносини між працівниками й роботодавцями, служити їм та владі. «Незважаючи на те, що внески членів профспілок становлять величезні суми, замість вони мають мізер. Деяка культурно-масова робота, невелика матеріальна допомога, формальна участь у складанні колективних договорів – от і все. Знову, як і колись, профспілкові функціонери й лідери залишаються масовиками-витівниками й «хлопчиками на побегушках» у директорів». – стверджують представники білоруського опозиційного профспілкового руху [4].

У Білорусі немає соціал-демократичних партій, у створенні яких брали б участь профспілки, робітники. Соціал-демократичні партії, що існують, (БСДГ) створені демократичною інтелігенцією, мають яскраво виражене національне, а не соціальне забарвлення. На профспілки як робочий рух опиралася тільки Білоруська партія праці та в якійсь мірі Партія комуністів Білорусі. Проте, всі зазначені політичні сили є далекими від прийняття важливих владних рішень.

Ситуацію взаємин профспілок та політичної влади у суспільствах, що еволюціонують від реального соціалізму до ринкової економіки (з авторитарною політичною надбудовою) істотно прояснює порівняння ситуацій в Росії та Китаї. Цей приклад розкриває важливу специфічну рису постсоціалістичної моделі – укоріненість владно-профспілкових відносин у структурі відносин виробничих. І в СРСР, і в Китаї профспілкова організація на підприємстві відносилася до керівної ланки; головою профспілки, як правило, призначався функціонер, що не вправся з іншою керівною посадою. Профспілки не представляли інтереси робітників перед адміністрацією підприємств як найманих робітників перед наймачами, оскільки й ті й інші однаковою мірою були найманими державними працівниками. Директор підприємства й глава профспілки були представниками «трудового колективу» («одиниці»), у кожного з них було власне коло обов'язків,

однак реальну владу мав директор підприємства, що відповідав за виконання планів, спущених вищестоящими організаціями. Проведення на підприємствах реформ і перехід до соціалістичної ринкової економіки радикальним чином змінили становище профспілок. У результаті заміни централізованої адміністративної системи ринковими механізмами й зменшення ролі партії, профспілки не змогли виконувати свої звичайні функції й, як наслідок, у значній мірі втратили вплив. Відтепер держава не могла втручатися у справи підприємства, проводячи свою політику через профспілки й партійні комітети, і влада адміністрації обмежувалася трудовим законодавством та колективним договором. Використання правових і політичних важелів свідчило про те, що профспілки як і раніше були залежним від вищестоящих організацій, які мали достатню компетенцію, засоби й зв'язки для того, щоб скарги працівників потрапили в потрібну інстанцію. Крім того, це означало, що профспілкам для виконання захисних функцій доводилося вдаватися до сприяння політичних інститутів.

Як резюмує американський дослідник постсоціалістичного профспілкового руху Саймон Кларк, «і в Росії, і в Китаї профспілки користувалися підтримкою влади, оскільки вважалися гарантіями соціальної стабільності, здатними врегулювати трудові конфлікти, звівши їх до рівня нешкідливих бюрократичних процедур і мирних символічних протестів (у Росії). У Китаї профспілки одержали таку підтримку в обмін на повне підпорядкування партії. Їхні нові функції були встановлені в процесі тристороннього суспільного діалогу. У Росії після приходу до влади Єльцина в 1991 р. офіційні профспілки потрапили в досить скрутне становище, доки новий режим не переконався в їхній необхідності. Таким чином, профспілки закріпилися як інститути «соціального партнерства», що не давали суспільним протестам розвиватися стихійно, а також стали відповідати за державні соціальні програми» [9].

Таким чином, досвід взаємин профспілок та владних інститутів у різних країнах світу свідчить про такі тенденції. По-перше, це тенденція впливу місцевих соціокультурних обставин. Історія розвитку профспілок у кожному з сучасних цивілізаційних ареалів дає змогу стверджувати, що ці обставини стали основою сучасної політичної взаємодії влади та профспілок. Зокрема, країни розвинутої демократії становлять приклад партнерських взаємин профоб'єднань та владних інституцій. Їхня взаємодія відбувається за напрямками відносин влади та громадських організацій та груп інтересів на прозорій публічній основі. Державна влада виступає як сукупність легальних органів, чия діяльність регламентована законом. Тому роль окремих інституцій як чинників впливу на політичну поведінку профспілок детермінована стійкими ліберальними традиціями та правилами політичної гри. По-

літична роль та функція профспілок за таких умов є варіативними, профоб'єднання часто набувають рис самостійних суб'єктів. Базовою ознакою ліберально-демократичної парадигми взаємин влади та профспілок у цьому випадку виступає варіабельність та невимущість позиції профспілок.

Особливий тип взаємин політичної влади та організацій представництва трудящих представлений у країнах Південної Америки. Поява авторитарних режимів, що експлуатували популістські гасла у післявоєнний час поставила профспілки у дуже складне становище. Вони опинилися на межі політичного клієнтелізму та зрощення з державною структурою. Особливо «постраждала» при цьому політична суб'єктність профспілок, оскільки авторитарні ватажки та правлячі групи ніколи не розглядали профспілки як рівноправного партнера, а лише використовували як засіб досягнення політичної гегемонії. На прикладі Мексики можна побачити інкорпорацію профспілок до партійно-бюрократичної структури правлячої Інституційно-революційної партії, що свідчить про усвідомлення лідерами останньої ролі та значення профспілкового руху. В умовах Аргентини профспілки знову виконували службову функцію легітимації існуючого ладу, хоча й брали активну участь в його формуванні на початкових етапах. В усіх випадках наявна владна сила «працювала» з лідерами профоб'єднань, надаючи їм певні привілеї, тобто фактично здійснюючи підкуп профспілкових еліт. Зазначені приклади вказують на перевагу владних структур перед профспілками в ініціативі політичних дій в умовах слабкості громадянського суспільства та нестабільної економічної ситуації.

Найскладнішими способами взаємин між політичною владою та профспілками характеризуються постсоціалістичні держави. Приклади Китаю та Росії є наочними свідченнями жорсткого підпорядкування профспілок діям влади навіть після зміни її підходів до управління економікою. Попри відносну економічну лібералізацію, профспілки відчувають неформальний тиск з боку роботодавців та державних органів. Напрямок цього впливу – забезпечення керованості ситуацій у відносинах із найманою робочою силою, що може робити спроби домагатися збільшення рівня оплати праці та покращення соціального захисту. У цьому плані профспілки залишаються функціональним підрозділом управлінських структур, що «відповідають» за представництво трудящих. Політична активність профспілок у Китаї є жорстко регламентованою, підпорядкованою пропагандистській та мобілізаційній роботі комуністичної партії. У Російській Федерації ситуація докорінно відмінна. Формальних заборон на політичну суб'єктність профспілок не існує. Проте найвище керівництво Росії не вважає профспілки серйозним партнером й не бажає зарахування профоб'єднань до числа впливових політичних гравців, публічно ак-

центуючи на їхній специфічній соціально-економічній ролі. Ініціативу центру підхоплюють регіональні політичні режими, прагнучи використати електоральний ресурс об'єднаних працівників у боротьбі за контроль над територіями. Разом з тим, на регіональному рівні існує певна варіабельність у політичній поведінці профспілок. У випадках, коли з боку керівництва профспілок має місце прояв ініціативи, то воно має шанс успішніше «продавати» свій ресурс.

Розглянуті в обсязі даної статті моделі взаємин профспілок та політичної влади не можуть охопити всі варіанти, оскільки цей феномен є унікальним для кожної окремої країни. Перспективними напрямками дослідження за даною темою слід вважати висвітлення відносин представницьких організацій трудящих та влади в сучасній Україні. Потребує доповнення вивчення особливостей постсоціалістичної моделі за рахунок розгляду країн Центральної та Східної Європи та колишнього СРСР.

Бібліографічні посилання

1. Авторитаризм и профсоюзы: аргентинский опыт <http://www.trud.org/cgilocal/yabb/YaBB.pl?board=bezssilok&action=display&num=246>
2. Барков В. Ю. Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития / В. Ю. Барков. – К.: СтилоС, 1998. – 197 с.
3. Борисов В. Профсоюзный подход к глобализации / В. Борисов // Профсоюзы и экономика. – 2001. – № 5. – С. 15–21.
4. Бухвостов А. Профсоюзы должны защищать людей, а не обслуживать власть / А. Бухвостов. // <http://www.nv-online.info/index.php?c=ar&i=2325>
5. Гэлбрейт Д. Новое индустриальное общество / Д. Гэлбрейт; пер. с англ. – М; СПб.: Terra Fantastica, АТС, Транзиткнига, 2004. – 602 с.
6. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; пер. с нем. – М.: Росснэм, 2002. – 288 с.
7. Двірна К. П. Перспективні напрямки наукових досліджень з проблем сучасного профспілкового руху в Україні / К. П. Двірна // Профспілки України. – 2001. – № 3. – С. 58–61.
8. История и участники трудовых отношений во Франции // <http://www.ksorr.ru/Docs/txt1.rtf>.
9. Кларк С. Российские и китайские профсоюзы в постсоциалистическую эпоху / С. Кларк http://magazines.russ.ru/oz/2003/3/2003_3_32-pr.html
10. Кулакова Т. А. Теория самостоятельного мандата и принцип разделения властей на примере скандинавских стран / Т. А. Кулакова // <http://politex.info/content/view/89/40/>
11. Партийная система Австралии // <http://www.krugosvet.ru/articles/39/1003999/1003999a15.htm>.
12. Перфильев С. Российские профсоюзы: тактики включения в региональные политические режимы / С. Перфильев // <http://www.warwick.ac.uk/russia/trade.html>
13. Побочий І. А. Популізм як метод політичної боротьби в сучасному політичному процесі / І. А. Побочий // Політологічний вісник : зб. наук. пр. – Вип. 23. – К.: «Інтас». – 2007. – С. 182–192.
14. Профсоюзы в кризисной России: концепция современной перспективной профсоюзной деятельности // Центр Исследований Политической Культуры России. – М., 1995. – 96 с.

15. Сумленный С. Политическая система Германии: накануне радикального передела / С. Сумленный. // <http://www.expert.ru/printissues/expert/2005/36/36x-tema12/>

16. Труд и власть: Великобритания в сравнительном контексте // Современная Европа Институт Европы РАН. – № 4. – 2002. – С. 45–49.

17. Цвих В. Ф. Шляхи модернізації профспілок за умов глобалізації та нових викликів. Світовий досвід / В. Ф. Цвих. – К.: Видавництво КНУ ім.Тараса Шевченка, 2006. – 28 с.

Надійшла до редколегії 29.08.2009.

УДК 94: 37(477)

Н. С. Захарова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**РЕФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
ТА РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ
СПІВРОБІТНИЦТВА З РАДОЮ ЄВРОПИ
(СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ)**

Досліджено участь України та Російської Федерації у діяльності Ради Європи з реформування історичної освіти, визначено спільні риси та відмінності у процесах співробітництва цих двох країн з Радою Європи у зазначеній сфері.

Ключові слова: історична освіта, міжнародна співпраця, Рада Європи, реформа освіти, європейська інтеграція.

Исследовано участие Украины и Российской Федерации в деятельности Совета Европы по реформированию исторического образования, определены общие черты и отличия в процессах сотрудничества этих двух стран с Советом Европы в указанной сфере.

Ключевые слова: историческое образование, международное сотрудничество, Совет Европы, реформа образования, европейская интеграция.

The article analyzed the participation of Ukraine and Russian Federation in the activity of the Council of Europe concerning the reformation of the history teaching. It defined the common features and differences in the process of cooperation these two countries with the Council of Europe in the indicated sphere.

Key words: history teaching, international cooperation, Council of Europe, reformation of the history teaching, european integration.

Проблема реформування освіти в Україні тісно пов'язана з низкою проблем у політичній, соціально-економічній та культурній сферах життя. Залежність української освіти, особливо історичної,

від внутрішньо- та зовнішньополітичних впливів стає помітною у періоди політичних криз в Україні, що останнім часом, на жаль, перетворюються на звичне явище життя українських громадян. Нині в Україні досить значний відсоток громадян, які є прихильниками євразійського вектора зовнішньої політики. Сутність цієї стратегії можна відобразити у таких аспектах: пріоритет політичної та економічної інтеграції з Російською Федерацією над європейською інтеграцією України; здійснення європейської інтеграції України у тісному взаємозв'язку та погодженні з Російською Федерацією. У масовій свідомості ця стратегія відбивається у вигляді гасла «До Європи – разом з Росією!». Високий ступінь залежності процесу оновлення змісту історичної освіти в Україні від політичних настроїв у суспільстві, а також слабка увага у науковій літературі до порівняльних досліджень динаміки змін в історичній освіті у пострадянських країнах обумовлюють актуальність цієї теми.

Метою даної статті є порівняльний аналіз процесів співпраці України та Російської Федерації з Радою Європи з удосконалення історичної освіти.

Завдання статті полягають у розгляді змісту співпраці обох країн з Радою Європи у зазначеній сфері і визначенні спільних рис та відмінностей у процесах співпраці України та Російської Федерації з Радою Європи щодо реформування історичної освіти. Об'єктом дослідження у даній статті виступають процеси реформування історичної освіти в Україні та Російській Федерації. Предметом дослідження є процеси співробітництва України та Російської Федерації з Радою Європи у галузі реформування історичної освіти.

Основну частину джерельної бази даної роботи становлять матеріали семінарів з питань удосконалення історичної освіти, спільно організованих та проведених Радою Європи в Україні та Російській Федерації. У процесі підготовки статті залучалися також інформаційні матеріали Ради Європи щодо питань реформування історичної освіти та документи і матеріали зовнішньополітичних відомств та міністерств освіти обох країн.

Розробка у науковій літературі тематики реформування історичної освіти та міжнародного співробітництва у цьому напрямі знаходиться на початковій стадії. Це пояснюється тим, що предмет досліджень розвивається одночасно з науковою розробкою даної тематики. Разом з тим слід відзначити, що вже з'явилися спроби дослідників узагальнити досвід співпраці України та Російської Федерації з Радою Європи у сфері реформування історичної освіти та визначити перспективи цього співробітництва – статті Ю. Алфьорова (РФ) та Я. Муценко (Україна) [1; 5]. У цих працях кожен з авторів проаналізував найважливіші заходи, здійснені Радою Європи із залученням його країни до вдосконалення історичної освіти. Заслуговує на увагу

також узагальнююча праця «Историческое образование в Европе: 10 лет сотрудничества между Советом Европы и Российской Федерацией», підготовлена під час головування російської делегації у Комітеті міністрів Ради Європи [4]. На жаль, щодо аналогічної діяльності України подібна праця на даний час відсутня, незважаючи на те, що у 2005 р. Україна відзначила десятиріччя свого перебування у Раді Європи, а європейська інтеграція була проголошена пріоритетним напрямом зовнішньої політики України [3]. Щоправда, у 2000 р. було видано узагальнюючий звіт по двох семінарах, що відбулися в Україні у 1998 р. [14], але це стало першою та останньою спробою систематизації подібних заходів, що проводилися за участю України.

Систематичне співробітництво України та Російської Федерації з Радою Європи у сфері реформування історичної освіти розпочалося у 1996 р. у межах програми «Нова ініціатива Генерального секретаря», більшість заходів якої були розроблені для пострадянських країн [6, с. 5]. У період 1996–1998 рр. в Україні було проведено 6 семінарів [11], у Російській Федерації – 7 [12]. У цей період семінари Ради Європи, до яких залучалися Російська Федерація та Україна, стосувалися визначення пріоритетних питань, які мали детальніше розглядатися на наступних семінарах [6, с. 14, 37].

Спільним для обох країн є те, що у співпраці з ними Рада Європи послідовно впроваджує один із основних своїх підходів, згідно якого при визначенні місця проведення заходів перевага надається не столицям, а містам на периферії, які дуже часто мають більш давні культурно-історичні традиції. Такий підхід покликаний зробити відкритим доступ до інформації щодо проведених заходів та залучити до них максимально можливо кількість учасників.

Різниця у змісті співпраці України та Російської Федерації з Радою Європи у сфері вдосконалення викладання історії була помітна вже спочатку. Для Російської Федерації було розроблено спеціальний комплекс заходів, що пояснювалося розмірами її території та великою кількістю населення, федеративним устроєм, розмаїттям етноконфесійного складу населення [6, с. 15]. Україна на початковому етапі була об'єднана в одну групу разом з Албанією, Азербайджаном, Вірменією та Молдовою. Відзначаючи, що для держав, об'єднаних у цю групу, властиві скоріше відмінності, ніж спільні риси, функціонери Ради Європи тим не менш вказують на чинники, які, на їхню думку, є спільними для названих країн та визначають зміст дискусій щодо реформи історичної освіти в цих країнах: спільні фактори у дорадянській та пострадянській історії, зв'язки з Російською Федерацією, географічне розташування, етнічний, культурний та релігійний склад [6, с. 35]. І на сьогоднішній день на Офіційному порталі Ради Європи (www.soe.int) у розділі, присвяченому діяльності Ради Європи у галузі історичної освіти, співпраця з Російською Федерацією у цій сфері ви-

ділена окремо [9], а інформація про співпрацю з Україною розміщена у розділі «Other bilateral and regional cooperation» («Інше двостороннє та регіональне співробітництво»). Там само подано інформацію і про діяльність з реформування історичної освіти у регіонах Північний та Південний Кавказ, а також у Молдові [13].

Такий стан речей можна пояснити тим, що, по-перше, Російська Федерація, з її величезною територією, кількістю населення, потужним військово-промисловим комплексом та ресурсозабезпеченістю є справді важливим суб'єктом міжнародних відносин, позицію якого не можна не враховувати (тим більше, в умовах залежності багатьох країн Європи від російських енергоносіїв). По-друге, Російська Федерація проводить послідовну і прагматичну зовнішню політику, виходячи з власних інтересів, і це робить її зовнішньополітичну стратегію передбачуваною в очах партнерів по міжнародних організаціях. По-третє, деякі дослідники зовнішньої політики України вважають, що Україна не змогла закріпити свої успіхи першої половини 1990-х рр. на шляху європейської інтеграції, і надалі зовнішня політика України відзначалася суперечливістю та маневруванням між Росією і Заходом [2, с. 36–37], що, на нашу думку, і давало всі підстави представникам європейських організацій ставитися до України з обережністю. І нарешті, безконфліктні відносини України та Російської Федерації були названі Радою Європи у Висновку № 190 (1995) щодо вступу України до Ради Європи визначальним чинником як для безпеки України, так і для стабільності в європейському регіоні [8, с. 106].

Крім організаційних питань співпраці України та Російської Федерації з Радою Європи щодо реформування викладання історії, суттєва різниця існує також і в тематиці семінарів. З десяти семінарів, проведених в Україні, чотири стосувалися різних аспектів викладання історії ХХ ст. [11]. Це пояснюється тим, що ХХ ст. в історії України було і залишається складним періодом. У ХХ ст. Україна пережила громадянську війну, дві світові війни. На початку ХХ ст. було отримано і втрачено шанс створити Українську державу. Разом з тим у ХХ ст. відбулося остаточне формування сучасної української території, Україна стала суверенною державою. Дослідження з історії ХХ ст. є популярними також і в країнах Європи. Тому для ознайомлення з новими підходами зарубіжних істориків до проблем історії ХХ ст., а також у зв'язку з інтеграцією історії України до європейської та світової історії ця тема була обрана для детального розгляду як одна з пріоритетних.

Для Російської Федерації найбільш актуальними є питання викладання історії у полікультурних суспільствах: з трьох десятків семінарів, проведених тут, десять присвячені питанням міжкультурного діалогу, ідеї культурної різноманітності у викладанні історії, змісту та методів історичної освіти у полікультурних суспільствах [12]. Ра-

зом з тим, судячи з тематики семінарів, проведених в обох країнах, є питання, актуальні і для України, і для Російської Федерації – це вдосконалення системи підготовки вчителів історії, зміст навчальних програм з історії, підготовка підручників з історії для середньої школи [4, с. 5; 3].

З інформації Офіційного порталу Ради Європи видно, що Російська Федерація бере участь у останніх проектах Ради Європи щодо реформування історичної освіти, у той час як Україна після 2004 р. на кілька років припинила до них залучатися [11; 12]. На тлі проголошення європейської інтеграції основним напрямом української зовнішньої політики припинення систематичної співпраці з Радою Європи виглядає доволі дивно. Україну планувалося залучити до проекту «Образ Іншого у викладанні історії», започаткованого Радою Європи з 2007 р. Проте на тлі кризових явищ в українській політиці ця ідея не викликала широкого зацікавлення, у той час як у Російській Федерації у межах цього проекту відбулося кілька семінарів.

Таким чином, на підставі усього вищевикладеного можемо зроби такі висновки. У процесах співпраці України та Російської Федерації з Радою Європи існують спільні риси та відмінності. До спільного можна віднести синхронний початок співробітництва з Радою Європи, підхід до проведення заходів не лише у центрі, а й на периферії, наявність певних ключових питань, актуальних для реформування викладання історії в обох країнах (програми та стандарти з історії, підручники з історії, підвищення кваліфікації вчителів історії), діяльність у межах одних і тих самих регіональних проектів. Особливості кожної з країн у цих процесах обумовлені їхнім державним устроєм, складом населення, а також послідовністю у здійсненні співпраці з Радою Європи. На даний час можемо констатувати, що у Російській Федерації зацікавленість у цій співпраці є вищою, про що свідчить поява узагальнюючих аналітичних доповідей та залучення Росії до останніх проектів Ради Європи у сфері викладання історії. У зв'язку з цим вивчення процесу співробітництва України з Радою Європи щодо реформи історичної освіти залишається й надалі перспективним напрямом досліджень.

Бібліографічні посилання

1. *Алферов Ю. С.* Деятельность Совета Европы в области образования / Ю. С. Алферов // Социально-полит. журн. – 1998. – № 4. – С. 154–166.
2. *Віднянський С. В.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 32–51.
3. Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році»: Підготовлена в рамках виконання Розпорядження Президента України від 19 липня 2005 року №1122/2005-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України». – http://www.niss.gov.ua/book/dopov_zm/R6.pdf.

4. Историческое образование в Европе: 10 лет сотрудничества между Советом Европы и Российской Федерацией. – Страсбург, 2006. – 136 с.

5. *Муценко Я.* Співпраця України з Радою Європи в галузі реформування шкільної історичної освіти / Я. Муценко // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Історичні науки : зб. наук. ст. / уклад. В. Й. Борисенко, А. Г. Бульвінський, П. В. Дмитренко. – К.; Переяслав-Хмельницький: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 47. – С. 212–216.

6. Новая инициатива Генерального секретаря. Реформа исторического образования и подготовка новых учебников по истории. – Страсбург, 1999. – 90 с.

7. Россия и Совет Европы. – http://www.ln.mid.ru/ns-vnpor.nsf/osn_copy/ADFADBD8A9A9062EC325704300315455.

8. Чиж І. С. Україна в Раді Європи / І. С. Чиж. – К.: Парлам. вид-во, 2001. – 384 с.

9. Cooperation with the Russian Federation. – http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Cooperation/RussianFederation/RussianFederationIntro_en.asp

10. Cooperation with Ukraine. – http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Cooperation/Ukraine/UkraineIntro_en.asp#TopOfPage.

11. Cooperation with Ukraine: List of seminars and available reports – http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Cooperation/Ukraine/UkraineSeminarReports_en.asp#TopOfPage.

12. List of seminars held in the Russian Federation in the framework of bilateral cooperation. – http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Cooperation/RussianFederation/RussianFederationSeminarReports_en.asp#TopOfPage.

13. Other bilateral and regional cooperation. – http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Cooperation/RegionalCooperation/OtherCooperationIntro_en.asp

14. Seminars on «The reform of history teaching in Ukraine»: Report by Dr. Pavlo Poliansky, General Rapporteur (Ukraine). – Council of Europe Publications, 2000. – 49 p.

Надійшла до редколегії 24.09.2009.

УДК 339.92(477+438)+94(477+438)

Т. М. Кондратюк, Л. Ф. Кондратюк

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНА – ПОЛЬЩА: ВІДНОСИНИ ДОБРОСУСІДСТВА ТА СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Проаналізовано розвиток українсько-польських відносин добросусідства, стратегічного партнерства і співробітництва у різних сферах у контексті євроінтеграції.

Ключові слова: українсько-польське співробітництво, відносини добросусідства, стратегічне партнерство, товарообіг, експорт, імпорт, у контексті євроінтеграції.

© Т. М. Кондратюк, Л. Ф. Кондратюк, 2010

Проанализировано развитие украинско-польских отношений добрососедства, стратегического партнерства и сотрудничества в разных сферах в контексте евроинтеграции.

Ключевые слова: украинско-польское сотрудничество, отношения добрососедства, стратегическое партнерство, товарооборот, экспорт, импорт, в контексте евроинтеграции.

Analyze development the Ukrainian-Polish relations of, goodneighbourhood, strategic partnership and cooperation in different areas in the context of European integration.

Key words: Ukrainian-Polish collaboration, relations of neighbourliness, strategic partnership, commodity turnover, eksport, import, in the context of evrointegration.

В умовах бурхливого розвитку інтеграційних процесів, із здобуттям Україною незалежності та отриманням Польщею політичної свободи розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних українсько-польських відносин. Відносини з Польщею – пріоритетний напрям зовнішньої політики України. Враховуючи те, що Польща є членом ЄС та НАТО, логічно стверджувати, що нова сторінка двосторонніх відносин пов'язана з процесом формування та реалізації стратегічного партнерства в об'єднаній Європі.

Беручи до уваги геополітичне положення України у стратегічному регіоні Європи, на перехресті різних культур і цивілізацій, розміри її території, природні і людські ресурси, економічний і транзитний потенціал, зазначимо, що від вирішення питання про основні пріоритети зовнішньої політики залежатиме майбутнє не тільки України, а й політики основних гравців на міжнародній арені – США, ЄС, Росії.

Саме політика «стратегічного партнерства» відображує основні цілі та спрямованість стратегічного курсу України у новому, постбіполярному світі. Вона покликана найефективніше забезпечити національні інтереси, розвиток та стабільність Української держави.

Співпраці з Польщею притаманний динамічний, поступальний розвиток, висока інтенсивність двостороннього діалогу на всіх рівнях. Цьому сприяють етнічна спорідненість, близькість культур, історичних традицій, економічних зв'язків, геополітичних і геостратегічних цілей, прагнення держав інтегруватися до загальноєвропейських структур. Є всі підстави стверджувати, що на сьогодні українсько-польське партнерство в політичній, економічній і гуманітарній галузях у контексті євроінтеграції сформувалося і має всі ознаки стратегічного. Ще 1993 р. польський президент Л. Валенса заявив, що «без незалежної України незалежна Польща неможлива» [6, с. 156].

Проблеми міждержавних відносин України та Польщі на сучасному етапі присвячений ряд наукових досліджень українських – О. Ми-

трофанової [6], А. С. Пивоварова [7], О. Полторацького [8], В. Г. Федоренка [10] та ін., а також польських – П. Байора [2], М. Зюлковського [4], Я. Конюх [5] та інших дослідників. Автори торкаються багатьох питань двостороннього співробітництва. Однак далеко не всі проблеми висвітлені. Звідси – необхідність об'єктивного дослідження особливостей налагодження та розвитку українсько-польських стратегічних відносин у контексті євроінтеграції на сучасному етапі.

Як відомо, Польща однією з перших країн світу 2 грудня 1991 р. визнала державну незалежність України, а вже 4 січня 1992 р. встановила з Україною дипломатичні відносини. 18 травня 1992 р. між нашими державами було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво [2, с. 16], а також було укладено низку угод і домовленостей, які створювали необхідну юридично-інституційну базу українсько-польських відносин [7, с. 712–713]. Договором зокрема визначалося, що економічна і торговельна співпраця має спиратися на ринкову економіку, а сторони зобов'язалися докласти всіх зусиль для забезпечення охорони інвестицій, технологій, авторських та патентних прав і створення інших відповідних умов [2, с. 16].

Ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Польща проявила позитивний інтерес до України, що сприяло створенню низки установ польсько-українського діалогу. Це насамперед : Консультативний комітет Президентів Польщі та України, Змішана комісія з питань економічної співпраці і торгівлі, Українсько-польська та Польсько-українська парламентські групи, Польсько-український та Українсько-польський форуми, Польський інститут у Києві [4, с. 73]. На засіданнях комітетів, комісій і форумів обговорювалися проблеми економіки, безпеки, культури [2, с. 16]. Згодом українсько-польські зносини активізувалися у політичній площині. У березні 1994 р. була підписана Декларація міністрів закордонних справ України та Польщі про принципи українсько-польського партнерства [9, 2003, 25 черв.].

Варшава виступила з низкою ініціатив стосовно Києва: щодо набуття членства у ЦЕІ, входження до Ради Європи, вступу до СОТ тощо [4, с. 74]. У 1996 р. було підписано Спільну Декларацію Президента України і Президента Республіки Польща. Польща обрала стосовно України формат відносин стратегічного партнерства, так само як і Україна щодо Польщі [6, с. 155]. Польщу стали називати адвокатом України в Європі.

Політичні зміни в Україні у 2004–2005 рр. дали новий поштовх подальшому розвитку відносин. Це особливо підтвердилося під час «помаранчевої революції». Тоді Польща не лишилася осторонь українських подій. Президент А. Квасневський розгорнув активну посередницьку й міжнародну діяльність. Він оперативно провів телефонні

розмови із главами провідних держав Європи, українськими високопосадовцями, представниками опозиції. А польські депутати проявили значну активність при обговоренні ситуації в Україні у Європарламенті [6, с. 155]. Невипадково Надзвичайний і Повноважений посол Республіки Польща М. Зюлковський визначив українсько-польські відносини як «складову архітектури сучасної Європи» [4, с. 72].

Польща і Україна успішно розвивають співробітництво у безпековій царині. Обидві держави прагнуть інтегруватися в Європу і зберегти при цьому добросусідські стосунки з Росією, сприяти зміцненню відносин Заходу і Сходу, Півночі і Півдня Європи. Прикладом високого рівня військово-стратегічного співробітництва у двосторонніх відносинах України і Польщі є створення унікального українсько-польського батальйону, миротворча діяльність якого заслуговує на високу оцінку [8, с. 15]. Ще одним проявом співпраці у цьому аспекті було підписання 2003 р. угоди про створення побратимських авіачастин, що дислокуються у Кракові та Львові. Розвивається також і військово-технічне співробітництво [7, с. 714].

Важливим напрямом українсько-польських відносин у світлі євроінтеграції є співпраця в економічній галузі. Її аналіз свідчить про те, що Польща є найбільшим торговельним партнером України серед країн ЦСЄ. Вона посідає друге місце і за експортом, і за імпортом. В останні роки спостерігалосся зростання її ролі в якості торговельного партнера України. Україна ж є другою за обсягом збуту польських товарів серед країн ЦСЄ (після Чехії) та посідає 11-те місце серед країн світу [1, с. 20]. Про це свідчить порівняльний аналіз показників товарообігу України та Польщі у 2001–2008 рр. Якщо 2001 р. імпорт Польщі в Україну становив 1002,7 млн дол. США, експорт в Республіку Польща – 449,3 млн дол., а взаємний товарообіг – 1452,0 млн дол., то у 2008 р. ці показники відповідно зросли : імпорт – 6443,0 млн дол. США, експорт в РП – 2347,5 млн дол., взаємний товарообіг – 8790,6 млн дол. США [11]. Отже, в зазначений період імпорт зріс більш ніж у 6 разів, експорт у РП – більш ніж у 5 разів, взаємний товарообіг – більш ніж у 6 разів. Протягом 1999–2008 рр. експорт українських товарів та послуг у РП зріс у 7 разів, імпорт – більш ніж у 16 разів [12].

Однак світова фінансово-економічна криза вразила економіку обох країн і негативно позначилася на взаємному товарообігу. За показниками Держкомстату України за результатами періоду січень–квітень 2009 р. у порівнянні з аналогічним періодом 2008 р., обсяги взаємної торгівлі товарами знизилися на 55,6 % і склали 884, 7 млн дол. США при імпорті Польщі в Україну 600,7 млн дол. та експорті з України у РП 284,0 млн дол. США [11].

Варто зауважити, що поступово удосконалюється структура українського експорту до Польщі. Попри колишню перевагу його си-

ровинної структури, позитивним фактором двосторонньої торгівлі є поступове зростання поставок до Польщі готової продукції (електротехнічні прилади, продукти рослинного походження, готові споживчі товари тощо). І хоч рівень експорту цих груп товарів із згаданих причин має тенденцію до зниження, проте вони починають займати вищі позиції у товарній структурі українського експорту до Польщі [11]. Прикладом може слугувати нова продукція Луцького автозаводу, яку гості з міста Люблін висловили бажання придбати і запропонували налагодити спільне виробництво транспортних засобів [3, 2009, 14 бер.]. Слід визначити набагато вищу динаміку польського експорту, ніж імпорту з України.

Важливу роль в українській економіці відіграють польські інвестиції. Якщо у 2001 р. сума інвестицій становила 69,998 млн дол. США, то у 2008 р. вона склала 694,7 млн дол., що становить 1,9 % від загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україні. Українські інвестиції в польську економіку становлять 46,9 млн дол. США, що складає 0,8 % від загального обсягу українських інвестицій за кордоном. В Україні діє 1244 підприємства з капіталом польських інвесторів, у Польщі – 9 підприємств з українським капіталом [12].

Найстабільнішим і найефективнішим джерелом надходження прямих іноземних інвестицій є спеціальні економічні зони (СЕЗ). Станом на 01.01.2007 р. в Україні функціонує 11 СЕЗ і 9 регіонів зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності – територій пріоритетного розвитку (ТПР). Усього на період до 2010 р. передбачається залучити на названі об'єкти інвестицій на суму 1576 млн дол. США [5, с. 41]. Польща посідає 11 позицію серед іноземних інвесторів України. Основні регіони присутності польських інвестицій – Київ, Ужгород, а також Львівська, Волинська, Житомирська, Харківська і Вінницька області [1, с. 20].

Успішно розвивається українсько-польське співробітництво і в гуманітарній сфері. Так, Центр сучасного мистецтва у Варшаві співпрацює з Центром сучасного мистецтва в Києві [1, с. 14]. Підписано низку урядових угод про співробітництво у галузі культури, науки, освіти. У напрямі культурних обмінів відбуваються значні й вагомі події. У листопаді 2001 р. у Варшаві було відкрито пам'ятник юному Тарасу Шевченку за участю президентів України та Польщі [3, 2001, 15 лист.]. У березні 2004 р. було відкрито «Рік Польщі» в Україні. В його рамках був проведений V фестиваль польської культури в Україні [3, 2004, 28 вер.]. А 2005 р. проведено «Рік України» у Польщі [3, 2005, 19 бер.].

Інтенсивними стали контакти в галузі освіти та науки. В обох країнах готують фахівців відповідно з української та польської мови і літератури [7, с. 714]. Сторони уклали двосторонню угоду про спіль-

не визнання дипломів про освіту всіх рівнів, вчених звань і наукових ступенів [3, 2009, 16 верес.]. Співпрацюють і вищі навчальні заклади, відбувається обмін викладачами, студентами, проводяться міжнародні наукові конференції на українсько-польську тематику (Тернопіль, Львів, Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Харків). Так, молодіжне науково-пошукове товариство «Обереги» при Тернопільському педагогічному університеті ім. В. Гнатюка започаткувало цикл семінарів на тему: «Україна – Польща: важкі питання» [3, 2003, 18 груд.]. При Дніпропетровському національному університеті ім. Олеся Гончара діє Українсько-польський науково-культурний центр, з ініціативи якого неодноразово проводилися міжнародні наукові конференції та науково-практичні семінари. У роботі Міжнародної науково-практичної конференції «Становлення інвестиційно-інноваційної моделі економічного розвитку (досвід України та Польщі)», що відбулася у грудні 2003 р. в Національному інституті стратегічних досліджень, взяли участь понад 100 провідних науковців і громадських діячів України і Польщі [10, с. 77].

Активний обмін відбувається між культурно-мистецькими та спортивними осередками, науковими установами, молоддю обох країн [7, с. 714]. Так, у вересні 2009 р. на запрошення Польського інституту Київ та Львів відвідала одна з найпопулярніших письменниць Польщі Ольга Токарчук. Вона представила свій новий роман «Втікачі», в якому висвітлені українські сюжети сумнозвісної операції «Вісла». Письменниця була настільки вражена Україною, що тепер мріє про подорож нею потягом [3, 2009, 16 верес.].

Регулярними стали міждержавні зв'язки між двома країнами. 16 грудня 2003 р. із Києва до Кракова був пущений міжнародний потяг № 35/36 з автоматичною перестановкою вагонів із широкої колії на вузьку (і навпаки), який долає відстань на п'ять годин швидше [3, 2003, 18 груд.]. 11 листопада 2008 р., у 90-ту річницю незалежності Польщі, посол РП в Україні Я. Ключковський на прес-конференції у Києві повідомив, що Варшава планує збільшити кількість консульств в Україні до восьми. До п'яти існуючих (у Києві, Львові, Луцьку, Одесі та Харкові) запропоновано відкрити ще три – в Івано-Франківську, Вінниці та Сімферополі [3, 2008, 11 лист.]. Міністр закордонних справ Р. Сікорський наголосив, що у 2008 р. Польща відкрила 20 дипломатичних установ у країнах світу, а в Україні відкриває нові. Міністр повідомив також про те, що підготовлена Угода між Польщею і Україною про малий прикордонний рух [3, 2009, 17 січ.]. Розширюються також міжрегіональні зв'язки. Традиційним став, наприклад, обмін делегаціями між територіальними громадами Городищенського району Черкащини та кількох містечок Великопольського воєводства [3, 2003, 3 груд.]. Польща намагається також реанімувати транскордонне

співробітництво з Україною. Розвивається співпраця з Вінницькою та Одеською областями в рамках «Східного партнерства» – нового проекту співробітництва між Євросоюзом та східними сусідами, зокрема з Україною [3, 2009, 1 квіт.].

Продовжуються зустрічі на вищому рівні. У січні 2009 р. відбулася зустріч президентів України і Польщі В. Ющенко та Л. Качинського, проходили переговори міністрів закордонних справ В. Огризка та Р. Сікорського. Центральною стала газова тема [3, 2009, 15 січ.]. У вересні 2009 р. відбувся візит до Польщі Президента України В. Ющенко. Глава української держави разом зі своїм польським колегою Л. Качинським підписали дорожню карту співробітництва на 2009–2010 рр., а також спільну заяву про енергетичне співробітництво. Президент України взяв участь у передачі українській громаді у Перемишлі приміщення «Українського дому» [3, 2009, 8 верес.].

Отже, політика Польщі стосовно України позначена великим динамізмом, міжнародною підтримкою та регулярними контактами на різних рівнях. Стратегія її співробітництва з Україною у різних площинах спрямована на систему європейської безпеки. Враховуючи, що пріоритетом Франції і Німеччини є відносини з Росією, відзначимо, що виняткове значення для України має поглиблення співробітництва саме з Польщею.

Україна є найбільшим після Росії економічним партнером Польщі серед країн СНД. Але нашій державі слід нарощувати та удосконалювати структуру свого експорту до РП та інвестиційну політику. Адже Польща зацікавлена не лише в експорті, а й у імпорті українських товарів, особливо у продукції сільського господарства. Вона потребує значної кількості зерна, олії, рапсу, бобових, сої. Ринки обох держав повинні доповнювати один одного. Слід удосконалювати інвестиційну політику, посилити відповідальність сторін, реформувати податкове законодавство та систему адміністрування, що сприятиме суттєвому нарощуванню інвестицій та легалізації доходів. Усе це створить умови для дальшого поглиблення та розширення стратегічного партнерства між нашими державами, що в свою чергу сприятиме здійсненню євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень України та зміцненню безпеки у національному, регіональному і глобальному вимірах.

Бібліографічні посилання

1. *Ардановский Я.* Польша и Украина – партнеры / Я. Ардановский // Мясной Бизнес. – 2008. – № 1. – С. 18–20.
2. *Байор П.* Дорогою стратегічного партнерства / П. Байор // Політика і час. – 2007. – № 6. – С. 14–16.
3. Голос України.

4. *Зюлковський М.* Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи / М. Зюлковський // Віче. – 2003. – № 6. – С. 72–73.
5. *Конюх Я.* Роль спеціальних економічних зон в активізації польських інвестицій в регіонах України / Я. Конюх // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2008. – №2. – С. 39–43.
6. *Митрофанова О.* Польща як стратегічний партнер України / О. Митрофанова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 153–160.
7. *Пивоваров А. С.* Основні аспекти українсько-польського стратегічного партнерства / А. С. Пивоваров // Держава і право. – 2008. – № 1 (39). – С. 710–716.
8. *Полторацький О.* Євроатлантичний вимір стратегічного партнерства Україна–Польща: досвід, проблеми, перспективи / О. Полторацький // Політика і час. – 2005. – №1. – С. 7–16.
9. Урядовий кур'єр.
10. *Федоренко В. Г.* Становлення інвестиційно-інноваційної моделі економічного розвитку (досвід України та Польщі) / В. Г. Федоренко // Економіка та держава. – 2003. – № 12. – С. 76–77.
11. Міністерство економіки України. Товарообіг України та Польщі (2001–2008рр.) // http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_kab_stat/pol/1947.html
12. Міністерство економіки України. Інвестиційне співробітництво Україна–Польща // http://www.ukrexport.gov.ua/analiz_inv.spivrobnictva/pol/396.html

Надійшла до редколегії 25.11.2009.

НАШІ АВТОРИ

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Болебрух Анатолій Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Ветров Радій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету

Вівчарик Оксана Петрівна – аспірантка кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету

Врадій Єгор Андрійович – асистент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Гула Руслан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівської державної фінансової академії

Дацик Владислав Дмитрович – студент історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Захарова Наталя Сергіївна – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Зборець Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, українознавства та правознавства Дніпродзержинського державного технічного університету

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Іщенко Олена Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Книш Григорій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Коломоєць Олена Юріївна – аспірантка кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Коломосець Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Кондратюк Лідія Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Кондратюк Тимофій Миколайович – доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Коник Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Коротенко Дарія Валеріївна – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Лазебник Валентина Іванівна – завідувач відділу Дніпропетровського історичного музею імені Дмитра Яворницького

Лохматова Алла Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного університету

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Мороз Володимир Іванович – доктор філософії, доцент, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Познанська Катерина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпродзержинського державного технічного університету

Поляков Сергій Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, декан юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Савченко Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Запорізького національного університету

Савчук Варфоломей Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Сарнацький Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, в. о. завідувача кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Толстих Ірина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Тулиця Олег Леонідович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Чекушина Юлія Миколаївна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету

Чепурко Олександр Олександрович – викладач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шляхов Олександр Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Якименко Ірина Анатоліївна – студентка історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Яценко Віталій Яковлевич – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Болебрух А. Г. Морально-етичні орієнтири для вітчизняних школярів XVIII ст.....	4
Лохматова А. І. Повітове дворянство і суспільне життя південної України XIX ст.	12
Шляхов О. Б., Лазебник В. І. Катеринославський губернатор І. М. Дурново: постать на тлі епохи.....	19
Світленко С. І., Дацик В. Д. В. К. Дебогорій-Мокрієвич у суспільному русі останньої третини XIX – першої чверті XX ст.	27
Коротенко Д. В. Боротьба катеринославської поліції з революційним рухом у 60–90-ті рр. XIX ст.	43
Яценко В. Я. Українська соціал-демократія наприкінці XIX – на початку XX ст.: особливості становлення та розвитку.....	51
Миرونчук В. Д. П. І. Новгородцев у суспільно-політичному русі Російської імперії на початку XX ст.	59
Коломосць Ю. І. Реакція політичної еміграції на репресії проти студентського руху в Росії в 1901 р.	64
Чепурко О. О. Історія діяльності меншовиків Катеринославської губернії у 1903–1907 рр.: історіографія проблеми.....	72
Поляков С. І. РСДРП та БУНД: співробітництво і протистояння на етапі боротьби проти російського самодержавства.....	79
Сарнацький О. П. Взаємодія керівників царської адміністрації в Україні з поліцейськими органами у боротьбі проти українських політичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст.....	89
Гула Р. В. «Киевлянин» та політичні аспекти єврейського питання в Україні у жовтні 1905 р. на сторінках видання.....	98
Врадій Є. А. Політична конфронтація чи співробітництво: до питання про взаємини анархістів із соціалістичними організаціями на півдні України.....	107
Книш Г. М. Питання про захист інтересів молоді в програмах українських політичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст... ..	116
Коник О. О. Професор Михайло Алексєєнко на першій сесії російської державної думи III скликання.....	122
Мороз В. І. Закордонний лівий соціал-демократичний рух в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.).....	131
Савченко О. І. Публікації Л. Троцького на сторінках російських зарубіжних газет (1914–1917 рр.).....	137
Вівчарик О. П. Вхідження польських соціалістів до складу Центральної Ради та їхня діяльність.....	143
Іщенко О. В. Відносини КП(Б)У з партією українських лівих есерів (боротьбистів) у контексті розвитку української революції у 1919 – на початку 1920 рр.	148
Познанська К. В. Політична загибель партії соціалістів-революціонерів (есерів) в Україні.....	160
Встров Р. І., Зборець С. В. Про ліквідацію більшовиками національно-комуністичних партій України 1920–1925 рр.: закордонна історіографія.....	166

Коломоєць О. Ю. Кризи в РКП (б) 1921 і 1923 рр.: порівняльний аналіз... 173	
Савчук В. С. Політична й освітня діяльність ректорів ДІНО М. М. Кашкарова та Н. Л. Александрова у 1920-ті роки	179
Якименко І. А. Голод 1932–1933 років: проблема у сприйнятті сучасного молодіжного середовища	185
Толстих І. В., Бикова Н. М., Чекушина Ю. М. Делегати XVII з'їзду ВКП(б) від Дніпропетровської області (спроба персонографії).....	192
Іваненко В. В., Бойко О. В. Кадрова політика У державно-партійному керівництві УРСР у повоєнне десятиліття (1946–1955 рр.).....	203
Нікітєв О. Ф. Кількісні і якісні зміни у професійно-виробничій структурі працівників колгоспного виробництва в контексті суспільно-політичних процесів «Хрущовської відлиги».....	213
Тупиця О. Л. Специфіка взаємодії профспілок та політичної влади у новітній політичній історії	220
Захарова Н. С. Реформування історичної освіти в Україні та Російській Федерації у контексті співробітництва з Радою Європи (спроба порівняльного аналізу).....	231
Кондратюк Т. М., Кондратюк Л. Ф. Україна – Польща: відносини добросусідства та стратегічного партнерства у контексті євроінтеграції	236
НАШІ АВТОРИ	244

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 5

**Свідectво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія KB № 7898 від 17.09.2003 р.**

Редактор Т. А. Ягельська
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Т. А. Ягельська
Оригінал макет О. М. Гришкіна

Підписано до друку 12.04.2010. Формат 60×84^{1/16}. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 14,41. Ум. фарбовідб. 14,87. Обл.-вид. арк. 18,0. Тираж 300 пр.
Вид. № 1441. Зам. № .

Свідectво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.

ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050